

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3 / 2023
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

**Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА**

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Искакова Г.Ж., магистр
Технический секретарь
Гладкова Е.И., маг.филол., отв. сек-рь

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Воркачев С. Г. д.ф.н., профессор
Джусупов Н.М. PhD, профессор
Жакупова А.Д. д.ф.н., профессор
Жаркынбекова Ш.К. д.ф.н., профессор
Жахина Б.Б. д.п.н., профессор
Исмагулова А.Е. к.ф.н.
Маслова В.А. д.ф.н., профессор
Пименова М.В.д.ф.н., профессор
Рысалды К.Т. д.ф.н., профессор
Фаткиева Г.Т. к.ф.н.
Шаймерденова Н.Ж. д.ф.н., профессор
Шалабай Б. д.ф.н., профессор
Шапауов А.К. к.ф.н., профессор
Юрина Е.А. д.ф.н., профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3/2023
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:
vestnik-kufil.kz

Внесен в перечень изданий,
рекомендуемых Комитетом по
обеспечению качества в сфере
науки и высшего образования
Министерства науки и высшего
образования Республики
Казахстан для публикации
основных результатов научной
деятельности

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на учет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ахметова Г.С. Абай өңірі ономастикасындағы антропотопонимдердің лингвистикалық сипаты	5
Букаева А.А., Сыздықова Г.О. Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуы	14
Ермекбаева М.А., Кенжалин К.К. Қазақ, түрік және монғол тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвистикалық сипаты	21
Омарова Н.Г. Жарнама дискурсында әзілдің коммуникативті-аксиологиялық категориясын жүзеге асыру	34
Оспанова Ж.Т., Длимбетова Г.К., Булатбаева К.Н. Адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуінің этноэкологиялық мәдениетінің метафоралық көрінісі	42
Саликжанова Ш.Б., Саркенова Қ.Қ. Әйел киімі мен әшекей бұйымдарының символдық мәні	53
Тажибоева С.Ж., Жаркынбекова Ш.К. Моңғолия мен Қытайдан келген этникалық қазақтардың этномәдени және тілдік бейімделуінің ерекшеліктері: зерттеудің теориялық-әдіснамалық және қолданбалы аспектілері	63

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Бөкен Г.С., Молғаждаров Қ.К. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы образдар галереясы	74
Beisenova Zh.S., Zhakipova G.A., Egorova O.G. Scientific and artistic knowledge in kazakh literature for children	88
Ерсаинова А.Б., Таласпаева Ж.С. С. Мұқановтың әдеби-ғылыми эпистолярлық мұрасындағы әдебиет мәселесі	94
Қияқова Р.Ж., Шахманова Г.Ш., Берикбол Т. Т.Қажыбай шығармаларындағы діни тағылым	103
Тағудретова Б.Б., Қадыров Ж.Т. Мархабат Байғұт шығармаларындағы портреттің көркемдік қызметі	110
Темирова Ж.Г. Қазақстан әдебиеті транслингвалды оқырмандарының қабылдауындағы қазақ лингвомәдениетінің бейнесі (еркін ассоциативті эксперимент нәтижелері бойынша)	121
Тоқтарбай Е. Алаш және түркілік таным	130

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Baigunisova G., Beisembayeva Zh., Tajieva A., Abdigaparkyzy N. The role of multilingualism in the academic and career growth of youth in Kazakhstan	141
Gerfanova E.F., Rudik Z.F., Dalbergenova L.Ye., Nemtchinova E. Exploring english learners' readiness for intercultural communication and citizenship	151
Ермекова Т.Н., Ибраймова Л. Ә., Молдағали Б., Рысқұлбек Д. Қазақ тілін үйретуде ұлттық брендтерді қолданудың тиімділігі	159
Какимова М.Е., Кичикова Н.А., Сабиева Е.В., Нурсейтов А.С. Ағылшын тілін меңгерудегі жалпы ұйымдастырушылық ғылымның рөлі	169

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

Ақтанова А., Танирбергенова А.Ш. Қазақстан Республикасындағы ғылыми зерттеулердің әлеуетін арттырудың тиімді жолдары	179
Исмагулова А.Е., Черниговцева О.Я., Ахметова А.Ж. Консорциумдар Қазақстандағы шет тілдерінде білім сапасын жоқарту құралы ретінде	187
Біздің авторлар	194

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Ахметова Г.С. Лингвистический характер антропотопонимов в ономастике Абайского района	5
Букаева А.А., Сыздыкова Г.О. Становление казахского юридического дискурса	14
Ермекбаева М.А., Кенжалин К.К. Лингвистическая характеристика пословиц в казахском, турецком и монгольском языках	21
Омарова Н.Г. Реализация коммуникативно-аксиологической категории шутливости в рекламном дискурсе	34
Оспанова Ж.Т., Длимбетова Г.К., Булатбаева К.Н. Метафорическое отражение этноэкологической культуры взаимодействия человека и природы	42
Саликжанова Ш.Б., Саркенова К.К. Символическое значение женской одежды и украшений	53
Тажибоева С.Ж., Жаркынбекова Ш.К. Особенности этнокультурной и языковой адаптации этнических казахов из Монголии и Китая: теоретико-методологические и прикладные аспекты исследования	63

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Бөкен Г.С., Молғаждаров Қ.К. Галерея образов в романе «Последний долг» А.Нурпейсова	74
Beisenova Zh.S., Zhakipova G.A., Egorova O.G. Scientific and artistic knowledge in kazakh literature for children	88
Ерсаинова А.Б., Таласпаева Ж.С. Проблема литературы в литературно-научном эпистолярном наследии С. Муканова	94
Киякова Р.Ж., Шахманова Г.Ш., Берикбол Т. Религиозное назидание в произведениях Т. Кажыбая	103
Тағудретова Б.Б., Кадыров Ж.Т. Художественная роль портрета в произведениях Мархабата Байгута	110
Темирова Ж.Г. Образ казахской лингвокультуры в восприятии читателей транслингвальной казахстанской литературы (по результатам свободного ассоциативного эксперимента)	121
Токтарбай Е. Алаш и тюркское познание	130

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Baigunisova G., Beisembayeva Zh., Tajieva A., Abdigaparkyzy N. The role of multilingualism in the academic and career growth of youth in Kazakhstan	141
Gerfanova E.F., Rudik Z.F., Dalbergenova L.Ye., Nemtchinova E. Exploring english learners' readiness for intercultural communication and citizenship	151
Ермекова Т.Н., Ибраймова Л.Ә., Молдағали Б., Рыскулбек Д. Эффективность использования национальных брендов в обучении казахскому языку	159
Какимова М.Е., Кичикова Н.А., Сабиева Е.В., Нурсеитов А.С. Роль всеобщей организационной науки в освоении английского языка	169

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ақтанова А., Танирбергенова А.Ш. Қазақстан Республикасындағы ғылыми зерттеулердің әлеуетін арттырудың тиімді жолдары	179
Исмагулова А.Е., Черниговцева О.Я., А.Ж. Ахметова А.Ж. Консорциумы как инструмент улучшения качества иноязычного образования в Казахстане	187
Наши авторы	197

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

MFTAP 16.21.21

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp5-14](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp5-14)

Г.С. Ахметова

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей қ., 071411, Қазақстан Республикасы

АБАЙ ӨҢІРІ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ АНТРОПОТОПОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада антропотопонимдердің көп жағдайда белгілі бір жерді ұзақ уақыт мекен еткен адамдардың, қоғамдағы тарихи тұлғалардың, көшбасшылардың есімі негізінде қалыптасатындығы қарастырылады. Осыған орай, кісі есімінің жер-су атауына ауысуы белгілі бір тарихи кезеңде адамның сол жерді мекен етуімен тікелей байланысты болып табылатындығы мысалдармен жан – жақты талданады.

Мақаланың мақсаты – Абай өңірі жер – су атауларының құрамында кісі есімі атауларынан қалыптасқан антропотопонимдердің басым келуі жерді меншіктеу, жер иесінің кім екенін нақты белгілеу мақсатында жасалған нақты қадам екенін анықтау. Сондай-ақ, бұл тұлғалар ұлт тарихында өзіндік сипатқа ие, аймаққа танымал, қоғамдық формацияға өзіндік үлес әкелген есімдер болып табылатындығын ашып көрсету. Олар тарихтың тереңіне үңілуге көмектесіп, қоғаммен, қоғамдағы саяси оқиғалармен тығыз байланыста болу арқылы өңір тарихында орын алады. Тарихта орын алған есімнің жер атауын беруі топонимнің тарихи негізін қалыптастырып қоймай, өңір тарихы мен жер-су атауларының арасына тығыз байланыс орнатады. Тарихта орын алған танымал тұлғалар атауларының өңір топонимиясында көптеп орын алуын өңір тарихында ақтабан шұбырынды кезеңінде орын алған елден кету, жерден айырылу оқиғасы себеп болғандығы мақалада баяндалады.

Кілт сөздер: ономастика, топонимика, антропономика, антропонимжасам, этнолингвистика, экстралингвистикалық фактор, лингвомәдениеттаным.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жалпы ономастика саласы қазақ тіл білімінде кенже ғылым болып есептеледі. Оның өзіндік себептері де жоқ емес. Әр зерттеуші ғалым өз тәжірибесі мен ой-тұжырымын ой елегінен өткізетіні анық. Мәселен, «Топонимдер орнына жұмсалатын антропонимдер басқа жер-су атауларындай тұрақты болып келмейді. Кісі есімдерінен жасалған топонимдер адамдардың отырықшыл, көшпелі тұрмысынан хабар беріп, топонимикалық номинацияның негізгі жолдарына сәйкес дамып отырады. Әсіресе бұл ерекшелік адам қызметін бейнелейтін топонимдерден көрінеді. Адам мен оның қызметінен туатын топонимикалық номинация антропотопонимдерді құрайтын жеке адамдардың есімдері, лақап аты, фамилиялары сияқты категориялармен тығыз байланысты болады. Сонымен қатар, этнотопонимдерді құрайтын халық, ұлт, тайпа атаулары мен генотопонимдерге негіз болатын ру-тайпа тармақтарының атауларымен де тығыз қарым - қатынаста болады» [1, 72]. Антропотопонимика саласының әлі де көп, жан-жақты әр қырынан қарастыру керектігін ескере келе, Абай өңірі жер-су атауларының көбі антропотопонимдер болғандықтан, олардың қалыптасуына негіз болған антропонимдерді қарастырудың маңызы өте зор деп есептейміз.

КІРІСПЕ

Жер-су атауларының құрамынан орын алатын антропонимдер – тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласы. Антропонимика – адам есімдерін, фамилияларын, лақап және бүркеншік есімдерді зерттейтін сала. Антропонимиканың негізгі қарастыратын мәселесі антропонимдердің шығу тегі, даму заңдылығы, олардың құрылымы, жүйесі және басқа тілдердің антропонимдерге тигізетін әсері болып табылады. Тіл біліміндегі аталған салаға жүгіне отырып, жер-су атаулары құрамындағы кісі аттарына сипаттама беруге болады.

Тіл білімінде кісі аттарын М. Мусабаяева этнолингвистикалық таным тұрғысынан, Б. Әбдуәліұлы қазақ тіліндегі көне есімдерді және қазақ ономастикасындағы антропонимжасам мәселелері тұрғысынан, З.Жанғабылова етістік тектес антропонимдерді, Ж. Ағабекова араптектес кісі атауларының жасалу ерекшеліктерін, Н. Асылбекова антропонимдердің уәжділі және танымдық сипатын, Ф. Әшімханова қазақ антропонимдерінің лингвомәдени ерекшеліктерін және М. Әлімбаев қыпшақ тектес антропонимдеріне тарихи-лингвистикалық сипатын қарастырып, ғылыми тұжырымдар қалыптастырды. Қазақ антропотопонимдерінің қызметтік ерекшеліктеріне жасалған лингвомәдениеттанымдық талдаулардан байқағанымыздай, антропотопонимдердің пайда болуы мен жасалу тәсілдерінің өзі мәдени маңызға ие. Сонымен, антропотопонимдерді лингвомәдени тұрғыдан қарастыру арқылы ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары рухани мәдениетін тану, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады. А. Суперанская өз еңбегінде жалқы есімдердің зерттелу тарихына мұқият тоқталып: «Ономастикалық лексиканың өзіндік ерекшелігі лингвистикалық емес әдістермен айқындалатын аталушы нысандармен (объектілермен) тығыз байланыстығына орай олардың лингвистикалық құндылығы өздерінің әлеуметтік, тарихи, географиялық, экономикалық маңыздылығымен өлшенеді, ал тілдегі тағдыры экстралингвистикалық факторлармен анықталады» [2, 86] деген пікір айтады.

Осы мәселелер төңірегінде ой қозғаған тіл мамандарының еңбектері қазіргі кезде таптырмайтын құндылық болып отыр. Жалпы тіл білімінде А.В. Суперанская, Н.А. Никонов, В.А. Попова, В. Бартольд, В. Радлов, Н. Катанов, Э. Мурзаев және т.б. түркі тілінің ономастикасын, соның ішінде қазақ антропонимикасын қарастырған С. Аманжолов, Ә. Қайдар, Ә. Керімбаев, Ж. Досқараев, Қ. Жұбанов, Т. Жанұзақов, З. Жанғабылова, Ж. Ағабекова, А. Омарбекова, Ф. Әшімханова, М. Алимбаев, Б. Әбдуәліұлы және басқа ғалымдардың еңбектері асыл қазыналардың бірі болып табылады.

Тіл маманы Т. Жанұзақов есімдерді тарихи дәуірлерге бөлу принципін алға ұсынады. Автор қазақ антропонимдерінің даму тарихын 4 дәуірге бөліп қарастырады: 1) көне түркі заманын V-VIII ғасырлардағы антропонимдерді қамтиды; 2) орта ғасырларға тән кісі аттарын; 3) жаңа заманда XVII-XIX ғасыр; 4) қазан төңкерісінен кейінгі уақыттарда пайда болған антропонимдерді қамтиды [3, 223]. Ал «Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері» атты еңбегінде Б. Әбдуәліұлы қазақ тіліндегі кісі есімдерінің антропогенездерін, тарихи-лингвистикалық табиғатын, экстралингвистикалық табиғатын, сөзжасамдық қырларын зерделеп, қазақ тілінің ономастика саласын есімдер зерттеуімен толықтырды. Өз зерттеуінде автор қазақ есімдерінің қалыптасқан өзіндік жүйелі құрылымы бар екенін айта келе, белгілі бір кісі есімін қалыптастырудың түрлі әдіс-тәсілдерін қарастырады. Зерттеу нәтижесінде «антропонимжасам» атты сөзжасамның жеке дербес бір саласын қалыптастырды. Сондай-ақ, тілші: «...қарапайым сөздерден антропонимдердің жасалуы бар да, антропонимдердің сөзжасамдық қабілеті бар» [4, 10], дей келе, тіл тілде антропонимдердің сөзжасамдық ерекшеліктеріне тоқталады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу жұмысына негіз болған тілдік материал ретінде әртүрлі карталарда орын алған географиялық нысан атаулары, сондай-ақ, М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы, Б. Исабаевтың «Ұлылар мекені» (2001), М. Жанболатұлының «Тобықты Шыңғыстау шежіресі» (2004), К. Оразалиннің «Абай ауылына саяхат» (1976), т.б. шығармаларынан терілген топонимдік атаулар басшылыққа алынды. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы-тарихи талдау, аналитикалық-интерпретативті талдау, сипаттау әдістері қолданылды. Көрсетілген әдіс-тәсілдер көзделген мақсатқа жету үшін зерттеудің белгілі бір кезеңінде қоланылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Жалқы есімдер адамдардың бір-бірін түсінуі және қарым-қатынас жасауы үшін өте маңызды. Антропоним (грек. *anthropos* – адам, *onyma* – есім, ат) – адамдардың өзіне меншікті есімдері, аты-жөні, бүркеншік, жасырын, лақап аттары болса, антропонимика *антропонимдерді* зерттейтін онамастиканың тармағы. Сонымен бірге антропонимика әдеби шығармалардағы антропонимдер мен ауыз әдебиетіндегі кейіпкерлердің де аттарын зерттейді. Лингвистикада антропонимдердің жиынтығы *антропонимия* деп аталады [3, 25].

Антропонимдер адам есімдерін атауға байланысты болғанына қарамастан, мәдениет тарихымен, адам психологиясының ерекшеліктерімен, салт-дәстүрмен және т.б. көптеген құбылыстармен байланысты аттар категориясының өте қиын спектрін береді. Антропонимдер адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында тығыз байланыс бар.

Қазақ ономаст ғалымдары Т. Жанұзақ пен Қ. Рысбергеннің пікірінше: «Антропонимдік жүйенің қызметі әрбір қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өресінің дамуымен ұштасып жатады. Тіліміздегі кісі аттары қоғамның даму кезеңі, оның мәдениеті мен этнологиясы, саяси экономикалық жағдайы, қоғамдық құрылысы жөнінде мағлұмат береді» [5, 43].

Түркі халықтары оның ішінде Орта Азия халықтарының есімдері бір-біріне өте ұқсас келеді. Бұл халықтар діни ұғымдар негізінде балаларға ат қоюда табиғатқа бас ию сияқты әдет-ғұрыпты сақтаушылық болған. Мысалы: *Құдайберген, Тәңірберген, Алдамжар, Аллаберген, Таңшолпан, Күнімай, Күнтуған, Айтуған, Аймереке, Қамарсұлу* т.б. кісі есімдері осындай жағдайдан келіп шыққан.

Бұл мәселеге қатысты кезінде Ш. Уәлиханов былай деп пікір айтқан болатын: «Ырым, яғни әдет-ғұрып алдын ала бір нәрседен хабар беру тұрғысында орындалатын салт-санаға тән». Мәселен, ұлды болмай, үнемі қыз көретін ата-ана өзінің соңғы туылған қызына *Ұлтуған, Ұлбала, Ұлжан, Ұлтуар, Ұлболсын, Ұлдай, Ұлданай, Ұлжалғас, Ұлмекен* деген есімдерді қоюы ұлды қастерлеу, жоғары бағалаудан, қыздың артынан ұл ерсін деген үміт-тілегінен туындаса керек» [6].

Антропонимдер жүйесі адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Олардың кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік, іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Мәселен, төрт түлік малға, шаруашылық, тұрмыстық сөздерге байланысты есімдер. Немесе қазақ халқының ұлттық әдеті бойынша жас келіндер күйеуінің жақын туыстарының, ата-енесінің аттарын атамайтын. Сөйтіп жас келін күйеуінің ағасын, інісін я қарындасын тура атымен атай алмай, жанама ат қойып алатын. Атап айтқанда, қайын – сіңлілерін – шырайлым, бикеш, бойжеткен, әке қыз, еркем, ержеткен, ерке қыз, ал ер адамдарды төрем, шырақ, мырза жігіт, молда жігіт т.б. деп атайды. Тіпті күйеуінің құрдастарының аттарын атауды да ұят санап құрдас, замандас немесе аттас деп атау дәстүр ұстаған.

Түркітанушы Э. Мурзаев: «В названиях населенных мест наиболее часто присутствуют имена, фамилии, прозвища» [7,3] деп көрсеткеніндей, жер-су атауларының кісі есімімен аталуы Абай өңірі жер-су атауларының негізгі бөлігін құрайды. Антропонимдердің қойылуына сол жерді мекендеген немесе сол мекенге қатысты маңызды оқиға кейіпкерінің есімдері себеп болған. Жалпы өңір жер-су атауларының, соның ішінде антропонимдерінің дені ер адамдардың есімдерінен жасалған. Мысалы, *Ақымбет, Алишынбай, Ералы, Есқожа, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Шыңғыстау, Ескене, Жексен, Абай ауданы, Абай бұлағы, т.б.*

Бұл заңдылықтың өзі қоғамдық ортада ер адамдардың орны ерекше болғанын дәлелдеп, салмақты істердің ерлердің мойнында екенін көрсетіп, «ер мойнында қыл арқан шірімес» дегенді білдіретін, ер-азаматты қадірлеу, сыйлау, ардақтау психологиясының бір ұшығын танытқандай. Халық шығармашылығы елі мен жерінің қорғаны, тірегі санаған ер-жігіт, асыл-ұлдарын қасиеттеп, қадірлеген жер-су атауларының төркінімен де байланыстырады [8, б. 19].

Қазақ тілінде кісінің тегі (фамилия) XVIII ғасырдан бастау алады. Жалпы қазақ халқына орыс фамилияларының қосымшаларын қосып, мұндай фамилия алу үрдісі қазақ жерінің орыс патшалығының елімізді отарлай бастаған сонау XIX ғасырлардан басталса, Қазан төңкерісінен кейін жаппай бүкіл халыққа телінді [5, 466].

Зерттеу нысанамызда адамның түр-тұлғасы, мінез-құлық, іс-әрекетіне байланысты лақап аттар да топоним жасауға өз үлесін қосады. Лақап есімдердің мән-мағынасы анық, айқын келеді, әрі олар тез өзгеретін уақытша берілетін есімдер болғандықтан, сол заманның, қоғам тіршілігінің куәлары іспетті. Қазақ антропонимдері құрамы мен құрылысы және шығу тегі, этимологиясы жағынан алуан түрлі. Олардың құрамында ежелгі заман мен ерте орта ғасыр, ортағасырлық және жаңа замандық антропонимдердің бары – тарихи құбылыс. Бұл атаулардың бір тобы көне түркі тіліне, байырғы сөздерімізге хас болса, тағы бір тобы араб, парсы тілдерінен енгендер.

Көне түркі есімдерінен айға, күнге, хайуанаттарға, отқа, суға, т.б. табиғи құбылыстарға табыну дәстүрін асыл металл, қымбат тастар мен дәулет-байлықты дәріптеуді, аспан тәңіріне, мифологиялық құбылыстарға, бас ию салтын көреміз [9, 143].

Жалпы Қазақстан картасында да көп таралған атаулардың бірі – адам атына қойылған географиялық атаулар. Бірқатар жер-су аттары кезінде сол жерде мекендеген адамның атымен тікелей аталып, кейін топоним ретінде қалыптасып кеткен. Мұндай атаулар өте ертеден бері топонимдік жүйеде орын алып келеді. Көбінесе аталған атаулар сол жерді жаз жайлап, қыс қыстаған, иемденген адамдардың атына байланысты қалыптасады. Адам атының жер-су атауына ауысуы белгілі бір адамның сол жерді мекен етуімен тікелей байланысты болып табылады. Бұл топонимдер қатарында тарихта аты қалған белгілі тұлғалар есімі де, қарапайым адамдар есімі де кездеседі, сол сияқты кезінде өмір сүрген белгілі тарихи адамның түрлі атағымен аталатын топонимдер де ұшырасады. Мысалы, *Абыралы, Кеңгірбай би, Көкбай, Ақымбет, Алишынбай, Ералы, Есқожа, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Шыңғыстау, Ескене, Жексен, Әйгерім бұлағы, Тәкежан бұлағы, Жәнібек өзені, Жөкең құдығы, Абай-Ділдә бұлағы, Құнанбай құдығы, Шолпан бұлағы, Өтепбайдың Көкқұдығы* және т.б. атаулар «Абай жолы» роман-эпопеясында да кездесетін тарихи есімдер негізінде қалыптасқан атаулар екенін атап өтуге болады.

Абай өңірі жер-су атауларының құрамындағы антропонимдер жайлы сөз еткенде, ең алдымен, «Абай жолы» шығармасы ойға оралады. М. Әуезовтың энциклопедиялық туындысы – ел тарихы, жер тарихы, өңірді мекен еткен ру-тайпалар мен танымал, беделді тұлғалардың және т.б. көптеген жалқы есімдерден мол ақпарат беретін шығарма. Бұл ретте көркем шығарманың тілін зерттеуге негіз болған Е.Жанпейісовтың «Этнокультурная лексика казахского языка» еңбегінің қазақ тіл біліміндегі этноантропонимия саласын қалыптастыруда маңызы ерекше [10]. Сонымен қатар, Э. Орынбетованың «М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінің лингвомәдени сипаты» атты ғылыми зерттеуі Абай өңірі жер-су атауларындағы антропонимдердің табиғатын айқындауда жол көрсетуші маңызды еңбектердің бірі болып табылады. Қазақ тіліндегі антропонимдердің

лингвомәдени жүйесін қарастырған зерттеуші Ф. Әшімова, Е. Жанпейісовтың еңбегі негізінде Абай жолында кездесетін адам есімдерін өзара 1) Араб-парсы тілдерінен енген адам есімдері, 2) Ай, нұр, күн сөзімен тіркескен есімдер, 3) Бек, бей, бай, мырза, сұлтан, хан, батыр, ер сөздерімен тіркескен есімдер, 4) Жан, тай, сөздермен тіркескен есімдер, 5) Қымбатты метал, ру атауына байланысты кісі есімдер деп топтастырады. Абай өңірі топонимдер жүйесінде орын алатын антропотонимдерді Ф. Әшімованың антропонимдерді топтастыру ерекшеліктеріне сүйене отырып топтастыруға болады. Біріншіден, 1) Жер-су атауларын қалыптастыруға негіз болған араб-парсы тілдерінен енген адам есімдеріне *Әбді, Әбдірайым, Әбділдә, Әбек, Әзберген, Әзмағанбет, Әбілпейіс, Әділ, Мансұр, Омар қыстауы, Әшім бұлағы, Арап болыс күмбезі, Мұсақұл төбесі* және т.б. атауларды жатқызуға болады. Қай тілдің болсын антропонимиялық қазына байлығын тек төл есімдер ғана емес, басқа тілден енген антропонимдер де құрайды және олардың жалпы антропонимиялық қордағы үлесі мол болады. Қазақ тіліндегі араб текті есімдер арабтардың мәдениетінің, салт-дәстүрінің және дінінің енуімен байланысты болып табылады. Зерттеуші Ж. Ағабекованың зерттеу мәліметтеріне сәйкес араб текті қазақ есімдерінің қазақ антропонимия қорындағы жалпы саны – 2000-нан аса, оның 1000-нан астамы ерлер, 900-дейі әйелдер есімін құрайды. Олардың тақырыптық аясын Алланың көркем есімдері және пайғамбарлар аттарына байланысты есімдер құрайды [11, 79-80]. Олай болса, Абай өңірі жер-су атаулары жүйесінде орын алған антропотопонимдер Алланың көркем есімдері және пайғамбарлар аттарына байланысты есімдерден, сондай-ақ, араб тілінен енген басқа да сөздерден жасалғанын аңғаруға болады. Мәселен, *арап, әулие, зират* сөздерінен қалыптасқан *Әулиебұлақ, Қоңырәулие үңгірі, Құнанқой зираты, Әулие Қалыбай асуы, Байтүгел Әулиенің күмбезі* топонимдері сөзімізге негіз бола алады. Екіншіден, 2) Өңір топонимдерінің қалыптасуына Ай, нұр, күн сөзімен тіркескен есімдер негіз болады. Мәселен, *Айбас, Айым, Айтуған қажының зираты, Айбала, Айбек, Айтқазы, Айтуған, Нұрлан, Нұрбике, Күнишақ, Күнишақ асуы* және т.б. атаулар. Мұндағы бірінші негіз ай, нұр, күн сөздері болып табылады. Алайда топоним қалыптастыруда кісі атауының құрамындағы сөздер емес, кісі атының иесі және оның қоғамдағы орны негіз болса керек. Үшіншіден, 3) Бек, бей, бай, мырза, сұлтан, хан, батыр, ер сөздерімен тіркескен есімдер Абай өңірі жер-су атауларының қалыптасуына негіз болған. Мысалы: *Бекбосын, Бегалы, Бегалин, Байғара, Байбол, Байрақым, Байарыстан, Байдәулет, Байсейіт, Байқошқар, Бейсенбай қарағаны, Мырзакелді* және т.б. антропотопонимдер құрамында бай, бек, мырза сөздерінің қатысуымен жасалған. Аталған жер-су атауларының адам есіміне қатысты қалыптасқанына қарамастан, қалыптасу кезеңі әр алуан екенін аңғаруға болады. Мәселен, *Байқошқар* атауы әуел баста кісі есімі болғанымен, кейін жер атауын қалыптастыруға қызмет атқарған. Яғни өңірде орын алатын Байқошқар зираты, Байқошқар өзені, Байқошқар жері жоңғар шапқыншылығы заманында танымал болған батыр есімімен байланысты болып келеді. *Байқошқар* – жоңғардың бір батырымен жекпе-жекке шығып екеуі де қаза табады. Атаудың адам есімімен байланысты берілген екендігі халық арасында тілге тиек етіледі. Бұл кісі есімінен қалыптасқан атау жайлы мәліметтер «Абай жолы» шығармасында да орын алады. Мысалы: «*Абай да бұрыңғы жылдар осы Көлқайнардан, сонау алыс, сырттағы Байқошқар өзеніне жеткенше он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпес қан базардың көшкеніндей көретін*» [12,39]. Сондай-ақ жазушы К. Оразалин шығармаларында да Байқошқар атауына ие жер-су, тау аттарынан мысалдар кездестіруге болады. Мысалы: «*Айдыны шалқар кең байтақтар қасқайып, алыста Бақанас, Байқошқар биіктері біз мұңдалайды*» [13, 148]. Төртіншіден, 4) Жан, тай, сөздермен тіркескен есімдер өңір жер-су атауларының қалыптасуына негіз болған. Мысалы: *Ақыжан, Әміржан, Айтжан, Жанқара, Үкіжан, Дүйсетай бұлағы, Пұшантай бұлағы* және т.б. Жан, тай тіркесінде келген кісі есімдері жер атымен қатар гидроним атауларын беруге қатысқан. Бұл жағдайда кісі есіміне *бұлақ* географиялық термині тіркесіп отырған. Бұндай форма басқа да гидронимдік атауларда қолданыс тапқан. Бесіншіден, 5) Ру атауына байланысты кісі есімдер Абай өңірі жер-су атауларының жасалуына негіз болған. Мәселен, *Әтей, Байел, Байшора сайы, Бөкенші, Буратиген, Есболаттың Қарасуы, Жөкең*

құдығы, Жігітек ауылы, Көпбәкең, Көтібақтың қарасуы, Керей қонысы, Қойсары, Мотыштың ақшиі, Мотыш ауылы, Тобықты жайлауы, Топайдың қызылы, Төртқара, Уақтың Арқалығы, Сарша биігі, Сақтың көлі, Даданды және т.б. Аталған жер-су атауларының барлығы дерлік аталған өңірді өте ерте замандардан мекен еткен ірілі-ұсақты ру-тайпа атауларынан қалыптасқан. Ру-тайпа атауларынан қалыптасқан жер-су атауларының барлығы дерлік жерді меншіктеу, шекара белгілеу мақсатында қалыптасса керек.

ТАЛҚЫЛАУ

Жалпы Абай өңірі жер-су атауларының құрамындағы антропотопонимдердің топонимге айналуының негізгі үш түрі бар. Соның біріншісі жеке адам аттары детерминизация үдерісін басынан кешіріп, жер-су атауының орнына жұмсала бастайды. Мысалы: *Абұйырбай, Ағали, Айбала, Айбек, Абралы, Кеңгірбай би, Көкбай, Ақымбет, Алишынбай, Ералы, Есқожа, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Ескене, Жексен, Айтуған, Айдарбай, Айпара, Айтқазы, Ақметбек, Әбді, Әлпейіс, Әзберге, Сүлеймен, Тазабек, т.б.* Бұл типтес атаулар көп жағдайда жерге иелік еткен адамның есімінен байланысты болады. Көшпелі тұрмыс салтын ұстанған сахара қазағы жазын жайлауға, күзде күзеуде, қыста қыстауға көшіп қону барысында әрбір жайлау, қыстау, күзеу жерлерді сол жерді жайлаған адамның атымен атап отырған. Ондағы мақсат шекара белгілеу, біреуі иелік ететін жерге екінші бірі баса көктеп кіреу үшін, бәлембайдың күзеуі, түглембайдың жайлауы деген қолданыс сақталған. Адам атымен аталған жерлер уақыт өте келе бекіп, сол жерге топонимдік атау болып қалып қояды. Яғни көріп отырғанымыздай, жеке кісі атынан қалыптасатын атаулар көп жағдайда жер иелік етумен тығыз байланысты болады.

Адам есімімен берілетін атаулардың екінші түріне белгілі бір географиялық терминмен немесе есім сөзбен тіркесте келетін күрделі атауларды жатқызуға болады. Мысалы: *Кеңгірбай би, Әнеттің ақшиі, Бабахан қырманы, Бажек адыры, Байшора сайы, Бақай бұлағы, Балтаның тасқұдығы, Барлыбай өзені, Бейсенбай қарағаны, Бөкенші өзені, Ералы жазығы, Ербол қарағаны, Есболаттың қарасуы, Жәнібек өзені, Жексенай жырасы, Керей қонысы, Қанай қарағаны, Мамай батыр мазары, Оспан көл, Пұшарбай, Өтегүл бұлағы, Рамазан, Сәдіхан бастауы, Сая қорасы, Серғазының қара жалы, Тәкежан Қасқабұлағы, Үркімбай бейіті, Шолпан бұлағы, Наманай бейіті, Нұртаза, Олжайдың аққұдығы, Оразбек қорасы, Ысқақ Қасқабұлағы, т.б.* Аталған мысалдардан көріп отырғанымыздай, адам есімдері ақши, сай, адыр, қырман, бұлақ, тасқұдық, өзен, қараған, жазық, қарасу, жыра, қоныс, мазар, бастау, қора, бейіт, аққұдық, қасқабұлақ тәрізді сөздердің тіркесінде келген, күрделі антропотопонимдер болып табылады. Бұл типтес атаулардың күрделі құрамын анықталушы, анықтауыштық қатынаста келген сөз тіркестерінен қалыптасқандығын аңғарамыз. Яғни о баста белгілі бір жердің ерекшелігі ретінде адам есімін қолдану тәсілі десек те болады. Мәселен, бұл жай қараған өскен жер емес, Бейсенбайға тиесілі жерде өскен қараған, не болмаса, бұл жай жыра емес Жексенай жырасы. Яғни бұл жыра Жексенайдың жерінде орналасқан, не болмаса, жырада Жексенайға қатысты белгілі бір оқиға орын алса керек.

Адам есімімен берілетін атаулардың үшінші түріне міндетті түрде негізінде белгілі бір оқиға жатқан атауларды жатқызамыз. Мысалы: *Қодарқұлаған құз, Өтепбайдың Көкқұдығы, Мамай батыр мазары және т.б.* Бұл атаулардың мағынасынан міндетті түрде өңірде орын алған оқиғаның белгісін көреміз. Атап айтқанда, Қодарды құлатып өлтірген құз, уақыт өте келе дәл осылай аталып кеткен. Не болмаса, Өтепбай деген адамның қазып, орнатып, сыртына орнатқан ағашын көкпен бояп қоюына байланысты Өтепбайдың Көкқұдығы аталып кеткен.

Абай өңірі жер-су атауларының құрамында антропотопонимдердің көптеп кездесуі өңірдің тарихымен, өңірдің мекен еткен халықтың басынан кешірген көш тарихымен тығыз байланысты деуге болады. Себебі, өңір тарихына көз жүгіртсек, моңғол шапқыншылығының іздері, жоңғар шапқыншылығының іздері айқын байқалады. Аталған зұлматтан халықты

аман алып қалып мақсатында жерді-елді тастап көшуге мәжбүр болған қазақ халқы бір ғасырға жуық уақыттан соң туған жерге оралғанда туған топырақтан тағы айырылып қалмау мақсатында елге танымал тұлғалар, халық алдында беделді азаматтар мен өңірді мекен еткен ру-тайпа атауларын жер атауларына берсе керек. Бұдан жалпы Абай өңірі жер-су атауларының антропотопоним және этнотопонимдерден тұратынын аңғарамыз. Мәселен, қарапайым адам аттарынан қалыптасқан *Арап, Әбді, Әбдірайым, Әбділдә, Әбек, Әзберген, Әзмағанбет, Әбілпейіс, Әділ, Әмзе, Әлім, Әмірғали, Әміржан, Әтей, Бақай, Бекбосын, Берікбай, Әзімбай, Әтей, Байғара, Байбол, Байрақым, Барлыбай, Бозамбай* және т.б. көптеген атаулар кез келген кісі есімін білдіреді. Ал өңірді мекен еткен ірілі-ұсқаты ру-тайпа атауларынан қалыптасқан *Әтей (Тоқтамыс а.о.), Байел (Көкбай а.о.), Байшора сайы (Архат а.о.), Бөкенші (Кеңгірбай би а.о.), Буратиген (Көкбай а.о.), Есболаттың Қарасуы (Қасқабұлақ а.о.), Жөкең құдығы (Кеңгірбай би а.о.), Жігітек ауылы, Көпбөкең (Қасқабұлақ а.о.), Көтібақтың қарасуы (Қасқабұлақ а.о.), Керей қонысы, Қойсары, Мотыштың ақиші (Саржал а.о.), Мотыш ауылы, Тобықты жайлауы, Топайдың қызылы (Кеңгірбай би а.о.), Төртқара (Архат а.о.), Уақтың Арқалығы (Қасқабұлақ а.о.), Сарша биігі (Қасқабұлақ а.о.), Сақтың көлі (Қасқабұлақ а.о.), Даданды және т.б.* осы тәріздес атаулар мақсатты түрде қойылған атаулар деп білеміз. Оның астарында жерді меншіктеу, мөр басу тәрізді үрдіс бар деп ұғынуға болады. Жер-су атауларында кездесетін әрбір этноним сол өңірдің өткен тарихынан мәлімет беріп отыратын қайнар бұлақ болып табылады. Мәселен, осы көрген атаулардан біз, аймақты ежелден бері Жігітек, Тобықты, Мотыш, Топай және т.б. көптеген танымал, танымал емес ру-тайпа өкілдерінің мекендеген ата-жұрты екендігіне көзімізді жеткіземіз.

Сондай-ақ, өңір антропотопонимдерін сыртқы формасына қарап оны құрамына қарай да ажырату мүмкіндігі бар екенін аңғаруға болады. Өзінің күрделі құрамына қарай Абай өңірі антропотопонимдерін төмендегідей топтастырдық:

Абай ауданы бойынша бір компонентті атаулар – *Абүйірбай, Ағали, Айбала, Айбек, Айдарбай, Айтқазы, Айтұған, Ақтамбек, Ақыжан, Асылбек, Алпысбай, Арап, Әбді, Әбдірайым, Әбділдә, Әбек, Әзберген, Әзмағанбет, Әбілпейіс, Әділ, Әмзе, Әлім, Әмірғали, Әміржан, Әтей, Бақай, Бекбосын, Берікбай, Әзімбай, Әтей, Байғара, Байбол, Байрақым, Барлыбай, Бозамбай, Есенбай, Жасар, Жидебай, Зұлпатаң, Кәжік, Қанай, Пұшарбай, Садықан, Үйсінбай, Кеңгірбай, Ақымбет, Алишынбай, Есқожа, Есенбай, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Ескене, Жексен, Желдібай, Құстаубай, Сүлеймен, т.б.*

Абай ауданы бойынша екі компонентті атаулар – *Абай ауданы, Абай бұлағы, Абай Қасқабұлағы, Ағыбай қорасы, Ақметбек қорасы, Ақылбай зираты, Ақмағамбеттің ақишоқысы, Ақтанбек күзегі, Ақылбай қыстауы, Ақылбайдың тасбастауы, Әйгерім бұлағы, Әйгерім қарағаны, Әлібек бұлағы, Әйнекбай қойтасы, Әлім сайы, Әнеттің ақиші, Әшім бұлағы, Әтей биігі, Бабахан қырманы, Бажек адыры, Базаралы кесенесі, Байқошқар өзені, Бақай бұлағы, Балтаның тасқұдығы, Балағазы жартасы, Бейсенбай қарағаны, Жүніс бұлағы, Жексенай жырасы, Зұлғарыш қыстауы, Икенің қорасы, Кеңгірбай мазары, Көкбай ауылы, Қанай қарағаны, Қарашаның қойтасы, Пұшарбай бұлағы, Ералы жазығы, Ербол қарағаны, Ерке қарағаны, Жауынбай бұлағы, Жәнібек өзені, Жанай қарағаны, Жөкең құдығы, Көкбай мазары, Көкбай ауылы, Көкбай бұлағы, Қақабай аққұдығы, Қарибала төбесі, Құнанбай қорығы, Құнанбай құдығы, Құнанқой зираты, Мұсақұл төбесі, Шәкәрімнің қайындысы, Шолпан тауы, Ысқақ Қасқабұлағы, Тоқтамыс ауылы, Күлмен сайы, Қыдыш құдығы, Оспан көл, Есенбай жырасы, Есіргеміс бұлағы, Өтепбайдың Көкқұдығы, т.б.*

Абай ауданы бойына үш компонентті атаулар – *Абай- Шәкәрім кесенесі, Абай – Ділдә қыстауы, Ағыбайдың ақ биіті, Абыралы Қажының биіті, Айпара Ана мазары, Айтұған қажының зираты, Ақтанберді жырау мазары, Алаш Қозыбағаровтың зираты, Арап болыс күмбезі, Ақметбек қыстау орны, Аяған – Үбіғали қыстауы, Әлмағанбеттің қара бұлағы, Әнет баба ескерткіші, Әнеттің қызыл шоқысы, Әулие Қалыбай асуы, Байтүгел Әулиенің күмбезі, Бақай батырдың бұлағы, Бекей – Шекей қорасы, Берікбай Бақсы ілігі,*

Берікболдың қызыл шілігі, Бозамбайдың тасты құдығы, Бурахан Қажының бейіті, Еңлік – Кебек мазары, Ермек Ана зираты, Ешен Әулие кесенесі, Жаңбырбайдың ақ топырағы, Жұмабек дәрігер басы, Жұмамбай Қажының бейіті, Ике биігіндегі петроглифтер, Кеңгірбай Би ауылы, Кеңгірбай Би мазары, Күйісбайдың шұбар құдығы, Қалидың қара биігі, Қапақ батырдың биіті, Қуандық батыр кесенесі, Еренайдың ақ биігі, Жақияның тас құдығы, Қондыбайдың қара биігі, Мамай батыр мазары, Оразбайдың қара суы, Шәкәрім саят қорасы, Ықия батырдың зираты, т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, әрбір атау – тарихта тұнып тұрған уәжді, мағыналы символ. Мұндай ұлттық-рухани байлығымыз болып саналатын жер-су атауларын зерттеу қажеттілігі жоғарыда аталған уақыт талабынан туындап отыр. Өңір жер-су атауларының басым бөлігін адам есіміне байланысты атаулар құрайтындығын байқадық. Оның ең бірінші себебін аталған өңірдің жерлерін меншіктеу мақсатында жер-су атауларына адам есімі берілді деген пікірдеміз. Абай облысы жер-су атауларын қалыптастыруда антропотонимдерге басымдық берілгенін, өңір атауларының 70-75 пайызға жуығы кісі есімінен қалыптасқандығына көзіміз жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ержанова Ұ.Р. Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі: Монография. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018. – 250 б.
- 2 Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 300 с.
- 3 Жанұзақов Т. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Ғылым.– 1989. – 256 б.
- 4 Әбдуәліұлы Б. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. – Астана: Астана Полиграфия, 2012. – 320 б.
- 5 Жанұзақов Т., Рысбергген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, – 2004 – 192б.
- 6 Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения / Ч.Ч.Валиханов. Под ред.акад.АН КазССР А.Х.Маргулана, – Алма-Ата: – 1958. – Т.1., 163 б.
- 7 Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: Наука, 1974. – 382 с.
- 8 Әлімхан А., Ахметжанова Ф.Р. Қазақ шығысының жер-су атаулары /А.Әлімхан, Ф.Р.Ахметжанова. – Өскемен: – 2000. – 104 б.
- 9 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304б.
- 10 Жанпеисов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (наматериалах произведений М.Әуезова). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 175 б.
- 11 Ағабекова Ж. Қазақ тілінде қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғылым. дисс.. –Алматы, 2005. – 131 б.
- 12 Әуезов М.О. «Абай жолы» роман-эпопеясы, 1990. – Бірінші кітап. Абай.
- 13 Оразалин К. Алтын тамыр. Шығыс Қазақстан қаламгерлерінің кітапханасы. – Алматы: Қазақпарат, 2008. – 201 б.

Материал 30.06.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Erzhanova U.R. Batys Kazakstan oblysynyn onomastikalyk kenistigi: Monografiya. – Oral: M.Otemisov atyndagy BKMU RBO, 2018. – 250 b. [in Kazakh]
- 2 Superanskaya A. V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – M.: Nauka, 1973. – 300 s. [in Russian]

- 3 Zhanuzakov T. Ortalyk Kazakstannyn zher-su attary. – Almaty: Gylym.– 1989. – 256 b. [in Kazakh]
- 4 Abdualiyly B. Kazak antroponimzhasamy: teoryalyk zhane praktikalyk negizderi. – Astana: Astana Poligrafiya, 2012. – 320 b. [in Kazakh]
- 5 Zhanyzakov T., Rysbergen K. Kazak onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy. – Almaty: Aziya, – 2004 – 192 b. [in Kazakh]
- 6 Valihanov Ch.Ch. Izbrannye proizvedeniya / Ch.Ch.Valihanov. Pod red.akad. AN KazSSR A.H. Margulana, – Alma-Ata: – 1958. – T.1. – 163 b. [in Russian]
- 7 Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. – Moskva: Nauka, 1974. – 382 s. [in Russian]
- 8 Alimhan A., Ahmetzhanova F.R. Kazak shygysynyn zher-su ataulary / A. Alimhan, F.R. Ahmetzhanova. – Oskemen, 2000. – 104 b. [in Kazakh]
- 9 Kajdar A. Kazak tilinin ozekti maseleleri: Aktual'nye voprosy kazahskogo yazyka. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304b. [in Kazakh]
- 10 Zhanpeisov E. Etnokul'turnaya leksika kazahskogo yazyka (namaterialah proizvedenij M.Auezova). – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 175 b. [in Russian]
- 11 Agabekova Zh. Kazak tilinde kalyptaskan arab tekti kisi attarynyn etnolingvistikalyk sipaty. Filol. gylym. diss.. – Almaty, 2005. – 131 b. [in Kazakh]
- 12 Auezov M.O. «Abaj zholy» roman-epopeyasy, 1990. – Birinshi kitap. Abaj. [in Kazakh]
- 13 Orazalin K. Altyn tamyр. Shygys Kazakstan kalamgerlerinin kitaphanasy. – Almaty: Kazakparat, 2008. – 201 b. [in Kazakh]

Лингвистический характер антропотопонимов в ономастике Абайского района

Г.С. Ахметова

«Alikhan Bokeikhan University», Семей, 071411, Республика Казахстан

В данной статье рассматривается специфика антропотопонимов, отраженных в географических наименованиях и сформированных в большинстве случаев на основе имен людей, занимавших важное место в истории общества. В работе всестороннему анализу подвергаются топонимические наименования, связанные с местообитанием человека в определенный исторический период.

Цель статьи – определить, является ли преобладание антропотопонимов, образованных от имен людей, в составе топонимических наименований Абайской области, важным шагом в целях четкого установления конкретной личности, отраженной в топонимической номинации.

Автор статьи ставит целью также рассмотреть имена личностей, сыгравших большую роль в историческом развитии общества, и внесших значительный вклад в его становление. Такой подход к выявлению специфики антропотопонимов позволяет заглянуть в глубины исторического прошлого, понять характер тех или иных общественно - политических событий. Анализ антропотопонимов позволяет в то же время осмыслить их непосредственную историческую основу, установить тесную связь между историей региона и топонимическими номинациями.

В статье отмечается, что наибольшее место в топонимии региона занимают имена личностей, ставших известными в период великого бедствия в истории казахского общества - джунгарского нашествия.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, антропономика, этнолингвистика, экстралингвистический фактор, лингвокультурология.

Материал поступил в редакцию журнала 30.06.2023 г.

Linguistic characteristics of anthropotoponyms in the onomastics of the Abay region

G.S. Akhmetova

«Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071411, Republic of Kazakhstan

This article considers that in most cases anthroponyms are formed on the basis of the names of people, historical figures of society, leaders who lived in a certain place for a long time. In this regard, the fact of changing a person's name to a toponym related to the place of residence of a person in a certain historical period is comprehensively analyzed using examples in the article.

The purpose of the article is to find out whether the predominance of anthroponyms formed from personal names in the toponymy of the Abay region is a real step taken to establish the right of ownership of the land, to determine who is the owner of the land. Also to clarify that the names of these individuals have their own character in the history of the nation, known in the region and have contributed to social development. They take place in the history of the region by helping to dive deeper into history and by being in close contact with society and political events of the country. Giving a name to a place existing in history does not only form the historical basis of the toponym, but also establishes a close connection between the history of the region and the names of places. The article describes the fact that the names of well-known people who left traces in history appear in the toponymy of the region in large numbers in connection with the event of departure from the country and the loss of land, which occurred in the turbulent period in the history of the region.

Key words: onomastics, toponymy, anthroponomics, anthroponomy, ethno linguistics, extra linguistic factor, linguistic and cultural studies.

Received: 30.06.2023

XFTAP 16.31.02

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp14-21](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp14-21)

А.А. Букаева¹, Г.О. Сыздықова²

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЗАҢГЕРЛІК ДИСКУРСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған дереккөздер сараланып, қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған халқымыздың әдет-ғұрып нормалары қарастырылады. Олардың заңгерлік ерекшеліктері адамгершілік нормалары тұрғысынан ашылады. Қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің қалыптасуындағы билер рөлі мен қызметі анықталады. Қазақ заңгерлік дискурсында билік айтудың басты мақсаты әділ кесім жасау және екі жақты татуластыру ретінде зерделенеді. Қазақтың заңгерлік дискурсының қалыптасуына хандық дәуірдегі әдет-ғұрып нормалары, Дала заңдарына Шыңғыс ханның «Жасағы», Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы» және Тәуке хан дәуірінде қабылданған «Жеті жарғы» заңдары негіз болған. Қазақ заңгерлік дискурсындағы «Бітім», «Береке», «Салауат» ұғымдары әділ кесім жасаудың қоғамдық негіздері болды. Қазақ заңгерлік дискурсының мазмұнында ел бірлігін, адамгершілікті сақтауға бейімделген ережелер басым болды.

Кілт сөздер: қазақ заңгерлік дискурсы, әдет-ғұрып нормалары, құқықтық мәдениет, дала заңы, би, билік кесім, билер соты.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Біздің зерттеуіміз жоғарыда айтып өткендей, қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған халқымыздың әдет-ғұрып ережелері жан-жақты қарастырылып, олардың ерекшеліктерін адамгершілік нормалары тұрғысынан зерделеп, анықтау мақсатында тарих беттеріне шолу жасалып, қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлихановтың, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының би туралы пікірлері басшылыққа алынды. Сол сияқты ежелгі қазақ әдет-ғұрып нормаларының құқықтық ерекшеліктерін саралап көрсеткен ғалым Салық Зимановтың «Қазақ құқығын бағалау тарихы» еңбегіне сүйене отырып, қазақ даласында билік айтудың басты мақсаты әділ кесім жасау және екі жақты татуластыру – қазақ заңгерлік дискурсының негізгі ерекшелігі екендігін таныту зерттеуіміздің басты мақсаты болды.

КІРІСПЕ

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасу тарихы ежелден бастау алады. Қазақ халқының көшпелі тұрмысына қолданылған заңгерлік дискурс адамгершілік ұстанымдарға негізделген әдет-ғұрып нормалары бойынша қалыптасты.

Халқымыздың әдет-ғұрып нормалары – ұлттық дүниетаным көрінісі, әрі құқықтық мәдениеттің іргетасы. Қазақ халқы үшін ең негізгі құндылық – ар екендігі. Сондықтан атадан қалған «малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деген даналық сөздер бұған дәлел бола алады. Қазақ халқының көшпелі шаруашылығы негізінде қалыптасқан құқықтық мәдениеті қазақ халқының өзіндік болмысы мен тұрмыс-тіршілігіне сай келетін әдет-ғұрып нормаларынан басталады. Қазақ заңгерлік дискурсының тарихын зерделеуде халқымыздың есте жоқ ескі заманда қалыптасқан салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, жол-жора, үкім-кесімдерінің мазмұнындағы құқықтық өлшемдерін айтпай кетуге болмайды [1, 23].

Дана халқымыз «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деп жай айтпаған, алайда қазақ халқының әдет-ғұрыптарына негізделген дала заңының ұзақ уақыт қоғам сұранысын қанағаттандыруы, еркіндік, бостандық, теңдік, әділдік сияқты адамгершілік категорияларын басшылыққа алуы, оның өзіндік ерекшелігі болып табылады. Сондықтан да тарихта қоғамдық құрылыстың дамып не құлдырауына қарамай, құқықтық мәдениеттің беделі мен қызметі құлдырамай, өз өміршендігін көрсете алды [2, 10]. Демек, құқықтық мәдениеттің қалыптасуына адамгершілік нормалары негіз болса, белгілі бір қоғамның дамып, өркендеуіне қоғам мүшелерінің ар-ұят, намыс, абырой сияқты адами құндылықтарды берік ұстануы себеп болады. Қоғамдағы бұл құндылықтар әділ қоғамды қалыптастыратыны белгілі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазақ даласындағы заңгерлік дискурстың мазмұны халықтың тіршілік көзі, ата кәсібінде аса маңызды рөл атқаратын жер-су, көші-қон, жеке меншікті (малды таңбасымен және т.б.) анықтау, ел ішіндегі қоғамдық қатынастардың барысында туындайтын түрлі дау-дамайды жіктеп көрсету, жаза түрлерін анықтау, құн мен айып төлеу мөлшерін белгілеу, отбасы қатынасын реттеу, сондай-ақ, жеке тұлғаны құқықтық және адамгершілікке тәрбиелеу шаралары қамтылған.

С.З.Зиманов «Қазақ құқығын бағалау тарихы» еңбегінде ежелгі қазақ әдет-құрып нормаларының құқықтық ерекшеліктерін саралап көрсетеді:

1. Бірқатар ережелерде феодалдық қоғамның қалыптасуының ежелгі сатыларының қауымдық-рулық құрылымының элементтері сақталған ерте феодалдық қатынастардың көрініс алуы;

2. Әлемге белгілі әдет-ғұрып құқық жүйелерінің көпшілігіне қарағанда қазақ Дала заңдарында «халықтық» демократиялық институттар мен қағидалардың басым сақталуы;

3. Қазақ ата заңдарының құрамындағы хандар мен әйгілі билердің атымен енген ережелердің орын алуы;

4. Қазақ Дала заңдары бойынша дау-дамайлар азаматтық, қылмыстық істер болып бөлінбеуінің тарихы мен себептері;

5. Басқа елдерде қолданылатын бас бостандығынан айыру, түрмеге, зынданға жабу, дене мүшелерін жарақаттау сияқты қатаң жазалардан қазақ Дала заңының бейхабар болуы [3, 64 б].

Ежелгі қазақ әдет-ғұрыпына негізделген дала заңының құқықтық мазмұны өз заманындағы басқа елдердің заңгерлік дискурсымен салыстырғанда халықтық, демократиялық сипатымен ерекшеленеді.

Дала Заңында билік пен бидің әділдікті берік ұстануы, заңның бәрінен жоғары тұруы, қоғам мүшелерінің заң мен билікті сыйлауына негіз болды. Құқықтық мәдениетті қалыптастырды. Қазақ қоғамында басқа елдермен салыстырғанда ел алдында азаптап өлтіру жазасы, бас бостандығынан айыру сияқты жазаларды іске асыратын зындан мен түрменің болмауы қазақ заңгерлік дискурсындағы адамгершілік және демократиялық сипаттың айғағы болып табылады.

Қазақ даласында заңгерлік дискурстың қалыптасуында билер институты маңызды рөл атқарды. Көшпелі қазақ қоғамындағы билер дау-жанжалды шешуде әділдігімен ел ішінде танымал болды. Дау-жанжалды шешу барысында бидің айтқан билігі, шығарған шешімі бұлжытпай орындалатын болған. Бұл туралы қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов былай дейді: «Билердің беделі Европадағы ақындар, ғалымдар мен адвокаттар сияқты өздерінің жеке бастарының қасиеттеріне байланысты болған. Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған. Мұндай би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған. Сонымен бұл би деген атақ келіп билік айтуға және төрелік сөз сөйлеуге патент сияқты нәрсеге айналған» [4,93]. Демек, қазақ қоғамында би атану үшін әдет-ғұрыпты жетік білу әрі шешендік қабілеті болуы тиіс. Ш.Уәлихановтың би туралы пікірін қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы өзінің қара сөздерінде былайша сабақтайды: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын, Өз Тәуке ханның Күлтөбенің басында күнде кеңес болғандағы «Жеті жарғысын» білмек керек, һәм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді...» [5, 10-11]. Яғни, би атанған адамның дала заңын терең меңгеруімен қатар шешендік өнерінің болуы маңызды болғандығын аңғарамыз. Ш.Құдайбердіұлының «Би һәм билік туралы», Ә.Бөкейхановтың «Тағы да һәм билік туралы» деген мақаласы қазақ заңгерлік дискурсының даму жолын анықтауда маңызы зор. Ш.Құдайбердіұлы қазақ заңгерлік дискурсының тарихына үңіліп, қазақтың «қазылған қара жолдай» айқын билік-кесімдерінің қоғамдық қатынастарды реттеудегі маңыздылығын саралай келе, қоғамның «орыс заңына қарағандықтан» қазақтың сара жолы мүлде көмескіленіп, маңыздылығынан айырыла бастағанын көрсетеді. Егер де дала заңының кейбір ереже қағидаларын сұрыптап алса, өз заманының талабына, қазақ тұрмысына сәйкес келетінін көрсетеді [6, 193]. Ал Ә.Бөкейханов өз мақаласында қазақ даласындағы би тұлғасын зерделейді. Би еліне адал қызмет ету үлгісі ретіндегі оның тағдыры, билік жасаудың қиындығы мен күрделілігі туралы айта келіп, биді орыс қоғамы тудырған орыс судьясымен салыстыра отырып, оған құлақ асу керек пе, не болмаса шарият жолын берік ұстау керек пе деген мәселені көтереді. Әрі қазақ қоғамындағы алқабилер соты туралы да ақпарат береді [7].

НӘТИЖЕЛЕР

Демек, қазан төңкерісіне дейін халық сотының алдында билер бірі талапкердің, екіншісі айыпкердің сөзін сөйлеген, ал үшіншісі – төбе би болып төрелік – қалыстық сөз айтқандығын аңғарамыз. Қазақ биінің моральдық-құқықтық мәртебесі халықтың «атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген талабынан көрініс тапты. Қазақ заңгерлік дискурсында билік айтудың мақсаты – әділ кесім жасау және екі жақты татуластыру. Қазақ қауымында ертеден қалыптасқан билер соты ел ішіндегі дауды әділ шешіп, екі жақты мәмлеге келтіріп, реттеу қазақтың шешендік өнерін дамытты әрі заңгерлік дискурстың қалыптасуына негіз болған. Қазақ әдет-ғұрыпына негізделген көне заңгерлік дискурсы «әдет-ғұрып», «ата-баба жолы», «ата салты», «жол-жоба», «жөн-жосық», «ата-баба реттері» деген атаулармен айтылып келді.

Қазақ даласындағы қылмысқа ұрлық жасау, адамға қарсы жасалған қауіпті әрекеттер жатқан. Адам өлтірген қылмыс билер сотының шешімі бойынша жазаланса, мал ұрлығына барымта қолданылған. Дала заңындағы ауыр жаза қылмыскерді халық алдында масқаралау, елден қуу (жер аудару) болды.

Билер сотында қарастырылған дау, қылмыстық іс-әрекеттер ашық, куәлердің қатысуымен шешілген. Сот процесін ашық өткізудің тәрбиелік мәні ерекше болды. Мысалы, ата-анасын ренжіткен баланы қара сиырға теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, мойнына құрым іліп, бүкіл ауылды аралатқан. Жазаның өтелу барысында халық қылмыскердің бетіне түкіріп, ұрып-соққан. Бұл жастарға өмір бойы сабақ болған, ата-ананы сыйлаудың көрнекі үлгісі болған.

Азаматтық және қылмыстық істердің билер сотында қарастырылуы заңдылық пен әділдікке сүйеніп жүргізілді, қоғамдық ой мен ұлттық сананы дамытты. Бұл көшпелі қазақ қоғамының руаралық байланыстарды күшейтті, мемлекеттік басқару қатынастарын нығайтып, қазақ болмысында шыншылдық, әділдік және адалдық секілді моральдық құндылықтарды қалыптастырды.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына хандық дәуірдегі әдет-ғұрып нормаларымен қоса, Дала заңдарына Шыңғыс ханның «Жасағы», Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы» және Тәуке хан дәуірінде қабылданған «Жеті жарғы» заңдары негіз болды.

Алтын орда тұсында туған Шыңғыс ханның «Жасақ» заңы ұлан-байтақ мемлекетте қоғамдық қатынастарды реттеуді көздеді. Бұл заңның мазмұны жаза қаталдығымен ерекшеленеді. Заң баптарында әскер, салық, тәртіп мәселелеріне басымдық берілгені байқалады. Қазақ даласында пайда болған атақты заң жүйесінің бірі – Қасым ханның билігі тұсындағы «Қасқа жол» заңы еді.

Қасым ханның «Қасқа жолы» заңында қылмыстық, неке және отбасы, меншік, мұрагерлік салалары жатады. Бұл дискурста қарастырылған қылмыстар қазіргі азаматтық құқық саласына жатқызуға болады. Демек, аты аталып, түсі түстелмесе де сол кездің өзінде қазақ даласында азаматтық құқық және қылмыстық құқық қалыптасып, өзіне тиісті қызметін атқарған.

Қасым ханның «Қасқа жолы»:

- мүлік заңын (жер, мал, мүлік даулары);
- қылмыстық заңды (ұрлық, адам өлтіру және т.б.);
- әскери заңды (аламан міндеттемесін, ер құны, қара-қазақ және т.б.);
- елшілік жораларды (майталмандық, шешендік, сыпайылық, әдептілік, халықаралық қарым-қатынас);

- жұртшылық заңын (шүлен тарту, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуіл және т.б.) қамтыған [8, 278].

Қасым ханның тұсында қылмыскерлер билер сотының үкімімен жазаланған.

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасу тарихындағы заң жүйесінің бірі – Есім ханның «Ескі жолы».

Есім ханның «Ескі жолы» Шыңғыс ханның «Жасақ» үлгісіне жақын, әскери мәселелерін қамтыған тәрізді. Қазақ хандығының мемлекеттік жүйесі, өзіндік құрылымы, ел билеу жорасына арналған азаматтың және құқықтық ережелер жинақталған «Ескі жол» бір ғасырдан артық қазақ даласындағы заң болды.

Есім хан «Ескі жолы» Қасым ханның «Қасқа жолымен» мазмұндас болды әрі бұл заңды құрастыруда Есім хан билер кеңісінің қатысуымен, олармен ақылдаса отырып, көшпенділер тіршілігіне сәйкес келетін дәстүрлі әдет-ғұрыпты, құқықтық тәртіпті жетілдіру мақсатында жаңа құқықтық нормаларды енгізген.

Қазақ хандығындағы атағы шыққан заңдардың бірі «Жеті жарғы» заңы.

Қазақ заңгерлік дискурсында екі «Жеті жарғы» заң жинағы болған. Біріншісі – Майқы бидің «Жеті Жарғысы», ол жеті бөлімнен тұрады:

- 1-бөлім. Адам құны туралы;
- 2-бөлім. Жесірлер мен неке туралы;
- 3-бөлім. Жер иелігі мен жер бөлісі туралы;
- 4-бөлім. Ұрлық туралы;
- 5-бөлім. Барымта туралы;
- 6-бөлім. Дау-шаралар туралы;
- 7-бөлім. Мал құны туралы.

Екіншісі – Төле би, Қазыбек би және Әйтеке бидің Күлтөбе басындағы жиында талқылап, құрастырылған Тәуке ханның «Жеті жарғысы» [9, 111].

Тәуке ханның «Жеті жарғысында» әкімшілік, қылмыстық істер, азаматтық құқықтық нормалар, салықтар, діни көзқарастар туралы ережелер енгізілген, яғни онда қазақ қоғамы өмірінің барлық жақтары қамтылған.

«Жеті жарғы» заңы меншіктік, қылмыстық, отбасы және неке, мұрагерлік құқықтарын, тәрбие мәселелерін, сот ісінің өту тәртібі мен билер үкімінің орындалуын міндеттеу үдерістерін қамтыған.

Қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуында маңызды рөл атқаратын билер сотының тарихы көнеден басталады. Сақ тайпаларының дәуірінде би қызметінің маңызды рөл атқарғаны елдегі ру, тайпа басшылары мен беделді адамдардың біріккен кеңесі қоғамдағы тәртіптің сақталуын қадағалап, сот қызметін атқарып отырған. Үйсін тайпасында халықтың жағдайын жасап, тайпа қоғамындағы тәртіптің бұзылмауын қадағалап, сот қызметін «Билер кеңесі» атқарған.

Қазақ билерінің қоғамдағы әділеттілікті сақтаудағы қызметтерін ары қарай қарастыратын болсақ, заңгер-ғалым С. Созақбаевтың «Тәуке хан. Жеті жарғы» атты еңбегінде қазақ қоғамында даулы істің қаралуы екі сатыға бөлінгенін көрсетеді: біріншісі, екі дауласқан жақ билердің істі қарауына дейін, өзара келісім дауды шешуге қимыл-әрекет жасайды. Әдеттік құқықта оны «Бітім», «Береке», «Салауат» деп атаған.

«Бітім» – екі жақтың өзара келісімі арқылы, сөз жүзінде даудың аяқталуы. Бітімнен кейін билерге істі қарауға құқық берілмейді. Себебі бітімді, өзара келісімді бір жақты бұзу сөзде, сертте тұрмаудың, жалпы ар-ожданның жоқтығының белгісі.

«Береке» – айырбас, немесе сатып алу туралы сөз жүзінде шарт жасау. Өзіндік мүдделерін қанағаттандыру. Жалпы қазақтың әділеттік құқығында «береке» институты барлық келісім шарттардың негізі болған.

«Салауат» – немесе кешірім, – дауласқан екі жақтың бір-біріне талап қоюдан бас тартуы, яғни кешірім беруі. Кешірім жасау ауыл, ел, ру ақсақалдарының қатысуымен өтетін болған [10, 21-22].

Тәуке хан заманынан бастап қалыптасқан тағы бір институт – «Жүгініс» – яғни рулар арасында болған даулар мен қақтығыстарды билердің алқалық құраммен қарауы. Негізінде бұл институт қауымдық демократияның бір нышаны ретінде танылады және оның тәртібі бойынша екі жақтың келісімімен, дауға ешқандай қатысы жоқ өзінің әділеттілігімен ел көзіне түскен, ақыл-парасаты жоғары, яғни «ала жіпті аттамаған» «ара би» сайланады. Ол істің барлық мән-жайын алқалық құрамдағы билерге баяндайды, екі жақты бітімге келуге шақырады. Бітім болмаған жағдайларда билер ұсынылған барлық дәлелдерді таразыға сала отырып, өздерінің билігін айтады. Даудың соңы «ала жіп» кесу рәсімімен аяқталады. Көпшілік алдында «ара би» екі жақтың дауласқан адамдарына, немесе олардың өкілдеріне ала жіптің екі шетін ұстатып, ортасынан кеседі.

Қазақ билері дауларды шешуде қатаң жаза (қылмыскердің, жауаптының намысына тию, ел алдында масқаралау, онымен қоса руын да масқаралау) тағайындау арқылы халықтың қоғамдық, құқықтық мәдениеттеріне дұрыс әсер етіп отырған. Осыған байланысты деректерді Н.Өсерұлының «Шариат» атты еңбегінен көре аламыз: «Қазақ әдет-ғұрып заңдары о бастан-ақ кісі өліміне аса жауапкершілікпен қараған, осыған байланысты билер де қылмыскерлерді жазалап қана қоймай, мұндай қылмысты екінші рет болдырмау жағын да қарастырған. Кісі өлімі бүкіл қоғамға тән дерт ретінде қаралған. Сол себепті күнәні қылмыскердің бүкіл руластарына таңып, бәрін бірдей жауапты еткен. Ондай руларды «бүлінген ел» деп қоғамнан шеттеткен. Олармен қарым-қатынас жасамай, қыз беріп, қыз алыспаған» [11, 267].

Қазақ құқығы бойынша адамгершілік қағидасын ұстанып сот әділдігін іске асырушы және дауласушы жақтарды татуластырушы би болған. Дауды қарастырудағы қарапайымдылық сот әділдігімен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің, тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де, қоғамның алдындағы әділеттігі мен дала заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының нысаны мен мазмұнын құрады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ар, ұят, намыс, еркіндік, теңдік қазақ қоғамында басты принципке айналып, құқықтық саласында бірінші орында тұрды. Сот процесін билер осы принципте талдап, талқылады. Екінші принцип бітімгершілік, татуластыру, ел бірлігіне сына түсірмеу болды.

Шындық пен әділдікке жету билердің сот шешімдерін шығарудағы түпкі ұстанатын негізі болды. «Дауды қарастырудағы қарапайымдылық, сот әділдігі мен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де қоғамның алдындағы әділеттігі мен логика заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының формасы мен мазмұнын құрады» [11, 287].

Қазақ хандығы тұсындағы заңдар жүйесі көшпелілердің рухын көтеріп, сана-сезімін жоғарылатты. Бұл нормалар мен оны жүзеге асырушылар хандықтың да, халықтың да мүддесін қолдай білді. Демек, хандықтың ішкі және сыртқы мәселелері, соғыс пен бейбітшілік, көші-қон тәртібі, ел ішіндегі дау-дамайлар мемлекетті басқарушыларға да, халыққа да өте маңызды мәселелер болды. Бұлардың көкейге қонымды түрде шешілуі қоғам ішіндегі ауызбіршілікті нығайтып, халық бірлігін күшейтуге, туысқандық, бір қаннан таралғандықтарын терең түсінуге, ең бастысы жарық дүниеге келгеннен соң тату-тәтті, адамдық қасиеттерді сақтай отырып өмір сүруге жетеледі. Сол себепті де сол уақыттағы заң нормалары және оны жүзеге асырушылардың жауапкершілігі арта түсті. Ол жауапкершіліктің салмағы әділдікке сүйенуде болды.

Сонымен, құқықтық жүйеде ел бірлігін, адамгершілікті сақтауға бейімделген ережелер басым болды. Қазақ халқының әдет-ғұрыпына негізделген құқық жүйесінің қарапайым мағынасы мен құрылымы халықтық сипатта болды.

Бұл тақырып мемлекеттің, қоғамның өзекті мәселесі болып қала бермек. Жаңа дәуір азаматын, сондай-ақ мемлекеттің өтпелі кезеңге қарай азамат тұлғасын қалыптастырып, дамыту мәселесінің көкейкестілігі ешқашан маңызын жоғалтпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақтың ата заңдары. Т.І. Алматы, 2005. – 457 б.
- 2 Зиманов С.З. Қазақ құқығын бағалау тарихы туралы // Қазақтың Ата Заңдары. 10 т. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – Т. 2. – 460 б.
- 3 Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі мәдениеті. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 192 б.
- 4 Уәлиханов Ш.Ш. Шығармаларының бес томдық жинағы. – Алматы, 1985, 4-том, – 348 б.
- 5 Құнанбайұлы А. Қара сөздер. – Алматы: Шабыт, 2022. – 128 б.
- 6 Құдайбердіұлы Ш. Би һәм билік туралы // Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997 – 192–195 б.
- 7 Қыр баласы. Тағы да һәм билік туралы. «Қазақ» газеті. 1914, №50. 14 ақпан.
- 8 Кәрібаев Б. Қазақ хандары. Алматы: Сардар, 2014. – 587 б.
- 9 Артықбаев Ж.О. Жеті Жарғы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2004, – 150 б.
- 10 Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. – Алматы: Санат, 1994. – 275 б.
- 11 Өсерұлы Н. Шариат. – Алматы: Қайнар, 1996. – 352 б.

Материал 16.08.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Qazaqtyn ata zandary. T.I. Almaty, 2005. – 457 b.
- 2 Zimanov S.Z. Qazaq quqıǵın baǵalaw tarihy turaly // Qazaqtıń Ata Zańdarı. 10 t. – Almaty: Jeti jargy, 2004. – T. 2. – 460 b.
- 3 Kenjaliev Z. Koshpeli qazaq qoǵamındaǵı dásturli mádenieti. – Almaty: Jeti jargı, 1997. – 192 b.
- 4 Walihanov Sh.Sh. Shıǵarmalarınıń bes tomdıq zhınaǵı. – Almaty, 1985, 4-tom, – 348 b.
- 5 Qunanbayulı A. Qara sózder. – Almaty: Şabıt, 2022. – 128 b.
- 6 Qudayberdiulı Ş. Bı hám bilik twralı // Negimov S. Şeşendik öner – Almaty, 1997 – 192–195 b.
- 7 Qır balası. Taǵı da hám bilik twralı. «Qazaq» gazeti. 1914, №50. 14 aqpan
- 8 Käribaev B. Qazaq xandarı. Almaty: Sardar, 2014. – 587 b
- 9 Artıqbaev J.O. Jeti Jarǵı. – Almaty: Zań ädebieti, 2004, – 150 b
- 10 Sozaqbaev S. Täwke xan. Jeti jarǵı. – Almaty: Sanat, 1994. – 275 b
- 11 Öserulı N. Şariat. – Almaty: Qaynar, 1996. – 352 b.

Становление казахского юридического дискурса

А.А. Букаева¹, Г.О. Сыздыкова²

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

В статье анализируются источники, послужившие основой для формирования казахского юридического дискурса. Рассматриваются нормы обычаев нашего народа, которые легли в основу формирования казахского юридического дискурса. Их юридические особенности раскрываются с точки зрения нравственных норм. Определяется роль и

функция бииев становлении правовой культуры в казахской степи. В казахском юридическом дискурсе основная цель высказывания власти изучается как справедливое заключение и двустороннее примирение. В основу формирования казахского юридического дискурса легли обычаи ханских времен, степные законы - «Жасақ -отряд», Чингисхана, «Қасқа жол – прямой путь» Касым-хана, «Ескі жол - старый путь» Есим-хана и «Семь уставов», принятые в эпоху Тауке-хана. Понятия «Бітім», «Береке», «Салауат» в казахском юридическом дискурсе стали общественными основами справедливого заключения. В содержании казахского юридического дискурса преобладали правила, адаптированные к сохранению единства страны и человеческие качества.

Ключевые слова: казахский юридический дискурс, нормы обычаев, правовая культура, Степное право, биі, власть, суд бииев.

Материал поступил в редакцию журнала 16.08.2023

Formation of the Kazakh legal discourse

A.A. Bukayeva¹, G.O.Syzdykova²

¹Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the sources that served as the basis for the formation of the Kazakh legal discourse. The norms of the customs of our people, which formed the basis for the formation of the Kazakh legal discourse, are considered. Their legal features are revealed from the point of view of moral norms. The role and function of biis in the formation of legal culture in the Kazakh steppe is determined. In the Kazakh legal discourse, the main purpose of the statement of power is studied as a fair conclusion and bilateral reconciliation. The formation of the Kazakh legal discourse was based on the customs of the times under Khan's rule, steppe laws - "Zhasak - detachment", Genghis Khan, "Kaska zhol – the straight path" of Kasym Khan, "Eski Zhol - the old way" of Yesim Khan and "Seven charters" adopted in the era of Tauke Khan. The concepts of "Bitim", "Bereke", "Salauat" in the Kazakh legal discourse have become the social foundations of a fair imprisonment. The article emphasizes that in the Kazakh legal discourse the rules adapted to the preservation of the unity of the country and human qualities dominate.

Key words: Kazakh legal discourse, norms of customs, legal culture, Steppe law, bii, power, bii court.

Received: 16.08.2023

MFTAP 81'1:398.91

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp21-33](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp21-33)

М.А. Ермекбаева¹, К.К. Кенжалин¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ, ТҮРІК ЖӘНЕ МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақ, түрік және моңғол тілдеріндегі мақал-мәтелдер тілдік тұрғыдан талданды. Қазақ-түрік мақал-мәтелдерін зерделеу барысында генеалогиялық және типологиялық жағынан туыстығын сипаттайтын белгілері анықталды. Туыс тілдердің мақал-мәтелдерінің лексикалық құрамы, семантикасы мен синтаксистік құрылымы жағынан ортақ белгілері сараланды. Сонымен қатар, қазақ-моңғол мақалдары салғастыра

зерттеліп, лексикалық құрамы, семантикасы мен синтаксистік құрылымы зерттелді. Үш тілдің мақал-мәтелдері бір, екі тармақты болып, баяндауыштары бұйрық рай, болжалды келер шақ, шартты рай тұлғасы арқылы жасалатыны анықталды. Нақты тілдік деректер негізінде талданды. Екі тілдегі мақал-мәтелдердің семантикасы лингвомәдени түсініктеме ретінде қарастырылды. Қазақ-түрік және қазақ-моңғол мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары мен ерекшеліктерін ашуда екі тілге ортақ, лексикалық құрамында өзгешелігі бар және лексикалық құрамы мен синтаксистік құрылымы өзгеше семантикасы сәйкес келетін мақал-мәтелдер анықталды.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, паремия, лексикалық құрам, семантика, синтаксистік құрылым, тармақ, параллель

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ халқының түбі бір түрік халқы мен тарих пен мәдениет тұрғысынан жақын моңғол халықтарының жақындықтарын анықтау мақсатында аталған үш халықтың мақал-мәтелдері салыстыра зерттеледі. Сол арқылы тілдер арасындағы туыстық қатынас пен рухани үндестіктің қаншалықты сақталғанын анықталады. Мақал-мәтелдердің үш тілдегі орны мен қолданыс аясына назар аударылып, лексика-семантикалық бірліктердің қолданылуы мен мағыналық реңкі салыстырылады.

КІРІСПЕ

Тілдің паремиологиялық қорында ұлттың тарихы, шаруашылығы болмысты тану ерекшелігі көрініс табады. Мақал-мәтелдерді зерделеу арқылы кез келген тілдегі ұлттық нақышты, дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдерді зерттеуші ғалым Ө.Қайдар «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор деп баға береді. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар» деп баға береді [1, 223].

Қазақ тіл біліміндегі мақал-мәтелдердің зерттелуіне байланысты ғылыми еңбектерді зерделеу барысында оларды ел ішінен жинау, баспадан шығару және зерттеу ісінің екі кезеңнен тұратыны анықталды. Бірінші кезеңі – XIX ғасырдың екінші жартысы. Мақал-мәтелдердің кейбір үлгілерін ел арасынан алғаш жазып алған Ш.Уәлиханов болды. Ш.Уәлиханов пен Н.Н.Березин архивтерінде XIX ғасырдың 50-ші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Қазақ мақал-мәтелдерін жинап, баспадан шығару және ғылыми тұрғыдан зерттелуіне үлес қосқан зерттеушілер В.Радлов, Ш.Ибрагимов, П.М.Мелиоранский, Ф.Плотников, В.В.Катаринский, Ө.Диваев, С.Садықов, М.Искаков т.б. болғаны белгілі. Осы материалдардың негізінде мақал-мәтелдер қазақ тілінде 1914 жылы алғаш рет Қазан қаласында, 1923 жылы Мәскеуде «Мың бір мақал», 1927 жылы Ташкентте «Қазақ мақалдары» (Құрастырушы А. Диваев), 1935 жылы Алматыда «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» (Ө. Тұрманжанов) жарық көрді. 1950 жылы басылып шыққан жинақта (Құрастырған және сөзбасын жазған Б.Ақмұқанова, редакциясын басқарған М. Ғабдуллин, С.Бегалин), Ө. Тұрманжанов (1957 жылы), С.Нұрышев (1959 жылы), М. Әлімбаев (1967 жылы), Б. Адамбаев құрастырған және басқа да жинақтар жарық көрді. Мақал-мәтелдерді зерттеудің алғашқы кезеңі халық қазынасын ел аузынан жинап, жеке басылым ретінде шығару жұмыстарымен ерекшеленетінін байқаймыз.

Кеңес дәуірінің мақал-мәтелдерді зерттеудің екінші кезеңі басталып, тілдік және әдеби тұрғыдан зерттеудің қалыптасуымен сипатталады. Осы кезеңде жарияланған монографиялық зерттеулер, оқулықтар мен ғылыми мақалалар қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми тұрғыдан зерттеліп, негізгі ерекшеліктерін көрсету, нысанға ғылыми сипаттама беруге бағытталған. М.Ғабдуллин өзінің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» [2] деген еңбегінде мақал-мәтелдерді

тақырыбы жағынан топтастырып, қазақ халқының шаруашылығын, кәсібін, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын мақал-мәтелдерді саралап, болмысты тану ерекшелігі мен қоғамдық қызметін айқындаса, әдебиетші ғалым С.Н.Нұрышев оларды даму тарихы тұрғысынан қарастырады: «мақал-мәтелдерде замана шындықтарын танытарлық құдірет болуымен қатар, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың көрінісі бар» [3, 7]. Х.Досмұхамедұлы «Қазақтың мақал-мәтелдері ағыл-тегіл көптігімен және өткірлігімен ерекшеленеді. Ойды әдептемей, мақал-мәтелді араластырмай, ақыл-нақылды қоспай, күлтелемей сөйлейтін қазақ кем де кем болған десек, артық кетпеген болар едік. Азды-көпті шешен сөйлейтін кез келген қазақ өз сөзінде мақал-мәтелге жүгінуге тырысқан, билер мен ел ішіндегі ділмарлардың сөздері халықтық мақалдар мен мәтелдерге тұнып тұратын» [4, 183] – деп, жоғарыда айтылған ойды талдап-таратып, басқа халықтармен салыстырғанда, ерекше көзге түсетін қазақ табиғатына тән, танымал қасиетті атап көрсетеді.

Әр түрлі тілдердің паремиологиялық жүйесін салыстыра-салғастыра зерттеу жұмыстары да жүргізілгенін байқаймыз. Осы бағытта А.Нұрмахановтың зерттеуі түрлі тілдердегі мақал-мәтелдердің жалпы және өзіндік ерекшеліктерін саралайды, Э.Мұқышева қазақ және неміс тілдеріндегі мақал-мәтелдердің өзара ортақ және ерекше белгілерін, ұлттық, мәдени компоненттерін анықтайды. А.Донбаева қазақ және араб тілдеріндегі мақал-мәтелдердің жасалу жолдары, типологиялық әмбебап және бірегейлік сипаттары зерделенеді.

Қазақ ғалымдары мақал-мәтелдердің Орхон-Енесей жазба ескерткіштерінен бастау алатынын айтса («Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген», «Өлімнен ұят күшті»), ғалым Ғ.Тұрабаева өзінің «Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ортақтық» мақаласында Орхон жазбаларында мақал-мәтелдердің өте аз кездесетінін, ал Мақмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрк» еңбегінде (Ташкент басылымында) 267 мақал мақал-мәтелдердің бар екенін көрсетеді [5, 181-189].

Мақал-мәтелдерді салыстыра-салғастыра зерттеулершілердің ішінде сүбелі еңбектерімен ерекшеленетін ғалым Г.Л. Пермяков. Ол мақал-мәтелдерді зерттеу тәжірибесін Азия, Африка елдерінің ертегілері мен аңыз әңгімелерін аударудан бастап, зерттеу нәтижелерін 1968 жылы «Избранные пословицы и поговорки народов Востока» деген еңбегінде жариялайды. Зерттеуші еңбегінде әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің негізі типтерінің ұқсастықтарын жан-жақты саралайды. Ғалымның кейінгі зерттеу еңбектеріндетүрлі тілдердегі мақал-мәтелдердің ішкі және сыртқы құрылымдарына тереңірек тоқталуға болатынын көрсетті. Ғалым бұл салада «От поговорки до сказки» (1970), «К вопросу о структуре паремиологического фонда», «Основы структурной паремиологии» (1988), т.б. еңбектер жазып, паремиология ғылымының дамуына зор үлес қосты [6, 7-8].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазынасы бүлінбеген халық тілін оның ауыз әдебиетінен анықтай алатынымыз себепті бұл зерттеуде қазақ және түрік, монғол тілдеріндегі мақал-мәтелдерді құрылымдық жағынан салыстыра отырып қарастыру – аталған тілдердің тарихи байланысы қаншалықты сақталып отырғандығы айқындалады. Салыстыра зерттеу тілдердің ұлттық ерекшеліктері мен қасиетін тануға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде жинақтау, салыстыру, талдау әдістері қолданылып, қазақ, түрік, монғол мақал-мәтелдеріндегі әр халықтың тілдік ерекшеліктері сипатталады. Теориялық тұжырымдарды саралау үшін аталған 3 тілдегі мақал-мәтелдер негіз болды.

НӘТИЖЕЛЕР

Әр халықтың мақал-мәтелдері – сол халықтың болмысының айнасы. Мақал-мәтелдерде ұлттың ой-өрісі, тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі, салт-дәстүрі көрініс тапқан. Мақал-мәтел – белгілі бір халықтың ойының өткірлігін, арманының кеңдігін, сезімінің нәзіктігін көрсететін ең құнды үлгі. Дүние жүзіндегі көптеген халықтар қолданып жүрген мақал-мәтелдерді салыстыра отырып, бұл мақал-мәтелдердің көбінің бір-біріне ұқсас немесе өте жақын

екендігі байқалды. Мақал-мәтелдер жалпы адамзаттық құндылықтарды ғана емес, ұлтқа тән мәдени құндылықтарды да көрсетеді.

Қазақ, түрік, моңғол халықтарының географиялық орналасуы мен шаруашылығы, тұрмыс-салтындағы, рухани мәдениетіндегі, дүниетанымы мен ойлау, бейнелеу қабілетіндегі ұқсастық мақал-мәтелдердің семантикасы мен құрылымында да көрініс табады. Тілдік бірліктердің бір тілден екінші тілге ауысып, кірме сөздер ретінде танылуы сияқты мақал-мәтелдер де көршілес тілден екінші бір тілге ауысудасол тілгенегізделіп қабылдауы немесе дайын үлгі бойынша жасалуы заңды құбылыс. Мысалы, қазақ тіліндегі «*Балық басынан шіриді*» деген мақал туысқан түрік тілінде «*Balık bastan kokar*» деп ешбір өзгеріссіз беріледі. Лексикалық құрамы, семантикалық мазмұны мен синтаксисінің құрылымы бірдей. Ал, «*Anasına bak kızını al kenarına bak bezini al* (аудармасы Анасына қарап қызын ал, өлкесіне қарап матасын ал) деген мақалды алсақ, қазақ тілінде бұл мақал «*Анасына қарап қызын ал, аяғына қарап асын іш*» деген нұсқада кездеседі. Тіліміздегі бұл мақалдың екінші сыңарында ерекшелік қазақ халқы көшпенді, мал шаруашылығымен айналысқандықтан әрі ұлан қайыр жерімізде «қонақ» культіне ерекше мән бергендіктен дәм тарту, жолаушыға бөлінбеген еншісін беру салты барлығын ескерсек, бұл мақаланың құрамындағы ерекшелікті танимыз. Сондай-ақесте жоқ ерте заманда жерімізде мата өндірісінің жоқтығы негіз болып, болмысты тану ерекшелігінде көрініс тапқан. Мақалда қазақ тіліндегі баламасында *аяқ-ас* сөздері түрік тіліндегі *өлке – бөз* сөздерін алмастырғанын байқаймыз. Лексикалық құрамындағы ерекшелік, семантикасындағы ұқсастыққа нұқсан келтірмейді. Екі тілдегі мақалдың да баяндауыштары тұлғалас, етістіктің бұйрық рай тұлғасында жасалған.

Мақал құрамындағы лексикалық бірліктерінің бірінің ерекшелігін қазақ тіліндегі «*Tesik monşaq жерде қалмас*» мақалынан көреміз. Бұл мақал түрік тілінде «*Delikli taş yerde kalmaz* (Тесік тас жерде қалмас)» кездеседі. Мақалдың семантикасында еш айырмашылық жоқ. Табиғаттағы бар нәрсенің қажеттілігі болатыны, пайдасыз заттың жоқтығы, барлығының өз орны бар екендігі пайымдалып, адамға қатысты айтылғанда әркім өз теңін табатыны тұжырымдалады. Лексикалық құрамындағы өзгеріс «*моншақ*» сөзінің «*тас*» сөзімен ауыстырылуында. Алайда, барлық моншақтар түрлі минералдардан жасалатынын ескерсек, арасындағы метонимиялық қатынасты аңғарамыз. Синтаксистік құрылымы екі тілде бірдей, бір тармақты, баяндауышы болжалды келер шақ формасында жасалған.

Қазақ тілінде «*Дос – басқа қарайды, дұшпан аяққа қарайды*» деген мақал түрік тілінде де бар «*Dost başa bakar, düşman ayağa*». Екі тілдегі мақалдың да лексикалық құрамы бірдей, семантикасында еш өзгешелік жоқ. Жасалу үлгісі де бірдей. Компоненттеріндегі бастауыштары «дос – дұшпан» антонимдері арқылы жасалып, толықтауыштары «бас – аяқ» сөздерінің орналасу орнына қарай қарама-қарсылығына негізделіп, қайшылықты күшейте түседі. Баяндауыштары екі тілде де «қарайды» ауыспалы осы шақтың үшінші жағында жасалып, қайталау арқылы мақал семантикасының мәні арта түседі. Қазақ тілінде бірінші, түрік тіліндегі нұсқасының екінші тармағындағы баяндауышы үнемдеуге ұшыраған. Бұл құбылыс екі тілге де ортақ екендігін байқаймыз: *Дос – басқа, дұшпан аяққа қарайды*. Бұл мақал мазмұнын дұрыс түсінуге кедергі болмайды. Мақалда дос адам сөзінді тыңдап, ашық көңілімен хабарласатын болса, дұшпан адам бойыннан мін іздеп, сынап тұратыны жайлы айтылған. Мақал тармақтарының дауыссыз дыбыстан басталуы дыбыстық үйлесімділікке негіз болады.

Мақал құрлысының ықшамдалу құбылысын «*Болар бала боғынан*» мақалынан да көреміз. Аз сөзбен көпті аңғарту – қазақ халқының сөз өнеріндегі өзіндік ерекшелігінің бір дәлелі. Мақалдың түрік тіліндегі нұсқасы толық – «*Adam olacak çocuk bokundan belli olur*». Мақалдың лексикалық құрамы екі тілге ортақ семантиканы толық жеткізеді. Қазақ тіліндегі мақалдың синтаксистік құрлысындағы өзгешелік, «белгілі болар» күрделі етістігі үнемдеу заңдылығына ұшыраған. Дегенмен, бұл ерекшелік мақалдың мәнін түсінуге кедергі болмайды. Мақалдың семантикасы екі тілде де бірдей. Жақсы адам болатын баланың әр ісі ұқыпты, ұсақ-түйегіне дейін жауапкершілігі сезіліп тұратыны айтылған. Жақсы болып өсер бала кішкене күнінен байқалатыны «боқ» дисфемизмі арқылы берілген. Қазақ тілінде ұсақ-

түйекті әңгіме қылма, не болса соны айтпа дегенді, «боқ жеме» дейді, демек, «боқ»сөзі метафораланып, мақалда «ұсақ-түйек» деген мәнде, ауыспалы мағынада жұмсалған. Ал, мақал құрамындағы әр сөздің дауыссыз «б» дыбысынан басталуы дыбыстық үйлесімділікке негіз болады.

Қазақ тіліндегі «Адамның жақсысы іс басында танылар» деген мақал түрік тілінде «*Adamın iyisi iş başında belli olur*». Екі тілдегі мақалдың семантикасы бірдей. Кез келген істің басында жақсы адамның жүретіні, елге қызмет етіп, халықтың тұрмысын көркейтетін жақсы адамдарға қатысты айтылған сөз. Екі тілде де бір тармақты, жайылма, жай сөйлемнен жасалған, лексикалық құрамы ортақ, синтаксистік құрлысы да бірдей.

Қазақ тіліндегі «Күлме досқа, келер басқа» мақалы түрік тілінде «*Gülme komşuna – Gelir başına*» (Күлме көршіңе келер басыңа) деген нұсқада кездеседі. Мақалдың лексикалық құрамында ерекшелік бар. Қазақ тіліндегі «дос» сөзі түрік тілінде «*kөрші*» сөзімен ауысқанын байқаймыз. Бұл мақалда қазақ менталитеті үшін «дос» ұғымы құндырақ. Себебі көшпелі қазақ халқы үшін «дос» ұғымының мәні ерекше. Сондықтан қазақ қоғамында досты құрметтеу, оны ерекше бағалау қазақ болмысына құнды болса, түрік халқы үшін «*kөрші*» ұғымы құндырақ. Мақалда жақының тап болған жағдайға өзін де түсу мүмкіндігі айтылып, біреуге күлу, әсіресе жақсы араласатын адамыңа күлуге болмайтыны пайымдалады. Мақалдың синтаксистік құрылымында екі тілге де ортақ ерекшелік бар. Яғни, сөйлем мүшелерінің орын тәртібі өзгерген. Мұндай құбылыс поэзия тіліне тән, мақалдарда ұйқас үйлесімділігі үшін сөздердің қалыпты орын тәртібі өзгертінді байқалады. Тармақтарының баяндауыштары да бұйрық рай және болжалды келер шақ формасында жасалған. Бұл мақал мазмұнындағы ойды тереңдете түседі.

Қазақ және түрік тілдеріндегі тілдік деректерді саралау барысында бірқатар мақалдардың ешбір өзгерісі жоқ, екі тілге ортақтығын байқадық. «Жыламаған балаға емшек жоқ» деген мақалдың түрік тілінде «*Aglamayan cocuğa meme vermezler*» деген нұсқасы бар. Екі тілдегі мақалдың да семантикасы бірдей, лексикалық сәйкестігі толық. Бір тармақты бұл мақалдың екі тілдегі нұсқаларының баяндауыштарының грамматикалық формаларында ерекшелік болғанмен (қазақ тілінде күрделі баяндауыш зат есім+модаль сөз үлгісіндегі жасалса, түрік тілінде болжалды келер шақтың болымсыз түрінде жасалған), болымсыздық мәнді жеткізіп тұр. Болымсыздық мән морфологиялық және синтаксистік тәсіл арқылы берілген. Мақалда ойынды сыртқа шығармасаң, қажеттілігіңді айтпасаң, басқалар сенің ішіндегіні қайдан білсін деген ой жинақталған.

«Аш тауықтың түсіне тары кірер» бір тармақты мақалы түрік тілінде «*Aş tavuk düşünde darı görür*» түрінде кездеседі. Екі тілде семантикасы мен лексикалық құрамы бірдей. Баяндауыштары да болжалды келер шақ формасында жасалған. Әр адам өз қажеттілігін іздейтіні, сол ойынан да, түсінен де кетпейтіні сөз болып, адам өмірінде қолында жоғы, зәрулігі тұрмыста бірінші кезекте тұратыны тұжырымдайды.

«Қырық жыл қырғын болса да ажалы келген өледі» деген мақал түрік тілінде «*Kırk yılda bir ölet olur eceli gelen ölür*» түрінде сақталған. Бұл мақалдың екі тілде де семантикасы мен лексикалық құрамы бірдей. Екі тармақты мақалдың синтаксистік құрлысы да бірдей. Мақалда тағдыр, пешене ұғымы бейнеленіп, әр нәрсенің өз реті мен кезегі болатыны пайымдалған.

Қазақ-түрік мақал-мәтелдерін зерделеу барысында сөздік құрамы толықтай өзгеше нұсқаларды байқаймыз. Алайда бұл мақалдардың семантикасы ортақ. Қазақ тіліндегі «Өтірікшінің шын сөзі де зая» деген мақалдың түрік тіліндегі баламасы «*Yalancının evi yantış kimse inanmamış*». Қазақ тіліндегі аудармасы: Өтірікшінің үйі өртенсе ешкім сенбес. Түбі бір екі халықтың дадүниетанымында «шындық» ұғымының мәні ерекше. Сондықтан «тыңдаушысын таппаған сөз жетім» деп танитын қазақ қоғамында жалған сөз, өтірік сөйлеудің өкінішін терең пайымдап, шындық – зая, желге ұшқан сөз, ал түрік тіліндегі баламасында шын сөз – үй өртенумен параллель беріледі. Отырықшы түрік қоғамында шындық – үй, баспана ұғымымен берілсе, қазақ тіліндегі нұсқаның мәні терең көркем сөзбен өрнектелген. Мақалдың синтаксистік құрылымы екі тілде өзгеше. Қазақ тілінде бір

тармақты, жай сөйлем түрінде, ал түрік тілінде құрмалас сөйлем түрінде жасалған. Қазақ тілінде – шын сөз (шындық), ол түрік тілінде – үйі (болмыс нысандары) мақалдың бастауышы болса, екі тілде анықтауыш ортақ – өтірікші ілік септік формасында, баяндауышы қазақ тілінде – зая (құр, босқа) үстеу, түрік тілінде бірінші сыңарының баяндауышы шартты рай тұлғасындағы етістік (өртенсе), екінші сыңары – болжалды келер шақ тұлғасындағы етістіктен (сенбес) жасалған.

Қазақ тіліндегі «Қарға қарғаның көзін шұқымас» мақалының түрік тіліндегі баламасы «*Kurt komşusun yemez*». Мақалдың қазақша аудармасы: Қасқыр көршісін жемес. Екі мақалдың лексикалық құрамын зерделейтін болсақ, сөйлемнің бастауышы (субъектісі) – қарға, қасқыр сөздері. Тарихқа үңілсек, бөрі (қасқыр) түркі халықтарының киесі, тотемі болған, ал Азияның солтүстік-шығысында мекендейтін көшпелі халықтардың тотемі – қарға. Ғұндардың көне аңызында да жапанда жалғыз қалған Үйсін күнбиінің баласын қасқыр емізіп асыраса, нәрестеге ет таситыны қарғалар екені айтылады. Әрине, бұл ұлт болып қалыптасуға дейін болған көне дүниетаным көрінісі, бүгінде тек тілде, мақал-мәтел құрамында сақталып қалғанын байқаймыз. Қасқыр мен қарғаның топталып тіршілік етуі, белгілі бір іске жұмыла кірісетіні қандас халықтардың дүниетанымында татулық пен бірліктің символы ретінде танылады. Көнеден жеткен бабалар қазынасында бір туғандардың арасында жамандықтың болмайтыны тұжырымдалады. Мақалдардың синтаксистік құрамы бірдей: бір тармақты, жай сөйлем. Баяндауыштары тұлғалас, болжалды келер шақтың болымсыз тұлғасында жасалған.

«Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» деген мақал «*Adam alası içinde, hayvanın alası dışında*» нұсқасында түрік тілінде де кездеседі. Екі тілдегі нұсқаларының лексикалық құрамына назар аударсақ, қазақ тілінде мал, түрік тілінде хайуан сөздері қолданылады. Қазақ тіліндегі нұсқасында ата кәсіп, мал шаруашылығы, назарда болып, «мал» лексемасы жұмсалған. Мал – төрт түліктің бәрін қамтитын жалпы атау. Мақалдың құрамындағы «ала» сөзінің қолдануында да терең мән бар. Оны түсіну үшін қазақ халқының дүниетанымына назар аударған жөн. Қазақ халқы мал аласын жақтырмаған, табыншылардың байқауынша, ала түсті жылқылар асау, тістегіш, төбелескіш. Сондықтан ала түсті жылқыларды табында ұстамаған. Сондықтан малдың тұқымын бүлдіретін сипат бірден көзге түседі, халық ала түлікті малданбаған. Ал, түрік халқы «хайуан» сөзін қолданып, барлық жануарларды атайды. Мақалдың екінші тармағында малға параллель адам сөзінің алынуы ұғым қарама-қарсылығына негізделіп, адам қасиеті, достығы мен қастығы, жақсылығы мен жауыздығы көзге түспейтіндігі, оның сыртқа түр-тұлғасынан, бітім-болмысынан емес, тек ішкі жан дүниесінен ғана білуге болатыны түспалдап берілген. Мұндағы «адам аласы – ішінде» деген ұғымды кейде қарапайым мағынада түсінеміз, кең мағынада «адамның жан дүниесі» деген танымды білдіреді. Ал, осы мақалды ғылыми тұрғыдан саралайтын болсақ, ол белгілі бір ұлттың ментальділігімен астасып жатады. Ол белгілі бір мәдени ортада өмір сүретін, дүниені өзінше қабылдайтын, өзіндік ойлау жүйесі бар, өмірлік құндылықтары қалыптасқан, тұрмыстық және әлеуметтік мінез-құлқы орныққан адамдардың жиынтық сипаттамасы. Мақалдың семантикасы екі тілде бірдей. Синтаксистік құрлысы екі тармақты, салалас құрмалас сөйлем. Мақал компоненттерде *мал аласы – адам аласы* параллелі екі бастауыш қызметінде жұмсалған. Күрделі бастауыштың құрамындағы «ала» сөзі тура және ауыспалы мағынада жұмсалған. Адам аласы деген тіркестегі *ала* сөзі метафораланып, ішкі жан дүниесі деген мәнде қолданылады. Баяндауыштары *іші, сырты* деген көмекші есімдердің жатыс септігі тұлғасында жасалған.

Қазақ және түрік тілдеріндегі талдау нысаны ретінде алынған мақал-мәтелдері салыстыра зерттеліп, мақалдардың лексикалық құрамы, семантикасы, синтаксистік құрылымы қарастырылды. Зерттеу барысында анықталған ортақ белгілер – екі тілдің туыстығымен түсіндіріледі. Кейбір мақал-мәтелдердің лексикалық құрамындағы ерекшеліктер халықтың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығындағы мен дүниетаным өзгешеліктерінен туады.

Келесі кезекте генеалогиялық және типологиялық жағынан қазақ тілінен өзгеше тіл – моңғол тіліндегі мақал-мәтелдерді қазақ мақал-мәтелдерімен салғастыра қарастырып көреміз. Зерттеу нысаны ретінде моңғол тілдерінің мақал-мәтелдерін алуымыздың себебі – қазақ және моңғол халықтары ғасырлар бойы қатар өмір сүрген, шаруашылығы ортақ, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтар. Бұл екі халық тілінде кездесетін тілдік деректердің өзіндік ерекшеліктері мен ортақ белгілерін анықтауда негіз болар жағдай екендігін ашу да бізді қызықтырады.

Қазақ тіліндегі «Адамның жақсысы нағашыдан, үйдің жақсысы ағашынан» деген мақалда мағыналық жүк «нағашы» сөзімен берілген. Нағашы – туыстық атау. Ана жағынан туысқандарын қазақ халқы «нағашы» деп атайды. Ауызша тараған фольклор жанры екенін ескерсек, мақал құрылымы үнемдеуге ұшыраған. Сөйлем құрылымындағы «болады» түсірілген, алайда мақал мәтінінің коммуникативтік қызметі оны жоқтатпайды, баяндауышы шығыс септігінен жасалып, оның грамматикалық мағынасы арқылы беріледі. Екі тармақты мақалдың баяндауыштарының жасалу формасы бірдей. Бастауыштары күрделі – «адамның жақсысы, үйдің жақсысы» түрінде зат есім + ілік септік, заттанған сын есім + тәуелдік жалғау тұлғасында жасалған. *Адам мен үй, нағашы мен ағаш* сөздері параллель алынып, салыстырылып, алғашқысы «өскен орта» мәнінде, екіншісі «негіз» мәнінде жұмсалған. Қазақ дүниетанымында бала тәрбиесіндегі ананың орны ерекше, болашақ ана тәрбиеленген ортасы да ерекше назарда болады. Сондықтан ұрпағы жақсы болуын көздеген халқымыз келін таңдарда тегіне қарап алған, «көргенді жер» деп таңдаған. Мақалда қолданылған «нағашы» сөзі «өскен ортасы» дегенді білдіреді. Қазақ тілінде бұл мақалмен мазмұндас «Ел болам десең – бесігіңді түзе» деген мақалда да өсер ұрпаққа, оның тәрбиесіне ерекше назар аударылған. Мақалдағы «бесік» – өсер жері, тәрбиеленетін ортасы мағынасында жұмсалған. Осы мақалдың моңғол тіліндегі баламасы «Хүний уг нагац, модны уг үндэс» түрінде кездеседі. Екі тілдегі мақалды салғастыра қарайтын болсақ, алғашқы компоненті бірдей. Семантикасы мен лексикалық құрамы да ортақ. Ал «нағашы» мен «нагац» сөздерін зерделейтін болсақ, екі тілге ортақтығын байқаймыз. Моңғол тіліндегі екінші компонентінде лексикалық құрамында ерекшелік байқалады: «ағаштың негізі діңіне қатысты» деп алынған. Осы мақалдың қазақ тіліндегі баламасында талданған «негіз» мағынасы моңғол тіліндегі мақалдың екінші компонентінде ашылған: ағаш негізі – дің. Демек, екі тілдегі семантикасы ортақ, синтаксистік құрамы екі тармақты мақал.

Қазақ тіліндегі «Адамның көнесі, киімнің жаңасы жақсы» деген мақалда «көне» сөзі ауыспалы мағынада қолданылған. Мақалда көпті көрген, дана мәнінде жұмсалған. Бұл мағына қазақ тілінде «көнекөз» сөзінде де сақталған, дана адам мәнінде жұмсалады. Мақалда дана адам қиыншылықта ақыл-кеңес беріп, тәжірибесімен бөлісетіні түспалдап берілген. Дана халқымыз «қарт адам – қазына» деп тегін айтпаған. Мақалда адам – киім, көне – жаңа сөздері параллель берілген. Адам мен киім сөздері салыстыра қолдану, мақалдарда дәстүрлі құрылым. Мысалы: «Таныған жерде бас сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы». Осы мақалда қолданылған «бас» сөзін алайық, ауыспалы мағынада қолданылып, адам мәнінде жұмсалған. Ауыспалы мағына синекдоха тәсілі арқылы жасалған, яғни, бүтіннің орнына бөлшек қолданылған. Ал, «тон» сөзін алсақ, түркі тілінде «киім» деген жалпы мағынада жұмсалған. Бүгінде мағыналық өрісі тарылған. Мақал құрылысы – екі тармақты. Алғашқы сыңарындағы «жақсы» сөзі түсіріліп, екінші сыңардағы ортақ баяндауыш арқылы жасалған. Осы мақалдың моңғол тіліндегі баламасы: «Хүний хуучин нь, дээлийн шинэ нь». Моңғол тіліндегі баламасы мен қазақ тіліндегі баламасының лексикалық құрамы мен семантикалық мазмұны бірдей. Синтаксистік құрылымы да ортақ. Ерекшелігі моңғол тіліндегі нұсқасында екі тармағында да баяндауыш қызметінде жұмсалған «жақсы» сөзі сақталған.

Қазақ тіліндегі «Өзгенің қолымен от көсеу» мақалын моңғол тіліндегі «Хүний гараар могой бариулдах» баламасымен салыстырсақ, лексикалық құрамындағы ерекшелікті байқаймыз. Қазақ тіліне «Кісі қолымен жылан ұстату» деп сөзбе-сөз аударуға болады. Лексикалық құрамындағы өзгенің қолы, кісі қолы – ортақ мағынаны білдірсе, ал *жылан* мен *от* мақалдың лексикалық құрамындағы ерекшелік болып отыр. Осы сөздердің мағынасын

салыстырсақ, екі тілде де қауіп-қатер деген ортақ мағыналық бөлшегімен ерекшеленеді. Қазақ халқында «От – тілсіз жау» деген мақал бар. Осы мақалдарды салыстыра келе, «от» қазақ дүниетанымында жаулық, жамандық символы болса, осы мән моңғол тіліндегі нұсқасында «жылан» сөзі арқылы беріледі. Моңғол халқы үшін «жылан» жаулық, жамандық символы болады екен. Екі тілде де жамандықты, қауіпті істі біреу арқылы іске асыру, өзгені айдап салып, өзі көлеңкеде қалу деген мәнде жұмсалады. Екі тілде де жақсыз, бір тармақты сөйлем құрлысы арқылы жасалып, ауыспалы мәнде жұмсалған.

Қазақ тіліндегі «*Не ексең, соны орасың*» мақалының моңғол тілінде «*Хавар таривал, намар хураана*» баламасы бар. Қазақ тіліне «Көктемде ексең, күзде орасың» деп сөзбе-сөз аударуға болады. Мақалдың семантикасы екі тілде бірдей. Бұл мақалды тура мағынада да ауыспалы мағынада да пайымдауға болады. Тура мағынасында түсінер болсақ, тұқымы жақсы болса, жақсы өнім береді, ал тұқымы нашар болса, шықпай қалуы мүмкін. Немесе бидай ексең бидай шығады, тары ексең, бидайды күтпе деген сөз астары да бар. Осы мақалды адамға қатысты талдайтын болсақ, баланы жақсылыққа баулып, дұрыс тәрбиелейтін болсақ, бала тәрбиелі, адамгершілігі бар, жақсы адам болады. Өзі көрген бар жақсылықты ата-анасына жасайтыны тұспалдап беріледі. Бұл мақалды одан әрі саралайтын болсақ, орыс халқында да баламасы бар: «*Что посеешь, то и пожнешь*». Бұл мақал да адам өзінің болашағын өзінің іс-әрекеті арқылы қалыптастыратыны айтылады. Демек, талдау нысаны болып отырған бұл орыс, қазақ, моңғол халықтарына ортақтығына көз жеткізіп отырмыз. Үш тілде де мағынасы бірдей. Сөздік құрамы орыс және қазақ тілдерінде бірдей. Ал, моңғол тіліндегі нұсқасы өзгешелеу. Мұнда көктем және күз жылмезгілдерінің атауы болған зат есімдер орыс және қазақ тілдеріндегі есімдіктердің орнында жұмсалған. Сөздік құрамы түрліше болғанымен мәні бір. Есімдіктердің есім сөздерінің орнына жұмсалатын сөздер екендігін ескерсек, өзгешелігі жоқ деуге де болады. Үш тілде де баяндауыштары шартты райдың екінші жағында жасалған, грамматикалық құрлысы бірдей, екі тармақты. Осы мақалдан туындайтын тағы бір өзекті мәселеге тоқталып кетуді жөн деп санаймыз. Ол – мақалдың қай халықта туып, қай халыққа ауысқаны. Біздің ойымызша, бұл мақал егіншілік кәсібімен ертеден айналысқан халыққа тән мақал. Демек, орыс тілінде алғаш қалыптасып, қазақ тіліне енген. Орыс тілінен тікелей қазақ тіліне енген деуіміздің себебі, сөздік құрамы мен жасалу үлгісі бірдей. Ал, моңғол тілінде трансформацияланғанда сәл ерекшелікпен ауысқанын байқаймыз.

Қазақ тіліндегі «*Қызғанғаны қызыл итке жем болар*» мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Харамласан юм харнохой ч идэиш*». Мақалдың екі тілдегі нұсқасының лексикалық құрамы бірдей. Мақалдың мағынасын зерделейтін болсақ, басқалардан да өзіңнен де қызғанып отырғаның иттің аузында кетті деген мазмұнды жеткізеді. Иттің аузында кету – арамдау. Арамды халқымыз жаратпаған. Мақалдың астарына үңілетін болсақ, бұйырмайды, жай кетеді, жоқ болады дегенді жеткізеді. Қазақ тілінде «ит» жағымды және жағымсыз экспрессиясымен ерекшеленеді. Бұл мақалда жағымсыз мәнде жұмсалып, «жау, қас» дегенді білдіреді. Ал, осы мақалдағы «қызыл» сөзі арқылы берілген эпитетке назар аударсақ, қазақ халқы қызыл көз пәле, қызыл тіл деп қолданады. Қызыл көз пәле – жамандық болса, қызыл тілді де «басқа пәле тілден» деп, пәлеге ұрындырушы ретінде пайымдайды. Халқымыз – жомарт, қонақжай. Сондықтан қызғану, қору әдеті біздің халқымызға жат. Оны талдап отырған мақалымыздың мәні де қуаттай түседі. Екі тілде де мақал құрылымы бір тармақты, жайылма жай сөйлем арқылы жасалған. Баяндауышы болжалды келер шақ тұлғасында берілген.

Қазақ тіліндегі «*Аузымен орақ ору, қолымен қосаяқ соға алмау*» мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Хийхэ дхэцүү, хэлэхэд амархан*». Қазақ тіліне сөзбе-сөз аударсақ, «Істегенге қол ауырар, айтқанға ауыз ауырмас». Қазақ тілінде мақалдың бірінші тармағының синонимдері бар: ауызбен айды алу, жел өкпе, кеппе кеуде, көбік өкпе, көнектей болу, күбідей ісіну, қызыл сөзден бал жағу және т.б. Бос сөзге үйір, шаруаға қыры жоқ адам туралы айтылған. Осы мақалдың құрамындағы «орақ ору» тіркесін талдайтын болсақ, қолдан өсірілген егінді орақпен орып, жинау. Қажырлы күш пен уақытты қажет ететін қиын жұмыс.

Ол екінші сыңарында «қосаяқ соға алмау» қолымен оңай жұмысты да істей алмау дегенді білдіреді. Оңай жұмыс – қосаяқ сөзімен баламаланады. Қосаяқ – тышқан тектес, кішкентай кеміргіш аң. Шөлді, жазық жерлерді мекендейді. Аулауы оңай. Мақалдың мағынасы сөзбен бар шаруаны тындыратын, жалқау адамға қатысты айтылады. Моңғол тіліндегі нұсқасында мағынасы бір болғанмен лексикалық құрамында ерекшелік бар. Мақал құрамында «айту», «істеу» қимыл атаулары болжалды келер шақ тұлғасында болымды-болымсыз түрде қолданылып, баяндауыштың қызметінде қолданылып, ал бастауыштары қол және ауыз зат есімдері арқылы жасалады да қиын, жеңіл деген мәнді жеткізеді: істеу қиын, айту оңай. Екі тілдегі мақалдың сөздік құрамында ерекшелігі болғанмен, семантикасы мағыналас. Синтаксистік құрылымы екі тармақты, баяндауыштарының грамматикалық тұлғаларында ерекшелік бар. Қазақ тілінде тұйық етістіктің болымды-болымсыз формасында болса, моңғол тілінде болжалды келер шақтың болымды-болымсыз формасында жасалған.

Қазақ тіліндегі «*Ел ағасыз болмас, Тон жағасыз болмас*» мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Хүн ахтай, дәэл захтай*». Қазақ тіліне сөзбе-сөз аударсақ, «Адам ағасыз болмас, тон жағасыз болмас». Қазақ тіліндегі мақалдың нұсқасында аға сөзі басшы, жетекші мәнінде жұмсалған. Қазақ тілінде аға сөзі – көпмағыналы сөз. Осы сөздің мағыналарын саралай келе, оның төрт түрлі мағынасы анықталды:

1. *Аға* – орта ғасырдағы түркі мемлекеттеріндегі әскери атақ. 15-17 ғасырларда Түркия янычарлар корпусының қолбасшылары аға деп аталған. Ауыз әдебиетінің деректері мұндай қолбасшылық дәреже осы кезде қалыптасқан Ноғайлы Ордасында, Қырым хандығында, Қазақ хандығында да болғанын көрсетеді. Қазақ тілінде «қол ағалық» сөз тіркесі *аға* сөзінің әскербасы мағынасын көрсетеді. Биік әскери дәрежені көрсететін аға сөзі шығыста хан сарайларындағы «есік ағасы», «есік ағасыбасы», «шора ағасы» дәрежелерінде де сақталған. Өзінің толғауында айтылғандай Доспамбет жырау аға дәрежесіндегі әскербасы болған. Аға дәрежесі әмір, бек дәрежесімен тең болғанға ұқсайды.

2. Кейін аға сөзі жалпы басшы, жетекші, ақылшы мағынасында қолданыла бастады.

3. Адамның жас жағынан үлкен бауыры, ер адам. Кез келген жасы үлкен ақылшы, жетекші ер адамдарды да аға деп атайды.

4. Қызмет, шен, лауазым дәрежесін көрсететін ұғым (аға лейтенант, аға ғылыми қызметкер, аға сұлтан т. б.) [8].

Аға – бірге туған, туысқан ер адам. Демек, қазақ тіліндегі мақалда «аға» сөзі ауыспалы басшы мағынасында қолданылған. Оны ел сөзімен тіркесуі де нақтылай түседі. Ал, салғастырып отырған тілдегі нұсқасындағы «аға» сөзі жасы үлкен ақылшы, жетекші ер адам мағынасында жұмсалады. Ер адамның адам болып қалыптасуына жасы үлкен ақылшы адамның қатысуы басты назарда болған. Қазақ тіліндегі «аға» сөзінің мағыналық өрісі кеңірек. Себебі, қазақ тіліндегі нұсқасында «аға» сөзі «ел» сөзімен тіркесіп, адамдардың қауымдастығы, мемлекет ұғымын білдірсе, моңғол тілінде «адам» сөзімен тіркесіп, адамның жас жағынан үлкен бауыры, ер адам, ақылшысы мәнінде жұмсалған. Мақалдың екінші тармағы екі тілде бірдей. Баяндауыштары болжалды келер шақтың болымсыз формасында (*ағасыз болмас, жағасыз болмас*) жасалған. Синтаксистік құрылымы бірдей.

Қазақ тіліндегі «*Жүрген аяққа жөргем ілінер*» деген мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Хөлөө явж хөлсөө авах*». Осы мақалдың мағынасын түсіну үшін құрамындағы «жөргем» сөзін талдап көрелік. Жөргем – тағам атауы. Мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының ұлттық тағамдарының бірі. Малдың ащы ішегі мен тоқ ішегінен өріп жасалады. Қазанға салып асуға қолайлы болу үшін ішектерді өткермелеп өреді. Ащы ішек жіңішке, әрі өте ұзын болатындықтан, оны тоқ ішек секілді жалаңқабат өре салмай бірнеше еселеп шумақтайды да, одан соң әлгі шумақтың белінен айналдыра шаншып орап, ішектің ұшын бекітеді. Жөргемді асуға да, турап қуыруға да болады, табакқа салынбайды [8, 49]. Демек, мақал тұспалдап, бір орнында отырмай, қимылдап, жұмыс істеген адам аш қалмайды деген ойды жеткізеді. «*Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды*» деген мақалмен мағыналас. Екі тілдегі сөздік құрамы бірдей, семантикасы мағыналас, синтаксистік құрылымы ортақ. Баяндауышы болжалды келер шақтың болымсыз формасында жасалған.

Тіліміздегі «*Пышағы бар сүйгенін жер, пышағы жоқ тигенін жер*» мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Хутгаа билүүдсэн хүн мах иднэ, Хэлээ билүүдсэн хүн таиуур иднэ*». Пышақ – кесуге, тілуге арналған өткір жүзді қару. Ол кесетін жүз бен саптан тұрады. Жүзі кейде бір жағынан, кейде екі жағынан қайралады. Көшпелі қоғамда әр ер адамның ажырамас қаруы пышақ болған. Мал шаруашылығымен айналысып, негізгі тамағы мал өнімдері болғандықтан қазақ, моңғол халықтары етке аса мән берген. Ет турау дәстүрі – соның айғағы. Етті пышақпен турайды. Мақалдың мәні *пышақ* сөзімен астарласып, қолында құралы бар адам, өз көңіліндегісін алады, ойын жүзеге асырады деген ойды жеткізеді. Осы мақалдың субъектісі – пышағы бар және пышағы жоқ адам. Қазақ тіліндегі мақал екі тармақты, адам сөзі үнемделіп, *бар* – *жоқ* модаль сөздері заттанған. Мақал мазмұнында *сүйгені* – *тигені* сөздері бір-бірімен салыстырылып, мақал мәні ашылады. Адам мүмкіндігінің шектеулі болатынын да меңзейді. Моңғол тіліндегі нұсқасы бір тармақты – «пышағы бар адам сүйгенін жер» түрінде берілген. Салғастырылып отырған тілде адам сөзі бастауыш қызметінде жұмсалған.

Халқымыздың «*Ебін тапқан екі асар*» деген мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Хонжоогийн хойд дээр хоёр хүн сундалаатай*». Екі тілдегі мақалдың мағынасы бірдей. Екі халықтың дүниетанымыда әр нәрсенің өз амалы болатыны, әр істің бір шешімі болатынын пайымдайды. Қазақ тілінде «*Қалауын тапсаң, қар жанар*» мақалымен синонимдес. Ебін табу амалын табу, шаруаның көзін табу, істі жүзеге асыру дегенді білдіреді. Мақалда іскер адам, шаруаның қырын білетін еңбекқор адам дәріптеліп, оның табатын пайдасы да сөз болады. «*Асау*» сөзі «*ет*» сөзімен тіркесіп, ет асау және ет асату түрінде қолданады. Бұл мақалдағы «*асау*» сөзі екі сөзімен тіркесіп, көп олжаға ие болады деген мәнде жұмсалады. Екі тілдегі мақалдың семантикасы ортақ, бір тармақты, бастауышы есімше, баяндауышы болжалды келер шақ формасында жасалған. Синтаксистік құрылымы – жайылма, жай сөйлем.

Тіліміздегі «*Есіктен кірмей жатып төр менікі деме*» деген мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Хойноос ирээд, хот манайх*». Қазақ тіліне аударсақ, «*Кірмей жатып төр менікі деу*». Мақалдың семантикалық негізін ашатын «*төр*» сөзі – үйдің есікке қарама-қарсы жағы, жасы үлкен адамдар, сыйлы қонақтарды отырғызатын құрметті орын. Қазақ халқы үйге кірген адамды бірден «*төрлетіңіз*», «*төрге шығыңыз*» деп қарсы алады. Жөн сұрамай, бірден көрпе төсеп, жастық қойып, төрге отырғызып құрмет көрсетеді, қонақ асын береді. Сондықтан талдап отырған мақалымыз көшпелі халық үшін төрдің маңыздылығын ашады. «*Төр*» сөзі көне түркі тілінен шыққан [9, 474]. Қазақ тіліндегі нұсқасында үйге кірмей жатып, құрмет күтпе дегенді білдіреді. Үйге кірген соң ғана қонақтар өзінің жасына, қоғамдағы орнына, әлеуметтік жағдайына қарай төрден өз орнын алатын болған. Екі тілде де лексикалық құрамы жақын, қазақ тілінде төрге қарама-қарсы орын есік қоса жұмсалған. Бір тармақты, баяндауыштары күрделі, қазақ тілінде бұйрық райдың екінші жағында жасалса, моңғол тілінде бұйрық райдың болымсыз түрінде, екінші жақта жасалған.

Қазақ тіліндегі «*Кәрі боз қартайғанда жорға шығарады*» деген мақалының моңғол тіліндегі баламасы «*Хөгшин азрага жороо сурах*», қазақ тіліндегі аудармасы – «*Жүйрік ат қартайғанда жорға шығар*». Қазақ тіліндегі мақалда «*боз*» сөзі жылқының ақшыл, қылаң түсін білдіреді. Байырғы заманда халқымыз боз жылқыны қонаққа сойған, құрбандыққа шалған, құдайы ретінде садақаға берілетін малдың ақ, қылаң түсті болуын ескерген. Яғни, мұндай түс киелі саналған. Қасиеттіліктің символы болған. Сондай-ақ, дәстүрлі қазақ ортасында шешен, өмірде көргені мен түйгені мол адамдарды кәрібоз деп құрметтеген. Ал, жорға сөзіне келсек, жорға – адамға жайлы жүрісті жылқы. Жорғаның аяң жорға, үш аяң жорға, тайпалған жорға, су шайқалмас жорға, байпаң жорға, төкпе жорға деген түрлері бар. Аяң жорға аяңдағанда ғана жорғалайтын жылқы, одан тезірек жүрсе жорғасынан жаңылады. Үш аяқ жорға – төрт аяғын тең басып жорғалай алмайтын жылқы. Тайпалған жорға – төрт аяғы тең жорға, Су шайқалмас жорғаның үстінде кесеге құйған қымыз шайқалып, төгілмейді. Байпаң жорғаның жүрісі тыныш, бірақ басқа жылқының жүрісіне ілесе алмайды. Төкпе жорға – еш уақытта жорғасынан жаңылмайтын жылқы. Мұның жорғалаған жүрісіне басқа жылқы шауып әрең ілеседі. Мұндай жылқыны, әдетте, жорға жарысына

қосады. Жарысқа қосатын жорғаны бәйге атындай баптап жаратады. Демек, ерекше жаратылған, сыйлы жануар екені байқалады. Адамға қатысты мақалды зерделейтін болсақ, ерекше жаратылған жан, қартайса да басқалардан шоқтығы биік, өресі кең екендігі байқалып тұратыны айтылған. Моңғол тіліндегі нұсқасында *жүйрік ат* тіркесі қолданылған. Жаратылысы ерекше деген мәнді білдіреді. Алайда, қазақ тіліндегі *кәрі боз* сөзімен салыстырғанда мәдени колориті жұтаң. Қазақ және моңғол тіліндегі мақалдардың семантикасы ортақ, лексикалық құрамында өзгешелік байқалады. Ал, синтаксистік құрылымы ұқсас болатынының байқауға болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Тілдік бірліктердің бір тілден екінші тілге ауысып, кірме сөздер ретінде танылуы сияқты мақал-мәтелдер де көршілес тілден екінші бір тілге ауысуда сол тілге негізделіп қабылдауы немесе дайын үлгі бойынша жасалуы заңды құбылыс. Талдау нысаны ретінде қазақ және түрік, қазақ және моңғол тілдеріндегі мақалдар талданды. Қазақ, түрік тілдеріндегі мақалдар салыстырмалы аспектіде зерделеніп, олардың генеалогиялық және типологиялық жағынан туыстығын сипаттайтын белгілері анықталды. Туыс тілдердің мақал-мәтелдерінің лексикалық құрамында түркі тілдеріне ортақ сөздер кездеседі. Олар – адамзат және ғаламзат атаулары, қимыл атаулары, сын-сапа атаулары. Әрі екі тілдегі мақал-мәтелдердің семантикасы ашылып, ішкі формасы негізінде сараланды. Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің синтаксистік құрылымы жағынан ортақ белгілері ретінде салыстырылып отырған мақалдардың тармақ сәйкестігі байқалды. Екі тілде де мақалдардың баяндауыштарының жасалуы ұқсас болатыны сараланды. Көбінесе болжалды келер шақтың болымды, болымсыз түрінде, шартты рай және бұйрық рай тұлғасында жасалатыны анықталды. Салыстырылған тілдерде мақал-мәтелдер құрылымындағы кейбір сөздердің үнемдеу құбылысына ұшырағаны байқалып, қазақ және түрік халықтарының дүниетанымындағы рухани құндылықтары мақал мәтінін талдау барысында ашылды. Мысалы, олар – көрші, дос және ас, бөз ұғымдары. Бұл туыс халықтардың тілдік деректерде көрініс тапқан өзіндік ерекшелігінің айғағы. Отырықшы түрік қоғамы мен көшпелі қазақ қоғамындағы таным ерекшелігі салыстырылып, мәдени мазмұны ашылды. Кейбір мақал-мәтелдердің лексикалық құрамындағы ерекшеліктер халықтың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы мен дүниетаным өзгешеліктерінен туады.

Сондай-ақ қазақ және моңғол тілдеріндегі мақал-мәтелдер салғастырыла зерттелді. Қазақ және моңғол халықтары – ғасырлар бойы қатар өмір сүрген, шаруашылығы ортақ, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтар болғандықтан әрі екі халықтың тілінде кездесетін тілдік деректердің өзіндік ерекшеліктері мен ортақ белгілерін анықтау барысында бірқатар мақалдар екі тілге ортақ екендігі, яғни екі тілдегі біраз лексемалардың ортақтығы анықталды. Мысалы, нағашы, қол, жаңа т.б. сөздер. Аталған сөздердің моңғол тіліндегі нұсқасында дыбыстық құрамында өзгешелік болғанымен, жақындығы бірден аңғарылады. Қазақ және моңғол тіліндегі мақалдардың семантикасы ортақ, лексикалық құрамында өзгешелік байқалып, синтаксистік құрылымы ұқсас болатыны анықталды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, жоғарыда келтірілген талдауымыздан үш халықтың мақал-мәтелдері кейде құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да бірдей, кейде бір-бірінің тікелей аудармасы болып келетінін байқадық. Кейде 3 тілдегі мақал-мәтелдер тақырыптық-мағыналық жақтан ғана ұқсас, ал құрылымдық жағынан басқаша болып келеді. Мақал-мәтелдердің аталған халықтарда тұлғалық, мағыналық әрі лексикалық жағынан ұқсас болып келуі – үш халықтың экономикалық және шаруашылық жағдайлары, өмірлік мақсат-мұраттары мен адамгершілік қасиеттерге, жақсылық пен жамандыққа деген

көзқарастарының ұқсас болуы. Ойлау жүйесі адам баласына ортақ болғандықтан, олардың тұжырымдары да ортақ болуы заңды.

Ал, қазақ және түрік халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің көптігіне жоғарыда берілген мысалдар айғақ бола алады. Екі тілдегі кейбір мақал-мәтелдердің дәл баламаларының болуымен қатар, кейбір мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігі де байқалды. Мұндай ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Бұл ерекшеліктер мен ұқсастықтар туыстас түркі халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалып, қоян-қолтық араласпауының салдарынан болады. Алайда, екі халыққа ортақ мақал-мәтелдерге қарап, қазақ және түрік халықтарының түбі бір екеніне көз жеткізуге болады.

Жоғарыдағы мысалдардан қазақ және моңғол халықтары үшін ортақ мақал-мәтелдердің болуы – «қазақ пен монғол халқы табиғатпен біртұтас, онсыз олардың өмірі жоқ. Бұл еуропалықтарға ұқсамайтын ерекше дүниетаным» [12, 89]. Көптеген ғасырлар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған екі халық та Еуразияның көшпелі мәдениетінің соңғы өкілдері. Олардың негізгі кәсібі – мал шаруашылығы. Ежелден атқа мініп, ұлан-байтақ далада еркін өскен көшпенділерге табиғаттың өзі тек мақал-мәтелдерді ғана емес, жалпы алғанда, бір нәрсенің басты белгілерін терең мазмұнмен, көркем оймен дәл беретін ауызша халық шығармашылығын құрау қабілетін дарытқан.

Ойымызды қорыта айтсақ, мақал-мәтел әртүрлі халықтардың өмірін, тұрмыс-салты мен тіршілік ету сипатын, ғасырлар бойғы кәсіптері мен өмір сүрген ортасын танытып қана қоймай, сол халықтардың әдет-ғұрпы, мәдениеті мен өсу, өркендеу деңгейіндегі айырмашылықтары мен ұқсастықтарын да көрсететін құнды дереккөз болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қайдар, Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай, 2004. – 560 б.
- 2 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 318 б.
- 3 Нұрышов С.Н. Қазақтың халық мақалдарының даму тарихынан. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 318 б.
- 4 Досмұхамедұлы, Х. Таңдамалы. – Алматы: Өлке, 2003. – 240 б.
- 5 Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 1988. – 200 б.
- 6 Пермяков Г. Основы структурной паремиологии. – Москва: Наука, 1988. – 235 с.
- 7 Шаңырақ: Үй-тұрмыстық энциклопедиясы. Алматы: Қаз.Сов.энцикл.Бас ред., 1990.
- 8 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 4-том. Ж-К – 720 б.
- 9 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 8-том. С-У – 704 б.
- 10 Omer Asım Aksoy. Atasözlerive Deyimleri. – İstanbul: «İnkilap» 1988. – 227 s.
- 11 Улыкпан К. Монгол-казах зүйр цэцэн үг = Монғол-қазақ мақалдары – Улаанбаатар, «Отандастар» қауымдастығы. 2017. – 136 б.
- 12 Наваанзоч Х. Цэдэв. Культурная константа «Родина» у кочевников-монголов и казахов. Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay 1(1) 2015, 89 б.

Материал 27.06.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Kaidar, A. Folk wisdom. - Almaty: Tolganai, 2004. - 560 p.
- 2 Gabdullin M. Oral literature of the Kazakh people. - Almaty: School, 1974. -318 p.
- 3 Nuryshov S.N. From the history of the development of Kazakh folk proverbs. Almaty: Kazakh State Literary Publishing House, 1959. - 318 p.
- 4 Dosmukhameduly, Kh. Optional. - Almaty: Ulke, 2003. - 240 p.
- 5 Problems of historical lexicology of the Kazakh language. - Almaty, 1988. - 200 p.

- 6 Permyakov G. Fundamentals of structural paremiology. - Moscow: Nauka, 1988. - 235 p.
- 7 Shanyrak: Household encyclopedia. Almaty: Kaz.Soviet encyclopedia.General editor., 1990.
- 8 «Kazakhstan»: National encyclopedia / Chief editor A. Nysanbayev - Almaty «Kazakh encyclopedia» General editor, 1998. - Volume 4. Z-K - 720 p.
- 9 «Kazakhstan»: National encyclopedia / Chief editor A. Nysanbayev - Almaty "Kazakh encyclopedia" General editor, 1998. - Volume 8. S-U - 704 p.
- 10 Omer Asim Aksoy. Proverbs and Idioms. – Istanbul: «İnkilap» 1988. – 227 p.
- 11 11. Ulykpan K. Mongolian-Kazakh proverb = Mongolian-Kazakh proverb - Ulaanbaatar, "Otandastar" association. 2017. – 136 p.
- 12 Navaanzoch H. Tsedev. Cultural constant "Motherland" among nomads - Mongols and Kazakhs. – World of Great Altay 1(1) 2015, 89 p.

Лингвистическая характеристика пословиц в казахском, турецком и монгольском языках

М.А. Ермекбаева¹, К.К. Кенжалин¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

В статье проанализированы пословицы и поговорки на казахском, турецком и монгольском языках. В ходе изучения казахско-турецких пословиц и поговорок выявлены признаки, характеризующие генеалогическое и типологическое родство. Проанализированы общие черты пословиц и поговорок родственных языков по лексическому составу, семантике и синтаксической структуре. Было установлено, что пословицы бывают одно-, двусмысленные, сказуемое образуется в форме повелительного, условного наклонения, предполагаемого будущего времени глагола. Семантика пословиц на трех языках рассматривалась на основе фактических языковых данных как лингвокультурный комментарий. В раскрытии сходства и особенностей казахско-турецких, казахско-монгольских пословиц выявлены общие для двух языков пословицы, лексический состав и синтаксическая структура схожи, а также проанализованы пословицы, имеющие различный лексический состав и различную семантику.

Ключевые слова: пословица, паремия, лексический состав, семантика, синтаксическая структура, строка, параллель.

Материал поступил в редакцию журнала 27.06.2023

Linguistic characteristics of proverbs in kazakh, turkish and mongolian languages

М.А.Yermekbayeva¹ К.К.Kenzhalin¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes proverbs and sayings in the Kazakh, Turkish and Mongolian languages. In the course of studying the Kazakh-Turkish proverbs and sayings, the signs characterizing the genealogical and typological relationship were revealed. The article analyzes the common features of proverbs and sayings of related languages in terms of lexical composition, semantics and syntactic structure. It was found out that proverbs may have one, or several meanings. The predicate is a form of imperative or conditional mood, the assumed future tense of the verb. The semantics of proverbs in the three languages was considered on the basis of actual language data as a linguistic and cultural commentary. In revealing the similarities of Kazakh-Turkish, Kazakh-Mongolian proverbs there were found proverbs common to the both languages. Common lexical composition and syntactic structure have been revealed.

Key words: proverb, paremia, lexical composition, semantics, syntactic structure, line, parallel

Received: 27.06.2023

Н.Г. Омарова

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

РЕАЛИЗАЦИЯ КОММУНИКАТИВНО-АКСИОЛОГИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ ШУТЛИВОСТИ В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ

Необходимость изучения коммуникативной категории шутливости обусловлена небольшим количеством исследований, связанных с юмористическими приемами, используемыми в казахстанской рекламе, а также улучшением понимания воздействия разного рода рекламы на аудиторию с целью дальнейшей коммуникации. Цель данной работы – изучение коммуникативных и аксиологических характеристик, связанных с категорией шутливости, на примере казахстанских рекламных текстов. В данной работе использовались следующие методы: аналитико-синтетический, понятийный, интерпретационный и контекстуальный анализ, которые применялись в комплексе для исследования разных параметров рекламных сообщений. При осуществлении контекстуального анализа вычленились определенные фрагменты из рекламных текстов, в которых использовались средства комического, затем они интерпретировались на основе следующих критериев: ситуации, тематики и цели общения, общего эмоционального фона и взаимоотношения коммуникантов. Изучались теоретические аспекты, связанные с использованием рекламы в дискурсах разных стран, акцентировалось внимание на результатах исследований других авторов и их выводах в отношении коммуникативно-аксиологической составляющей рекламы. В дальнейшем данную работу можно использовать в таких лингвистических областях, как социолингвистика, лингвокультурология, переводоведение для изучения национально специфических черт рекламной индустрии, определения характера используемых средств комического с точки зрения скрытой или явной оценки действительности.

Ключевые слова: шутливость, юмор, ирония, сатира, тональность, оценка, ценность, рекламный дискурс.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Изучение коммуникативно-аксиологической категории шутливости в казахстанском рекламном дискурсе является актуальным и может предоставить ценную информацию о национальном понимании юмора, лингвокультуре и традициях данного народа. Анализ коммуникативных, аксиологических, вербальных и невербальных, эксплицитных и имплицитных аспектов шутливости в рекламе поможет понять, каким образом используются юмористические приемы и элементы в коммерческих целях.

Коммуникативные аспекты шутливости в рекламе касаются способности рекламных сообщений вызывать смех, влиять на аудиторию и передавать информацию с помощью юмора. Аксиологические аспекты связаны с ценностным содержанием шутливых высказываний и их воздействием на целевую аудиторию. Вербальные и невербальные аспекты шутливости относятся к способам выражения юмора в словесной и невербальной форме, таким как игра слов, ирония, мимика, жесты и прочие невербальные средства.

Эксплицитные аспекты шутливости включают явные, открытые юмористические приемы и шутки, которые непосредственно присутствуют в тексте или изображении рекламы. Имплицитные аспекты, напротив, подразумевают использование скрытого или

непрямого юмора, который может требовать определенных знаний, культурных или контекстуальных намеков для полного понимания.

Изучение этих аспектов шутливости в казахстанском рекламном дискурсе позволяет отразить особенности менталитета, национальных ценностей и уникальных черт казахстанской лингвокультуры. Кроме того, данное исследование может помочь рекламодателям и маркетологам лучше понять предпочтения и ожидания целевой аудитории, адаптировать рекламные кампании и эффективнее взаимодействовать с потребителями.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, шутка – это разновидность юмора, одна из форм комического, представляющая собой определенное мировосприятие, эмоциональное отношение, когда человек обладает способностью подмечать в явлениях комичные, смешные стороны. При этом шутливое отношение сопровождается доброжелательностью, толерантностью, наличием позитивного момента в комичном, что помогает создать благоприятную атмосферу коммуникации.

По мнению В. И. Карасика (2002), «юмор по своей сути есть один из самых удобных способов адаптации человека к меняющимся обстоятельствам, это реакция на неожиданное развитие событий, в известной мере – примирение с действительностью, причем, с переживанием положительных эмоций, которые, как известно, способствуют укреплению здоровья человека. Таким образом, юмор – это органическая защитная характеристика человеческой психики, достаточно тонкий и сложный эмоциональный феномен, связанный с выживаемостью человека как вида, т.е. юмор связан с витальными ценностями человека» [1].

Т.Ю. Колосова (2007) рассматривает шутку как особый вид экспрессивности, основанный на необычности формы, ее несоответствии содержанию или ситуации общения. Яркость и нестандартность формы позволяют шутке создавать особый эффект и выражать шутливое эмоционально-оценочное отношение [2].

Т.Ю. Колосова также отмечает: «Шутливое эмоционально-оценочное отношение предполагает внутреннее положительное отношение к окружающему миру со всем его несовершенством, а также приоритетность позитивных аспектов в смешном. Характер шуток определяется направленностью на создание особой тональности и сокращение дистанции в общении. Оно способствует формированию доброжелательного настроения и может содержать щадящую, но в то же время критическую оценку» [2].

Оценка играет важное место в рекламном дискурсе, поэтому исследование разных аксиологических элементов и эффектов очень важно в контексте восприятия рекламного текста. Использование юмора и создание комического эффекта является одним из эффективных способов реализации прагматической функции рекламы. Таким образом, анализ положительных и негативных коннотаций юмора позволяет построить аксиологическую структуру казахстанских рекламных ресурсов в целом.

Согласно Л.А. Кочетовой, различные виды шуток способствуют вовлечению адресата в коммуникативный процесс, т. к. интерпретация текста требует больше когнитивных усилий; а смысловая многоплановость шутки позволяет передать большее количество информации. Вместе с тем тенденция к индивидуализации рекламного сообщения проявляется в разнообразных способах создания языковой игры, в которую вовлекаются не только вербальные, но и невербальные средства [3].

Ученый М. Доре, изучающий рекламу, в своем исследовании указывает на риски при введении скрытых ссылок и интертекстуального юмора, которые могут быть понятны не всей аудитории. С целью создания положительного имиджа бренда или продвижения определенных товаров или услуг часто используются средства комического: как эксплицитные, так и имплицитные [4].

Целью данного исследования стало изучение реализации категории шутливости в казахстанском рекламном дискурсе с помощью анализа коммуникативной и

аксиологической природы средств комического, используемых в рекламных сообщениях, формирование понимания принципов и роли использования юмора в рекламе.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Основным материалом исследования послужили текстовые фрагменты рекламных видеосообщений, содержащие примеры реализации категории шутливости.

В работе использованы методы понятийного, интерпретативного и контекстуального анализа.

Понятийный анализ использовался с целью изучения положительных и негативных коннотаций лексемы «шутливость», образующих функционально-семантическое поле. Данный метод показал ассоциативные связи между синонимическим рядом и базовые характеристики категории шутливости в рамках казахстанского рекламного дискурса. С помощью понятийного анализа были определены возможные направления для интерпретации рекламных сообщений.

Контекстуальный анализ использовался с целью выделения текстовых фрагментов, средств комического, внедряемых для привлечения внимания клиентов и реализованных в рамках рекламного дискурса Казахстана. При этом описывались шутливые, юмористические, иронические, сатирические эффекты в рекламных видеороликах. Они оценивались с точки зрения ситуации и тематики общения, взаимоотношения коммуникантов, цели общения и поддержания эмоционального фона.

Интерпретационный анализ был направлен на восприятие и понимание вычлененных текстовых фрагментов из рекламного дискурса Казахстана. Каждый из них был проинтерпретирован на предмет средств комического, задействованных в контексте, и их роли в процессе просмотра рекламного видеоролика. Обращалось внимание как на эксплицитные, так и на имплицитные смыслы, заложенные в рекламных сообщениях. Интерпретация контекстов происходила с опорой на ассоциативные ряды категории шутливости, представленные в ходе понятийного анализа.

Аналитико-синтетический анализ применялся с целью рассмотрения теоретических аспектов, связанных с внедрением в рекламу юмористических и шутливых высказываний, формированием представления о сходствах и различиях между разными средствами комического, изучением роли и функциональности юмора в рекламе.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Поликультурное пространство Казахстана продуцирует рекламу в самых разных жанрах, используя интересные и увлекательные сюжеты: исторические, сказочные, фантастические, юмористические. Креативность рекламы на сегодня оценивается на основе отклика аудитории, глубины заложенных смыслов и максимально легкой и интересной подачи сообщения. Не последнюю роль в этом играют языковые и художественные средства, связанные с коммуникативно-аксиологической категорией шутливости.

Коммуникативные ценности представляют собой инструмент, используемый при анализе коммуникативного сознания некой этнокультурной общности, позиция которой объективируется через языковые и неязыковые знаки.

Коммуникативная ценность категории шутливости в медийном дискурсе предполагает снижение напряжения при общении с целью продвижения услуг, использование скрытых (имплицитных) смыслов, завуалированных высказываний, создание непринужденной обстановки для максимально широкой аудитории, привлечение клиентов с помощью ярких речевых и визуальных эффектов, применение нативной рекламы.

Коммуникативно-аксиологическая категория шутливости в медийном дискурсе может реализоваться на разных языковых уровнях: фонетическом, лексическом, морфологическом,

синтаксическом, но чаще всего считается как шутливая тональность, ироническая оценка, юмористические или сатирические вкрапления (сарказм употребляется крайне редко).

Шутливая тональность в рекламе разного рода применяется для привнесения живости в повествование, охвата как можно большей части аудитории. Также она используется для информационной разрядки, вносит позитивное настроение и расслабляет зрителя. При просмотре такой рекламы может формироваться эмоциональная привязка к образам или вербальным смыслам, что в будущем приводит к покупке продукта. Шутливая тональность считается как «веселый месседж» без негативных коннотаций с целью вызвать эмоции радости, удивления, интереса.

Иронические высказывания в рекламе используются для представления несоответствий между ожиданиями коммуниканта и текущим ходом событий. Как правило, данный сатирический прием предусматривает скрытие явного смысла через имплицитные подтексты и транслирование идей, противоречащих позиции автора сообщения. Средства иронии привлекаются в рекламу с целью показать нелепость, абсурдность ситуации, несправедливость или указать на определенные недостатки.

Юмор нацелен на демонстрацию комических ситуаций и явлений, смешных сторон, обнаружение противоречий в мире. Короткие и емкие шутки, внедренные в рекламу, хорошо запоминаются покупательской аудиторией и могут даже потом использоваться в реальной жизни. Использование юмора обусловлено необходимостью создания эмоциональной зацепки с привязкой к товарам и услугам. Среди юмористических средств можно выделить нарушение прогноза, пародию, игру с названием продукта, высмеивание шаблонов и штампов.

Сатирические высказывания предусматривают собой средство обличения явлений при помощи самых разных средств: гиперболы, гротеска, аллегии, резкой и неприкрытой критики явлений, процессов, личностей. Как правило, эксплицитные средства выражения комического используются в рекламе нечасто в качестве апелляции к покупателям или продуктам конкурентов. Сарказм применяется как высшая степень иронии с обнажением подразумеваемого на контрасте, в рекламе используется крайне редко, поскольку сам язвительный тон нехарактерен для рекламного дискурса.

Соотношение коммуникативной инициативы адресантов и адресатов в рекламе обусловлено ее ограниченными возможностями в предоставлении права прямого высказывания со стороны адресата сообщения. Реклама создается для клиентов с учетом их пожеланий и мнений, но коммуникативная инициатива в данном случае принадлежит адресанту. При этом рекламные вставки с высказываниями клиентов часто становятся инструментом создания эффекта косвенной коммуникации после просмотра ролика. Уместность шутливости в разных коммуникативных ситуациях оценивается с позиций возраста, социального статуса, пола, ситуации общения, роли, в которой выступают коммуниканты.

Различают формальное общение: нисходящая коммуникация предусматривает коммуникативные связи, направленные на общение с подчиненными, от высшего иерархического уровня к низшему, восходящая коммуникация предлагает обратный механизм – от высших органов к низшим, горизонтальные коммуникативные связи формируются как равноправные между представителями одного иерархического уровня. Сокращение дистанции происходит при переходе на один иерархический уровень или при переходе с формального на неформальный стиль общения (личностное общение, возникающее помимо профессиональной заинтересованности).

С помощью понятийного анализа лексемы «шутливость» можно проанализировать, какие смыслы она в себе несет. Следует отметить, что функционально-семантическое поле коммуникативно-аксиологической категории шутливости включает как положительные («веселость», «забавность», «игривость», «легконравность», «резвость», «юмористичность»), так и негативные («шаловливость», «легкомысленность», «нескромность», «неосторожность», «насмешливость») коннотации.

При анализе коммуникативно-аксиологической категории шутливости в казахстанском дискурсе ценностный компонент рекламы связан с ориентированностью на легкие и веселые повествовательные жанры, жизненные ситуации с комическим эффектом, исторические зарисовки с юмористическими элементами. В контекстах присутствует как положительная (шутливая), так и негативная (ироническая, саркастическая) оценка, но доминантой рекламных сообщений является ценностный концепт «вежливости» и «толерантности». Как правило, функционально-семантическое поле категории шутливости связано с юморными интонациями без необходимости задеть собеседника, ирония присутствует в мягкой форме.

Образный компонент характеризуется активным использованием средств комического: шутливых интонаций, эмоциональных высказываний, риторических вопросов, гиперболизации, иронических оценок и других. С помощью разных художественных средств создаются образы и сюжетные истории рекламных роликов, в которых реализуются масс-медийные идеи.

ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ казахстанских рекламных роликов на предмет использования средств коммуникативно-аксиологической категории шутливости. Рекламный дискурс Казахстана сохраняет вежливое и доброжелательное отношение к клиентам, поэтому резких критических высказываний (сатирических, саркастических) крайне мало. В основном преобладает шутливая тональность, непринужденный юмор и иронические нотки, поскольку наблюдается тенденция к максимальной простоте высказываний с целью привлечения широкой аудитории.

Идея рекламы казахстанского «Kaspi Bank» полностью ориентирована на шутливую тональность, поскольку в ней разворачивается целый сюжет о работе Антонио Бандераса в данной компании. Масс-медиа продукт строится вокруг ситуации общения учредителей и работников банка, обращающихся к широкому кругу клиентов: *«Мы оказались в тупике: несмотря на то, что мы уже сделали все, что могли, все еще оставались люди, кто нас не замечал. Осталось только, чтобы наших клиентов обслуживала всемирно известная голливудская звезда, например, Антонио Бандерас. А почему бы и нет? Что еще мы можем сделать для вас?»* (GForce Grey, 2014). Основной акцент в рекламе идет на Антонио Бандераса, нативно предлагаются услуги банка и демонстрируются его преимущества, что выглядит ненавязчиво на фоне красочной картинки и увлекательного сюжета, целью которого является продвижение услуг банка и привлечение внимания к депозитной политике.

Эмоциональный тон общения между коммуникантами (автором сообщения и публикой в целом) имеет иронические нотки, поскольку акцентируется внимание на некой привередливости клиентов, которые не просто хотят получить качественные услуги, но и положительные эмоции при посещении банка. С целью привлечения внимания аудитории используются приемы, сопутствующие установке на шутливость. Например, оборванные предложения: *«В октябре работать в «Kaspi» будет...»*, гиперболизация: *«Антонио Бандерас – «Kaspi»-менеджер. И что еще мы можем сделать для Вас?»*. Кроме общего иронического тона, используются речевые вставки самого Антонио Бандераса, обыгрывающие сюжет в игривом и юморном ключе: *«Мама мечтала, чтобы я стал банкиром. Мама, я работаю в банке Казахстана», «А пока документы оформляются, я спую Вам о любви. Кажется, уже готово»*.

Реклама заканчивается на юмористической ноте с иронической тональностью: *«Мы пригласили Антонио Бандераса на работу в «Kaspi», чтобы вы узнали, что у нас максимальная ставка по депозитам 9,4%»*. В данном предложении, кроме сохранения веселого тона, также указывается на высокие требования клиентов в плане рекламы. Фраза *«СМИ освещали событие масштабно и в большей части бесплатно. Антонио Бандерас*

стал героем интернет-мемов, и тоже бесплатно» является ироническим обращением к масс-медийному рынку Казахстана в целом.

В рекламе «Fairу» затрагивается экологическая проблема, связанная с загрязнением окружающей среды от нефти, в том числе и животных. Ироническая тональность данного ролика необходима для привлечения внимания аудитории к существующей проблеме, в том числе самих экологов: *«Біз үйде Fairу-ге сенеміз ал экологтар сенім білдіреді және құстарды мұнай ластануларынан тазарту үшін қолданады себебі Fairу майды жеңеді, бірақ уқыпты және қауіпсіз әрекет етеді»* («Мы доверяем Fairу дома, а экологи доверяют птицам и используют их для очистки от нефтяных загрязнений, потому что Fairу побеждает нефть, но действует осторожно и безопасно»).

Выражение «Fairу майды жеңеді» («Fairу побеждает нефть») звучит как лозунг, призыв к покупке, в основе него лежит гиперболизация и шутливый тон. Комические средства и яркий визуальный ряд в таких рекламных продуктах не только используются для продвижения услуг, но и выполняют роль привлечения внимания широкой аудитории к решению важных проблем. Некоторые фразы звучат как социальная реклама: *«Fairу-ді таңдай отырып, сіз дүниежүзілік жабайы табиғатты қорғау фондының экологиялық бастамасын қолдайсыз WWF. Fairу PURE AND CLEAN тазалық пен қамқорлық әр тамшыда»* («Выбирая Fairу, вы поддерживаете экологическую инициативу Всемирного фонда дикой природы WWF. Fairу PURE AND CLEAN – чистота и забота в каждой капле»).

Казахстанский рекламный дискурс часто экспериментирует с историческими и сказочными образами, нацеленными на широкую аудиторию от детей до пожилых людей. Зарисовки исторического типа являются самостоятельным жанром рекламы в Казахстане, апеллируют к массовости и общности поликультурного общества. Зачастую иллюстрация традиций и обрядов казахов органично вписывается в нативную рекламу товаров и услуг. Иногда события в подобных рекламных сюжетах разворачиваются с использованием иронических и юмористических ситуаций.

Например, в рекламе макарон «Адилъ» используется целый набор персонажей из лирического эпоса: батыр, противник, красавица и аксакалы. Юмористической в данном сюжете является ситуация, когда казахский юный батыр стреляет из лука-спагетти, рекламируя товар: *«Макаронны Адиль изготовлены из пшеницы твердых сортов»*. Хотя историческая реклама не является по факту анекдотической и необходима для демонстрации традиций, шутливые сюжетные ситуации и фразы часто вплетаются в ролики для воссоздания непринужденной атмосферы общения в казахском обществе.

Вокруг сказочного сюжета разворачивается рекламный ролик о чае «Аламане». Данное сообщение нацелено на привлечение, в первую очередь, детской аудитории, поскольку создатели рекламы наделяют коммуникативной инициативой сказочного персонажа – чайного духа. Шутливый тон используется для мягкого продвижения продукта, в некотором роде нативного, поскольку основная ставка рекламы делается на создание интересного образа, а не демонстрации преимуществ чая: *«Привет. Я чайный дух, а вот мои богатства. Вот листовой, вот в гранулах тугих, зеленый чай поклонникам Востока. И чай в пакетиках для самых занятых. И чайный дух вам верный даст совет, ведь лучшие «Аламана» чая нет»*.

Красочные рекламные ролики о туризме в Казахстане проникнуты любовью к своей земле, ее природным ресурсам. Многие из них созданы с использованием шутливой или юмористической интонации. Например, один из них строится на диалоге, в котором мужчина предлагает угадать своей избраннице, в какое путешествие они отправятся. Коммуникация строится на небольших парных фразах:

1) – *Мы отправимся туда, где на склонах гор и холмов растут самые красивые цветы.*
– *Новая Зеландия?*

2) – *Не угадала. А помнишь ты мечтала услышать, как поют барханы?*
– *Конечно, неужели это Сахара?*

3) – *Ты умеешь кататься на лыжах?*

– *Тогда это Альпы.*

4) – *Там есть город, где миллионы маленьких огоньков не дадут тебе уснуть. В этом городе не бывает ночей, там совсем не хочется спать.*

– *Может, Шанхай?* (Kazakhstan Travel, 2018).

Общий фон рекламного сообщения приподнятый, интригующий, эмоционально насыщенный. Сама коммуникативная ситуация выглядит как комическая, поскольку женщине (а затем и путешественникам, находящимся в очереди) так и не удастся угадать туристическое место – Казахстан. В данном ролике шутливость можно расценивать как средство создания эффекта неожиданности. Лаконичные фразы держат эмоциональное напряжение, заставляя зрителей досмотреть ролик до конца. Цель сообщения – не только прорекламировать услуги турагентства, но и обратить внимание на красоты Казахстана, добавляя яркие и красочные вставки из жизни в родной стране.

Таким образом, предрасположенность рекламного дискурса к юмористической тональности зависит от разных факторов: ситуации общения, типа взаимоотношений коммуникантов, тематики общения, общего эмоционального тона и цели общения. Поскольку основной целью рекламы считается привлечение внимания аудитории, использование юмора для демонстрации многих услуг является одним из факторов создания хорошего продукта. Но следует помнить, что использование средств комического в политической, социальной, религиозной рекламе далеко не всегда будет уместным.

При анализе рекламного дискурса Казахстана было обнаружено, что в коммуникативном плане категория шутливости способствует коммуникации между адресантом и адресатами сообщения, привлекая внимание к рекламному сообщению, а в аксиологическом плане расценивается с точки зрения положительных, негативных и нейтральных коннотаций.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение использования средств коммуникативно-аксиологической категории шутливости в данной работе показало, что основными среди них являются шутливая тональность, юмористические и иронические интонации. Следует отметить, что рекламный дискурс Казахстана основан на доброжелательности, вежливости, историзме, кроме этих параметров, коммуникативной ценностью является юмор в разном виде. Казахская реклама, как правило, избегает агрессивных, грубых и сатирических высказываний, используя имплицитные смыслы для демонстрации негативных явлений в обществе.

В данной работе средства комического исследовались на примере контекстов, взятых из популярной казахстанской рекламы, коммуникация между адресатом (клиентами) и адресантом (рекламодателем) анализировалась и интерпретировалась по следующим параметрам: тематика и цель общения, общий эмоциональный фон, взаимоотношение между коммуникантами.

Практическое исследование сочеталось с изучением базовых параметров категории шутливости, формированием представления о функционировании юмора в рекламе с теоретической точки зрения и анализом экспериментов и опыта других стран. Категория шутливости рассматривалась в аксиологическом ключе с точки зрения ее понятийной структуры. В работе были рассмотрены основные механизмы внедрения шутливых подтекстов в рекламные сообщения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

- 2 Колосова Т.Ю. Лингвистический статус шутливой лексики английского языка: Автореф. дисс... к. филол. наук. Нижний Новгород, 2007. – 20 с.
- 3 Кочетова Л. А. Тенденции развития рекламного дискурса (на материале англоязычной рекламы). // Рекламный дискурс и рекламный текст: коллективная монография / науч. ред. т. н. Колокольцева. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 296 с.
- 4 Dore M. 2020. *Intertextuality and failed taboo humour in advertising*. Rome: University of Rome "La Sapienza"; Available at: <https://europeanjournalofhumour.org/ejhr/article/view/469>. (accessed 15.06.2023).

Материал поступил в редакцию журнала 06.06.2023

REFERENCES

- 1 Karasik V. I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs. [Language circle: personality, concepts, discourse] (Volgograd: Peremena, 2002) [in Russian]
- 2 Kolosova T.Ju. Lingvisticheskiy status shutlivoj leksiki anglijskogo jazyka: Avtoref. diss...k.filol.n.. [Linguistic status of humorous vocabulary of the English language. PhD thesis.] Nizhnij Novgorod, 2007. 20 p. [in Russian]
- 3 Kochetova L. A. Tendencii razvitiya reklamnogo diskursa (na materiale anglojazychnoj reklamy). [Trends in the development of advertising discourse (on the material of English-language advertising)] Reklamnyj diskurs i reklamnyj tekst: kollektivnaja monografija / nauch. red. t. n. Kolokol'ceva. [Advertising discourse and advertising text: collective monograph]. (M.: Flinta: Nauka, 2011. 296 p.) [in Russian]
- 4 Dore M. 2020. *Intertextuality and failed taboo humour in advertising*. Rome: University of Rome "La Sapienza"; Available at: <https://europeanjournalofhumour.org/ejhr/article/view/469>. (accessed 15.06.2023).

Жарнама дискурсында әзілдің коммуникативті-аксиологиялық категориясын жүзеге асыру

Н.Г. Омарова

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Ойыншылықтың коммуникативті-аксиологиялық категориясын зерттеу қажеттілігі қазақстандық жарнамада қолданылатын әзіл-оспақ әдістеріне қатысты зерттеулердің аздығына, сондай-ақ одан әрі қарым-қатынас жасау мақсатында жарнаманың әртүрлі түрлерінің аудиторияға әсерін түсінуді жақсартуға байланысты. Бұл жұмыстың мақсаты – қазақстандық жарнама мәтіндерін мысалға ала отырып, ойнақылық категориясына байланысты коммуникативтік және аксиологиялық сипаттамаларды зерттеу. Бұл жұмыста келесі әдістер қолданылды: аналитикалық-синтетикалық, концептуалды, интерпретациялық және контекстік талдау, олар комбинацияда жарнамалық хабарламалардың әртүрлі параметрлерін зерттеу үшін қолданылды. Мәтінмәндік талдау жүргізген кезде жарнамалық мәтіндерден белгілі фрагменттер бөлініп алынды, оларда күлкілі құралдар, содан кейін олар келесі критерийлер негізінде түсіндірілді: жағдайлар, қарым-қатынас субъектілері мен мақсаттары, жалпы эмоционалдық фон және коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас. Нәтижелері осы мақалада сипатталған ассоциативті эксперимент барысында жарнама контекстері аксиологиялық параметрлер бойынша бағаланды, атап айтқанда, пайдаланушылар жарнаманы қалай қабылдайды: оң, теріс немесе бейтарап. Әртүрлі елдердің дискурстарында жарнаманы қолдануға қатысты теориялық аспектілер зерттелді, басқа авторлардың зерттеулерінің нәтижелеріне және олардың жарнаманың коммуникативті және аксиологиялық құрамдас бөлігіне қатысты тұжырымдарына назар аударылды.

Болашақта бұл жұмысты әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттану, аударма сияқты лингвистикалық салаларда жарнама индустриясының ұлттық ерекшеліктерін

зерттеу, шындықты жасырын немесе айқын бағалау тұрғысынан күлкілі құралдардың сипатын анықтау үшін қолдануға болады.

Кілт сөздер: ойнақылық, юмор, ирония, сатира, тональдық, бағалау, жарнамалық дискурс.

Материал 06.06.2023 баспаға түсті

Communicative-axiological category of joke in advertising discourse

N.G. Omarova

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The need to study the communicative-axiological category of humorousness is due to a small number of studies related to humorous techniques used in Kazakhstani advertising, as well as improving understanding of the impact of various kinds of advertising on the audience for the purpose of further communication. The purpose of this work is to study the communicative and axiological characteristics associated with the category of humorousness, using the example of Kazakhstani advertising texts. In this work, the following methods were used: analytical-synthetic, conceptual, interpretive and contextual analysis, which were used in combination to study various parameters of advertising messages. When carrying out contextual analysis, certain fragments were selected in advertising texts with comic meaning. The parts of the text were interpreted on the basis of the following criteria: situations, subjects and goals of communication, general emotional background and relationships between communicants. In the course of the associative experiment, the results of which are described in this paper, advertising contexts were evaluated in terms of axiological parameters, namely, how users perceive advertising: positively, negatively, or neutrally. Theoretical aspects related to the use of advertising in the discourses of different countries were studied, attention was focused on the results of research by other authors and their conclusions regarding the communicative and axiological component of advertising. In the future, this work can be used in sociolinguistics, linguoculturology, translation studies to examine the nationally specific features of the advertising industry, to determine the nature of the humorousness means used from the point of view of a hidden or explicit assessment of reality.

Key words: playfulness, humor, irony, satire, tonality, evaluation, advertising discourse.

Received: 06.06.2023

МРНТИ 16.21.07

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp42-52](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp42-52)

Ж.Т. Оспанова¹, Г.К. Длимбетова², К.Н. Булатбаева³

¹Евразийский гуманитарный институт им. А.К.Кусаинова, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

³НАО «Академия им. Ы. Алтынсарина», Астана, 010000, Республика Казахстан

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ

В интересах устойчивого развития экологическое образование представляет собой междисциплинарное направление, основанное на интеграции многоаспектных разделов знаний, с акцентом на формирование и развитие экологоориентированных духовных ценностей, способности природоцентрированно и осознанно видеть окружающий мир. В

статье рассматривается роль метафоры в этноэкологическом образовании как продукта национального образного мышления в процессе формирования представлений о природе. На основе эмпирического материала проведен анализ метафорического отображения этноэкологической культуры взаимодействия человека с природой в рамках базовой метафорической модели «сущность природы – сущность человека» со сферой-мишенью «Природа» и ее концептов. Всего выделено 13 исходных понятийных сфер и 24 метафорические модели. Природа рассматривается в казахской лингвокультуре как сфера деятельности, как сфера пространства, как высшая сила, что демонстрирует особенность этноэкологической культуры данного этноса. Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что концептуальная метафора способна отражать как национальное сознание, так и национальную экологическую культуру в процессе репрезентации фундаментальных культурных ценностей.

Ключевые слова: концептуальная метафора, метафорическая модель, метафоризация, концептуализация, экологическое образование, этноэкологическая культура, лингвокультура.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В соответствии с концепцией экологически ориентированной компетентности по типу профессии «человек - художественный образ» определяется роль метафоры, заключающейся в формировании представления о природе тем или иным этносом. Это обосновано «выходом» метафоры за пределы стилистики и пониманием ее как продукта национального образного мышления. В этом отношении ценные результаты в исследовании метафоры получены учеными Дж.Лакофф, М.Джонсон, которые связали этот феномен с мышлением человека как представителя определенной культуры при этом фундаментальные культурные ценности согласуются с метафорической структурой базовых понятий данной культуры, глубоко укореняясь в ней [1, 20].

Одним из основополагающих компонентов при изучении определенной культуры, в частности и этноэкологической, является национальный склад мышления, который включает в себя национальную логику мировосприятия, национальный образ и оценку мира. Зафиксированный в национальном языке национальный склад мышления выступает в качестве так называемой «сетки координат», которая способна улавливать окружающую действительность. Это своего рода «очки», сквозь призму которых носители определенной этнико-экологической культуры смотрят на окружающий мир, воспринимают и видят только то, что попадает в их обзор. Метафорическое отражение этноэкологической культуры обусловлено национальным складом мышления, природно-климатическими условиями и окружающей действительностью, в которых проживает определенный этнос, что находит свою реализацию в языке.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования обусловлена рядом объективных факторов и условий, в которых находится рассматриваемый этнос. Как известно, традиционное казахское мировоззрение основано прежде всего на связи человека и в целом общества с природой. В народной мудрости прослеживается бережное отношение к природе, которое является одним из основных способов существования народа с древних времен со свойственным ему видом хозяйства.

Рассматривая общность, целостность, гармонию степного общества и природы, человек представляется как часть или элемент этой общности, что находит отражение в устном народном творчестве и традициях, передававших свой опыт бережного отношения к природе молодому поколению, продолжая опыт отцов в ведении хозяйства. Благодаря этому даже при массовом развитии животноводства степь не теряла свою красоту, не оставалась

растоптанной и ежегодно была покрыта густой и высокой травой. Номады могли определять состояние лесных и степных угодий, к примеру, летними отгонными пастбищами служили разнотравные луга, в результате чего богатые пастбища долин и низкогорных массивов сохранялись от массового перевыпаса или деградации земель, что подчеркивает высокий уровень природопользования предков.

Новизну исследования представляет концепция этноэкологического воспитания и развития, что основано на подходе ученого Б.Ц.Б. Намзалова, затрагивающего проблему возрождения традиционного этнического природопользования [2]. Как утверждает ученый, традиционно номадные этносы опирались на идею экосистемного единства природы, так, к примеру, сохранен опыт использования дикорастущих растений, имеются знания о кормовых достоинствах трав, используются целебные свойства лечебных трав. Далее аспекты содержания этноэкологии будут служить основой для отбора экоэтнического материала в настоящей работе.

С развитием экономического уклада жизни уже в 19 веке начали появляться экологические проблемы и на исконной территории казахов, куда начали проникать капиталистические способы ведения хозяйства. Это, несомненно, волновало казахских жырау (поэтов), что нашло свое отражение в философско-поэтических произведениях тех лет. Так, в творчестве Асан Кайгы (XIV в.) встречается описание природных и общественных закономерностей, к примеру, в стихотворении «Көлде жүрген қоңыр қаз ...» в переводе О.К. Жанайдарова с казахского языка на русский [3, 61-62]. В переводе проводится метафорическая параллель между «гусем», «дрофой» и человеком. Здесь имеется в виду человек, не знающий законов степи, ибо действия степного жителя получали эмоциональную оценку посредством определенных закономерностей степной природы. Автор подчеркивает, как важно, чтоб в степи обществом управлял человек, знающий специфику и особенности степной жизни, а также способный организовать кочевье с учетом природных закономерностей, чтобы не навредить природе. Наблюдая за всем живым, наши предки собирали интересные факты и материалы о природе, познавали тайны природы и проявляли особую о ней заботу.

Вследствие урбанизации происходит утрата сознательного бережного отношения современного степного человека к природе, отдаляющего от ведения традиционного вида хозяйства и от природы. Между тем основная деятельность социума считается главной движущей силой в формировании сознательного отношения к природе. Сложившуюся ситуацию отрыва человека от природы в современных условиях можно восполнить с помощью специально разработанных методологических подходов, реализуемых в содержании образования и способах обучения.

В настоящий момент возрастает роль специально организованного экологического образования в интересах устойчивого развития как процесса, основанного на интеграции естественнонаучных, социально-гуманитарных, культурологических и экологических знаний, на выработке экологоориентированных ценностей как неотъемлемой части общечеловеческих ценностей, экологоориентированного мировоззрения на принципах эко- и природоцентризма, деятельностного подхода к решению проблем устойчивого развития, а также ответственного поведения в окружающей среде, способствующего стабильному совместному («коэволюционному») развитию природы и общества. В нашей стране экологическое образование ориентировано на создание условий для духовного осознания в необходимости бережного отношения к Земле в целом. В данном направлении ведется активно работа в ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, в котором впервые в масштабах страны дается расширенное понимание экологического паспорта университета, что подразумевает включение не только материально-хозяйственного аспекта как плана озеленения территории, но и введение экологического компонента в содержание образовательных программ всех специальностей. Профессором Длимбетовой Г.К. определены ключевые направления экологизации профессионального образования и содержание экологически ориентированной компетентности, что включает в себя совокупность следующих знаний, умений и

способностей, включая осведомленность о философском отношении народа к окружающей среде, способность проводить сравнительно-сопоставительный анализ экологического материала в культуре разных народов на основе содержания фольклора и произведений и способность пропагандировать идею защиты окружающей среды как важного условия для существования человека на Земле [4].

Предлагаемое направление исследований в этой области является новым, так как в настоящее время существуют отдельно представленные фрагментарные работы, связанные с раскрытием идеи произведения в области литературоведения и искусства, однако специально организованной систематизации программного материала на экологической основе отсутствует и требует дальнейших разработок. В настоящее время ведется работа по экологизации филологического образования (дипломные работы, магистерские диссертации, исследовательские работы учителей, школьная проектная деятельность). Особым направлением является научное описание путей экологизации специальностей филологического направления через использование экологического материала при обучении языкам, исследование отражения экологического контента в языке и художественной литературе [5].

В рамках данного направления целью предпринятого в статье исследования является рассмотрение роли метафоры в ходе концептуализации процесса взаимодействия человека и природы в казахской лингвокультуре на основе этноэкологического контента. Объектом исследования являются метафорические процессы отображения фундаментальных этнокультурных ценностей, ориентированных на бережное отношение к природе и взаимодействие с ней. В качестве предмета исследования в работе рассматриваются метафорические выражения, вербализующие процесс взаимодействия человека природой, в казахской лингвокультуре.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Феномен метафоры привлекает внимание исследователей на протяжении нескольких столетий, начиная со времен Аристотеля и до наших дней. Наибольшую известность среди многочисленных исследований метафоры приобрела теория концептуальной метафоры, основоположниками которой являются Дж. Лакофф и М. Джонсон, авторы известной работы «Metaphors we live by», в которой отмечается, что концептуальная система, в терминах которой человек думает и действует, в также сами мыслительные процессы имеют метафоричную природу [1, 7]. Данный постулат лежит в основе нашего исследования, следовательно, мы исходим из идеи о том, что метафору следует изучать в неразрывной взаимосвязи с мышлением человека как представителя определенной лингвокультуры, учитывая при этом фундаментальные культурные ценности, соотносимые с метафорической структурой основных понятий [1, 20].

Когнитивные метафорические модели уже заложены в нашей понятийной системе. Сама метафора рассматривается как когнитивный механизм, способ мышления, когнитивный процесс и устойчивый способ осмысления действительности, способный осмыслить неизвестное через известное, сложное через простое, ненаблюдаемое через наблюдаемое, что в последствии концептуализируется и становится одной из составляющих концептуальной системы определенной языковой общности [6, 351-355]. Соответственно, необходимо учитывать и особенности национального склада мышления, оказывающего непосредственное влияние на формирование определенных компонентов той или иной культуры, в частности и этноэкологической, что происходит на основе сложившегося отношения к природе со стороны представителей этноса.

Принимая эти постулаты за основу, в рамках данной статьи мы понимаем под концептуальной метафорой устойчивый способ *переосмысления*, создающий вместе с ассоциативными и созидательными процессами новые выводные знания, в частности, экологические концепты. Следуя методике исследования концептуальной метафоры

необходимо определить соответствия между двумя понятийными сферами: сферой-источником («source domain») и сферой-мишенью («target domain») [6, 351]. Эти соответствия отмечаются в культурной и языковой традиции определенного общества и находят свое отражение в метафорических моделях, в которых воплощена концептуальная метафора. Под «сферой-источником» мы понимаем когнитивную структуру или более конкретное и определенное знание, известное нам в терминах конкретных сущностей, которое мы получаем в процессе обобщенного опыта взаимодействия с окружающей нас действительностью. «Сфера-мишень» представляет собой когнитивную структуру или менее конкретное, менее определенное знание, представленное в терминах менее структурированных сущностей. Следовательно, понимание одной сферы (области) сквозь призму другой является концептуальной метафорой, синонимом которой принято считать термин «метафорическая модель».

В фокусе нашего научного изыскания оказывается совокупность метафор, демонстрирующая отношение человека к окружающему его миру, восприятие и концептуализацию окружающей его природы и экологических проблем. Наш телесный опыт, культура и контекст являются когнитивными инструментами для исследования метафор в рамках теории концептуальной метафоры. При этом контекст определяется местной культурой в зависимости от среды и условий обитания, исторического периода и других факторов, что оказывает влияние на процессы метафорической концептуализации, способствуя вариативности концептуальной метафоры («metaphor variation») и определению лингвокультурологических особенностей метафоризации [7].

Отмечается, что отношение к определенным предметам и понятиям могут отличаться от культуры к культуре, при этом, однако, в результате культурных контактов и межъязыковой интерференции происходят видоизменения идиоэтнических особенностей мировосприятия, отождествления, концептуализации и вербализации, к примеру, если рассматривать семантику цветообозначений, которая варьирует от языка к языку [8].

В последнее время в художественной литературе затрагивается вопрос духовной экологии, передается картина природы и противоречия, бушующие в человеческой душе. Представленные образы героев и описанные события в творчестве писателей способствуют формированию национального мировоззрения [9].

В результате создаются специфично «окрашенные» национальные образы, проявляющиеся в национальном языке, для которого характерны идиоэтнические особенности, отражающие уникальный общественно-исторический опыт данной национальной общности людей, специфику ее деятельности, образа жизни, ее национальной культуры и значимость окружающих предметов, происходящих явлений и процессов. Все это способствует формированию национальной и языковой картины мира, обогащению концептуальной системы, основанной на телесном опыте и использующей метафору для объяснения непосредственно ненаблюдаемых и сложных мыслительных пространств посредством более простых. Обладая миромоделирующим потенциалом, метафора способна создавать фрагменты картины мира и экологической картины мира в частности.

Материалом исследования послужил корпус казахского языка (<http://web-corpora.net/KazakhCorpus>), статьи экологического сайта «Единый экологический интернет-ресурс Министерства энергетики и Комитета экологического регулирования и контроля Республики Казахстан» (<http://ecogofond.kz>), примеры из учебников по экологии [10], [11] и словари: Казахско-русский словарь (sozdik.kz), [12], [13], [14].

РЕЗУЛЬТАТЫ

В ходе анализа эмпирического материала выделена в качестве сферы-мишени «Природа», которая включает в себя концепты ЗЕМЛЯ, ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА и ПРИРОДНЫЕ ОБЪЕКТЫ (горы, леса, степи и др.). В качестве основной метафорической модели выступает модель «СУЩНОСТЬ ПРИРОДЫ – СУЩНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА». Наряду с этим, нами

выявлены сферы-источники, сквозь призму которых происходит переосмысление специфики интерпретации сущности природы на основе эмпирического материала.

В философском понимании *природа* предстает как окружающий нас мир в своем бесконечном многообразии проявлений. Это объективная реальность, не созданная человеком и существующая вне и независимо от сознания. Сущность мира представляет собой внутреннюю, устойчивую, основную сторону действительности, лежащую за пределами непосредственных восприятий [12]. Человеческое познание, овладевая сущностью объективного мира, все более углубляется в нее. Это знание используется для обратного воздействия на объективный мир с целью его практического преобразования [13, 442-443]. Под сущностью человека принято понимать глубинные качества, обуславливающие специфику человека и внешне проявляющиеся в чертах, свойственных его природе.

При анализе 82 метафорических единиц базовой метафорической модели «СУЩНОСТЬ ПРИРОДЫ – СУЩНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА» было выявлено 13 исходных понятийных сфер, на которых основывается метафорический образ сущности природы: «Человек», «Деятельность», «Живая природа», «Высшие силы», «Пространство», «Блага», «Менеджмент», «Времена года и сезоны», «Власть и борьба», «Неживая природа», «Семья», «Одежда», «Юриспруденция». Представленные сферы-источники мы расположили по мере употребления в эмпирическом материале. В результате было обнаружено 24 метафорические модели, представленные ниже в таблице 1.

Таблица 1. Сферы-источники метафорического переноса

№	Сфера-источник	Метафорическая модель	Кол-во ед.	Итого
1	Сфера «Человек»	ЧЕЛОВЕК – НЕСОЗНАТЕЛЬНЫЙ ПРОТИВНИК ПРИРОДЫ, напр. <i>табиғатты жабайылықпен жойып жіберу</i> (варварское истребление природы)	7	20
		СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПРИРОДЫ – ЧАСТИ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА, напр. <i>табиғат денелері</i> (геогр. букв. тела природы)	5	
		ЧЕЛОВЕК – ЗАЩИТНИК ПРИРОДЫ, напр. <i>табиғатты қорғау</i> (букв. охрана / защита природы)	4	
		ЧЕЛОВЕК – СЛАБОЕ СУЩЕСТВО ПРИРОДЫ <i>табиғаттың күшіне бас ию</i> (букв. склонить голову перед силой природы; покориться)	3	
		ЗЕМЛЯ – ЧЕЛОВЕК, напр. <i>жер беті</i> (букв. лицо земли)	1	
2	Сфера «Деятельность»	ПРИРОДА – ДЕЯТЕЛЬНОСТНАЯ И СИЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ/СУЩЕСТВО, напр. <i>табиғаттан жаратылған</i> (букв. созданный природой)	12	15
		ИЗМЕНЕНИЕ ПРИРОДЫ – РЕЗУЛЬТАТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА, напр. <i>табиғаттың кенттенуі</i> (урбанизация природы)	3	
3	Сфера «Живая природа»	ПРИРОДА – ЖИВОЙ ОРГАНИЗМ, напр. <i>табиғаттағы ырғақтар</i> (букв. ритмы (сердца) в природе)	4	8
		ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА – СЛАБОЕ, НЕЖНОЕ СУЩЕСТВО, напр. <i>қоршаған ортаны қорғау</i> (букв. защита окружающей среды)	4	
4	Сфера «Высшие силы»	ПРИРОДА – МИСТИКА, напр. <i>табиғаттың құпия күші</i> (букв. тайные силы природы)	7	7
5	Сфера «Пространство»	ПРИРОДА – ДОМ, напр. <i>табиғат ортақ үйіміз</i> (букв. природа – наш общий дом)	4	6
		ЗЕМЛЯ – ВМЕСТИЛИЩЕ (КОНТЕЙНЕР), напр. <i>жер — өмірдің мекені</i> (букв. земля — обитель жизни)	2	
6	Сфера	ПРИРОДА/ЗЕМЛЯ – БОГАТСТВО, напр.	2	5

	«Блага»	<i>табиғат байлықтары (букв. природные богатства)</i>		
		ЗЕМЛЯ – НАСЛЕДИЕ, напр. <i>ата қоныс</i> (букв. земля, доставшаяся от предков, родина, отечество)	2	
		ПРИРОДА – ЩЕДРАЯ СУЩНОСТЬ, напр. <i>табиғат сыйы</i> (букв. дары природы)	1	
7	Сфера «Менеджмент»	ЧЕЛОВЕК – НАЧАЛЬНИК НАД ПРИРОДОЙ, напр. <i>табиғатты басқару</i> (экол. управление природой)	4	5
		ПРИРОДА – НАЧАЛЬНИК НАД ЧЕЛОВЕКОМ, напр. <i>табиғаттың адамға әсері</i> (экол. влияние природы на человека)	1	
8	Сфера «Времена года и сезоны»	ПРИРОДА – СЕЗОН, напр. <i>күздік</i> (место, куда перекочевывают на осенние месяцы <i>(при кочевом образе жизни)</i>)	4	4
9	Сфера «Власть и борьба»	ЧЕЛОВЕК – ПОРАБОТИТЕЛЬ ПРИРОДЫ, напр. <i>табиғат күштерінің бағындырып алу</i> (букв. покорить силы природы)	4	4
10	Сфера «Неживая природа»	ПРИРОДА – НЕЖИВОЙ ОРГАНИЗМ, напр. <i>жансыз табиғат</i> (мертвая природа, без души)	3	3
11	Сфера «Семья»	ЗЕМЛЯ – МАТЬ, напр. <i>жер-ана</i> (земля-мать)	1	2
		ЧЕЛОВЕК – ДИТЯ ПРИРОДЫ, напр. <i>табиғаттың баласы</i> (дитя природы)	1	
12	Сфера «Одежда»	ПРИРОДНЫЕ ОБЪЕКТЫ – ЭЛЕМЕНТЫ ОДЕЖДЫ, напр. <i>таудың етегі</i> (у подножия горы, букв. «подол» горы)	2	2
13	Сфера «Юриспруденция»	ПРИРОДА – ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ПРАВОСУДИЯ, напр. <i>табиғат заңдары</i> (букв. «законы природы»)	1	1
Итого		24	82	82

Как видно из представленной выше таблицы 1, одними из главных сфер, служащих сферой-источником для метафорической экспансии при описании сущности природы являются сферы «Человек» и «Деятельность», их частотность составила 20 и 15 случаев. Далее следуют метафоры сферы-источников «Живая природа» (8), «Высшие силы» (7) и «Пространство» (6). На шестом месте – по 5 случаев в каждой сфере-источнике, находятся метафоры сфер «Блага» и «Менеджмент». Меньше всего было обнаружено метафор со сферами-источниками «Времена года и сезоны» (4), «Власть и борьба» (4), «Неживая природа» (3), «Семья» (2), «Одежда» (2) и «Юриспруденция» (1).

Итак, из выявленных 24 метафорических моделей наибольшей частотностью обладают следующие: ПРИРОДА – ДЕЯТЕЛЬНОСТНАЯ И СИЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ/СУЩЕСТВО (12), ЧЕЛОВЕК – НЕСОЗНАТЕЛЬНЫЙ ПРОТИВНИК ПРИРОДЫ (7) и СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПРИРОДЫ – ЧАСТИ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА (5). На четвертом месте находятся модели ЧЕЛОВЕК – ЗАЩИТНИК ПРИРОДЫ, ПРИРОДА – ЖИВОЙ ОРГАНИЗМ, ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА – СЛАБОЕ, НЕЖНОЕ СУЩЕСТВО, ПРИРОДА – ДОМ, ЧЕЛОВЕК – НАЧАЛЬНИК НАД ПРИРОДОЙ, ПРИРОДА – СЕЗОН, ЧЕЛОВЕК – ПОРАБОТИТЕЛЬ ПРИРОДЫ; далее модели ЧЕЛОВЕК – СЛАБОЕ СУЩЕСТВО ПРИРОДЫ, ИЗМЕНЕНИЕ ПРИРОДЫ – РЕЗУЛЬТАТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА, ПРИРОДА – НЕЖИВОЙ ОРГАНИЗМ. К низкочастотным метафорическим моделям следует отнести ПРИРОДНЫЕ ОБЪЕКТЫ – ЭЛЕМЕНТЫ ОДЕЖДЫ, ЗЕМЛЯ – ВМЕСТИЛИЩЕ (КОНТЕЙНЕР) – по 2 случая; ЗЕМЛЯ – ЧЕЛОВЕК, ПРИРОДА – ЩЕДРАЯ СУЩНОСТЬ, ПРИРОДА – НАЧАЛЬНИК НАД ЧЕЛОВЕКОМ, ЗЕМЛЯ – МАТЬ, ЧЕЛОВЕК – ДИТЯ ПРИРОДЫ, ПРИРОДА – ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ПРАВОСУДИЯ – по 1 случаю. Приведем некоторые примеры, наиболее ярко отражающие этно-экологическую культуру казахского этноса, основанные на соответствующих сферах-источниках.

Сфера «Человек». Природа отождествляется с человеком, следовательно, некоторые объекты или составляющие природу сравниваются с частями тела человека: *табиғат*

денелері (геогр. ‘тела природы’); *табиғат аясында* (‘на ладонях природы’, ‘под прикрытием природы’); последний случай имеет эквиваленты в русском языке *на лоне природы* (*лона* ‘грудь’, ‘колени’, ‘руки’) и в немецком языке *am Busen der Natur* (*Busen* ‘грудь’). Лексема *аясында* в первом значении понимается как ‘ладонь’, во втором значении — ‘пространство’, ‘родные места’. Следовательно, *табиғат аясында* можно отнести также к сфере-источнику «Пространство». Природный компонент «земля», являющийся концептом сферы-мишени «Природа», олицетворяется с человеческим организмом, у которого центром является впадина на середине живота, оставшаяся после отпадения пуповины, которую перерезают сразу после рождения малыша - *кіндік* (‘пупок’). Разумеется, лексема *кіндік* имеет и другие значения: ‘ось’, ‘стержень’, ‘центр’. Так, в казахском языке, при описании очага землетрясения говорят: *жер сілкіну кіндігі* ‘очаг землетрясения’; про родные места - *кіндік кескен жер*, букв. «место, где перерезали пуповину» или *кіндік қаны тамған жер* экспр. ‘место рождения’ (букв. «земля, на которую капала кровь из перерезанной пуповины»); при описании строения растения - *кіндік тамыр* ботанич. ‘основной корень’.

Сфера-источник «Живая природа». Природа олицетворяется как живое существо, которое имеет *жан* – ‘душу’: *жанды табиғат* (‘живая природа’). Природе свойственно движение, она не может бездвижно стоять, ей не присуще находиться в абсолютном спокойствии: *табиғатта мүлдем қимылсыздық болмайды* (‘абсолютного покоя в природе нет’). *Сфера-источник «Неживая природа»*. Встречаются случаи, когда природа олицетворяется как неживое существо, у которой нет *жан* – души, которая «мертва», в ней нет жизни: *жансыз табиғат* (‘неживая природа’), *өлі табиғат* (‘мертвая природа’). *Сфера «Одежда»*. При описании природы встречаются случаи сравнения природных объектов или их частей с элементами одежды: *тау етегі* (‘подножие горы’, букв. «на подоле горы»); *олар таудан етекке түсті* (‘они спускались с горы к подножию’); *Алтайдың етегін табиғат кең, молынан пішкен* (‘у подножия Алтая богатая природа’). Лексема *етек* означает ‘подол’ (платья).

Приведенные примеры свидетельствуют о национальном складе мышления, когда одни и те же явления или в природе могут иметь идиотническую окраску, а также содержать и коммуникативно-прагматический потенциал в заданном контексте [15].

ОБСУЖДЕНИЕ

На основе отобранных метафорических выражений, несмотря на их небольшое количество, уже можно обратить внимание на широту взгляда на природу и взаимодействие с ней человека в контексте казахской лингвокультуры. Наиболее частотные метафорические модели демонстрируют особенности национального образного мышления в отношении процесса взаимодействия представителей казахской культуры с природой: чувствуется единение с живым и растительным миром, отождествление человека с природой, а также осознание того факта, что человек способен как оберегать, так и вредить ей, и порою последнее происходит неосознанно в погоне за технологическими открытиями. Противопоставления как ЧЕЛОВЕК – СЛАБОЕ СУЩЕСТВО ПРИРОДЫ и ЧЕЛОВЕК – ПОРАБОТИТЕЛЬ ПРИРОДЫ, или ПРИРОДА – ЖИВОЙ ОРГАНИЗМ и ПРИРОДА – НЕЖИВОЙ ОРГАНИЗМ указывают на полярность ценностей «хорошо» и «плохо», когда у каждой сущности или у какого-либо явления выделяются как позитивные, так и негативные стороны и человек не исключение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подвергнутые тщательному анализу примеры, демонстрирующие отношение и взаимодействие человека с природой, указывают на сходство сущности природы с сущностью человека и подтверждают тем самым валидность базовой метафорической модели «сущность природы – сущность человека». Концептуальная метафора как когнитивный механизм и способ мышления показывает ценностное и бережное отношение

этноса к природе, которая понимается как сфера деятельности и пространства, как высшая сила. Проведенный анализ демонстрирует особенность этноэкологической культуры казахского народа и способность концептуальная метафора, участвующей в репрезентации фундаментальных культурных ценностей, отражать как национальное сознание, так и национальную экологическую культуру.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Исследование выполнено в рамках научного проекта ИРН AP14869631 «Модель «зеленая школа – зеленый колледж – зеленый университет» как система развития экологизации образования» по приоритету «Исследования в области образования и науки», по подприоритету «Фундаментальные, прикладные, междисциплинарные исследования проблем образования, науки, культуры и спорта в XXI веке: Актуальные проблемы развития исследований в области науки и технологий».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago, 2003. – 276 p.
- 2 Namzalov, B.-T.B., Dubrovsky, N.G., Namzalov, M.B.-T. Important characteristics and features of steppes within the Trans-Asian mountain belt (Pamir-Anadyr) // *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 2021, 817(1), 012072. doi:10.1088/1755-1315/817/1/012072.
- 3 Жанайдаров О.К. *Озера степные*. Алматы: Гылым, 1999. – 256 с.
- 4 Dlimbetova, G.K., Abenova, S.U., Mandykayeva, A.R., Stukalenko, N.M., Bakirova, K.S. Environmentally-oriented training in the process of the professional programme for students // *Periodico Tche Quimica*, 2019, 16(33). – pp. 369–391.
- 5 Bulatbayeva K.N., Dlimbetova G.K., Fahrutdinova G.Z. Cognitive-Communicative Technology Of Bilingual Education As Condition Of Formation Of Ecological Competence // *European Proceedings of Social and Behavioral Sciences Journal*. UK, 2018. – pp.185-192.
- 6 Ченки А. Семантика когнитивной лингвистики // *Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления*. Изд. 2-е. М: Едиториал УРСС, 2002. – С. 350-356.
- 7 Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // *XLinguae*. 2020. Vol. 2. – pp. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13.
- 8 Ganikyzy A.G., Kortabaeva G.K. Semantics of colors in anthroponomy based on kazakh and english languages // *Вестник Кокшетауского Университета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая*. 2023. № 1. С. 18-24.
- 9 Ақтанова А., Ақтанова Ш. М. Әуезов пен Э.Хемингуэй шығармаларындағы табиғат пен адам концепт категориялары // *Вестник Кокшетауского Университета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая*. 2023. № 2. С. 42-48.
- 10 Асқарова Ұ.Б. *Экология және қоршаған ортаны қорғау. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы*, Алматы: Заң әдебиеті, 2007. – 90 б.
- 11 Алишева К.А. *Экология: учебник*. – Алматы: Издательство Nurpress, 2011. – 342 с.
- 12 Қосанов О.С., Қосанов С.О. *Экология терминдерінің түсіндірме сөздігі*. Алматы: Шартап, 2000.
- 13 *Философский словарь* / ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина. Изд-во политической литературы, Москва, 1963. – 544 с.
- 14 *Толковый словарь русского языка*, М.: Мир и Образование, Оникс, 2011. – 809 с.
- 15 Kinzhagaliyeva K., Ospanova Zh., Nurkenova S., Tusselbayeva Zh., Maimakova A. The communicative and pragmatic potential of sub-standard vocabulary // *XLinguae* 2023, Vol.1, 2023. – pp. 246-255. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.19

Материал поступил в редакцию журнала 28.07.2023

REFERENCES

- 1 Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. (Chicago, 2003).
- 2 Namzalov, B.-T.B., Dubrovsky, N.G., Namzalov, M.B.-T. Important characteristics and features of steppes within the Trans-Asian mountain belt (Pamir-Anadyr) // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2021, 817(1), 012072.
- 3 Zhanajdarov O.K. Ozera stepnye [Steppe lakes] (Almaty, 1999).
- 4 Dlimbetova, G.K., Abenova, S.U., Mandykayeva, A.R., Stukalenko, N.M., Bakirova, K.S. Environmentally-oriented training in the process of the professional programme for students // Periodico Tche Quimica, 2019, 16(33). – pp. 369–391.
- 5 Bulatbayeva K.N., Dlimbetova G.K., Fahrutdinova G.Z. Cognitive-Communicative Technology Of Bilingual Education As Condition Of Formation Of Ecological Competence // European Proceedings of Social and Behavioral Sciences Journal. UK, 2018. – pp.185-192.
- 6 Chenki A. Semantika kognitivnoj lingvistiki [Semantics of cognitive linguistics] // Sovremennaya amerikanskaya lingvistika: Fundamental'nye napravleniya [Modern American Linguistics: Fundamental Directions]. – Moscow, 2002, pp. 350-356.
- 7 Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // XLinguae. 2020. Vol. 2. – pp. 157-165.
- 8 Ganikyzy A.G., Kortabaeva G.K. Semantics of colors in anthroponymy based on kazakh and english languages // Vestnik Kokshetauskogo universiteta imeni SH.Ualihanova [Bulletin of Sh.Ualikhanov Kokshetau University] Seriya filologicheskaya. – 1, 18-24 (2023).
- 9 Aktanova A., Aktanova SH. M. Əuezov pen E.Heminguej shyғarmalaryndaғы tabirat pen adam konsept kategoriyalary [Categories of the concept of nature and man in the works of M. Auezov and E. Hemingway] // Vestnik Kokshetauskogo universiteta imeni SH.Ualihanova [Bulletin of Sh.Ualikhanov Kokshetau University] Seriya filologicheskaya. 2023. № 2. С. 42-48. [in Kazakh] DOI: 10.59102/kufil/2023/iss2pp42-48.
- 10 Askarova Ұ.Б. Ekologiya zhəne qorshaғan ortany qorғаu. Zhоғary оқu oryndarynuң studentterine arnalғan оқu қўraly [Ecology and Environmental Protection. Manual for students of higher educational institutions] (Almaty, 2007).
- 11 Alisheva K.A. Ekologiya: uchebник [Ecology] (Almaty, 2011).
- 12 Қосанов О.С., Қосанов S.O. Ekologiya terminderiniң tьsindirme sөzdigi [Explanatory Dictionary of environmental terms] (Almaty, 2000).
- 13 Filosofskij slovar' [Philosophical Dictionary] / red. M.M. Rozentalya i P.F. Yudina (Moscow, 1963)
- 14 Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] (Moscow, 2011).
- 15 Kinzhagaliyeva K., Ospanova Zh., Nurkenova S., Tusselbayeva Zh., Maimakova A. The communicative and pragmatic potential of sub-standard vocabulary // XLinguae 2023, Vol.1, 2023. – pp. 246-255.

Адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуінің этноэкологиялық мәдениетінің метафоралық көрінісі

Ж.Т. Оспанова¹, Г.К. Длимбетова², К.Н. Булатбаева³

¹А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

³Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

Тұрақты даму мүддесі үшін экологиялық білім – бұл қоршаған ортаға бағытталған рухани құндылықтарды қалыптастыру мен дамытуға, қоршаған әлемді табиғатқа

бағытталған және саналы түрде көру қабілетіне баса назар аудара отырып, білімнің көп қырлы бөлімдерін біріктіруге негізделген пәнаралық бағыт. Мақалада этноэкологиялық білім берудегі метафораның табиғат туралы идеяларды қалыптастыру процесінде ұлттық бейнелі ойлаудың өнімі ретіндегі рөлі қарастырылады. Эмпирикалық материал негізінде «табиғаттың мәні – адамның мәні» базалық метафоралық моделі шеңберінде «табиғат» нысанасы бар адамның табиғатпен өзара іс-қимылының этноэкологиялық мәдениетін метафоралық бейнелеуге және оның жер, қоршаған орта және табиғи объектілер тұжырымдамаларына талдау жасалды. Барлығы 13 бастапқы тұжырымдамалық сфералар мен 24 метафоралық модельдер анықталды. Табиғат қазақ лингвомәдениетінде қызмет саласы, кеңістік саласы, жоғары күш ретінде қарастырылады, бұл зерттеген этностың этноэкологиялық мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді. Жүргізілген талдау тұжырымдамалық метафора іргелі мәдени құндылықтарды бейнелеу процесінде ұлттық сананы да, ұлттық экологиялық мәдениетті де көрсете алады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: концептуалды метафора, метафоралық модель, метафоризация, концептуализация, экологиялық білім, этноэкологиялық мәдениет, лингвомәдениет.

Материал 28.07.2023 баспаға түсті

Metaphorical refceltion of the ethno-ecological culture of human-nature interaction

Zh.T. Ospanova¹, G.K. Dlimbetova², K.N. Bulatbayeva³

¹A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, 010000, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

³National Academy of Education named after Y. Altynsarin, Astana, 010000, Kazakhstan

In the interests of sustainable development, environmental education is an interdisciplinary direction based on the integration of multidimensional sections of knowledge, with an emphasis on the formation and development of eco-oriented spiritual values, the ability to see the world in a nature-centered and conscious way. The article examines the role of metaphor in ethnoecological education as a product of national imaginative thinking in the process of forming ideas about nature. Based on empirical material, the analysis of the metaphorical representation of the ethno-ecological culture of human interaction with nature is carried out within the framework of the basic metaphorical model «the essence of nature is the essence of man» with the target sphere «Nature» and its concepts. In total, 13 initial conceptual spheres and 24 metaphorical models were analyzed. Nature is considered in Kazakh linguoculture as a sphere of activity, as a sphere of space, and higher power, which demonstrates the peculiarity of the ethnoecological culture of this ethnos. The analysis allows us to conclude that the conceptual metaphor is able to reflect both national consciousness and national ecological culture in the process of representing fundamental cultural values.

Key words: conceptual metaphor, metaphorical model, metaphORIZATION, conceptualization, environmental education, ethno-ecological culture, linguoculture.

Received: 28.07.2023

Ш.Б. Саликжанова¹, Қ.Қ. Сарекенова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

ӘЙЕЛ КИІМІ МЕН ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Мақалада қазақ тіліндегі сөз-символдар, яғни халықтың ұлттық киімі мен әшекей бұйымдарының символдық мәні, дәстүрдің тілдегі көрінісі талданады. Мақалада ұлттық киімнің символдық мәнін аша отырып, қазақ танымы айқындалады. Адам санасының дамуымен байланысты дүниетанымның тереңдеуінің нәтижесі болып табылатын ерекше танымдық белгі символ екені белгілі. Символдың қалыптасу тарихы тым арыда жатса да, бүгінгі күні “символ” ұғымының ауқымы кеңейіп лингвистика, философия, семиотика, психология, әдебиеттану, мәдениеттану т.б. ғылым салаларының негізгі нысанына айналған. Осыған байланысты символды тануда бір-біріне тәуелсіз түрлі көзқарастар бар. Соның бірі – символ өзінің алғашқы мазмұнын басқа бір мазмұнға форма беруде қолданатын таңба ретінде (бұл көптеген гуманитарлық ғылымдар философия, лингвистика, семиотика т.б.) кездесетін символды кең түрде түсіну. Мақалада авторлар осы бағытты құптай отырып, яғни ұлттық киімдер мен әшекей заттардың символдық мәнін анықтайды. Ұлттық киімді белгілі бір этникалық топтың негіздері, халықтың өмір салты мен дүниетанымы туралы ақпарат беретін дискурс деп алып, оның құрамдас бөліктерін лингвомәдени компоненттер ретінде алып қарастырады.

Мақалада этникалық жадының терең қабатын, халықтың дүниетанымының архетиптерін, әр елдің даралығын қамтитын әмбебап мәдениет тілдерінің бірі дәстүрлі өнер түрі – зергерлік бұйымдардың символдық мәні де талдауға түседі.

Кілт сөздер: символ, лингвомәдени компонент, дискурс, лингвомәдениеттаным, мәдени мұра, ұлттық киім

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Символ – адам санасының дамуымен байланысты дүниетанымды тереңдетудің нәтижесі болып табылатын ерекше танымдық белгілі. Символдың қалыптасу тарихы тереңде жатса да, бүгінде «символ» ұғымының қолданылу аясы кеңейіп, лингвистиканың, философияның, семиотиканың, психологияның, әдебиеттанудың, мәдениеттанудың және т.б. негізгі объектісіне айналды. Олардың бірі – символ өзінің бастапқы мазмұнын басқа мазмұнға пішін беру үшін таңба ретінде пайдаланады (бұл философия, лингвистика, семиотика және т.б. сияқты көптеген гуманитарлық ғылымдарға қатысты т.б.) кездесетін символды кең түсіну.

Символ туралы алғашқы тұжырымдар мен анықтамалар Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, С.Мұқанов зерттеулерінен бастау алған. Ал тілдік тұрғыдан төмендегі ғалымдарымыздың еңбектеріне нысан болды: І.Кеңесбаев, Ә.Қайдаров, Е.Жанпейісов, К.Хұсайнов, Т.Жанұзақов, Н.Уәлиев, Р.Сыздықова, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, Р.Авакова, Г.Сағидолда, Қ.Ғабитханұлы, С.Жанпейісова, Б.Ақбердиева, Қ.Дүсіпбаева, А.Сейілхан, Қ.Қайырбаева еңбектерінен көруге болады. К.Хұсайновтың «Қазақ тілінің дыбыс бейнелілігі» еңбегінде қазақ тілінің дыбыстық-символдық сөздері фоносемантика тұрғысынан зерттеледі, ал қазақ тілінің дыбыстарының символдық мағынасы С.Өткелбаеваның «Қазақ тіліндегі дыбыстық символикалық құбылыс» еңбегінде зерделенеді.

Сандардың символдық мәні Қ.Дүсіпбаеваның «Қазақ ескіліктеріндегі сандар жүйесі» атты кандидаттық диссертациясының негізгі нысаны болса, «Лексика-фразеологиялық

жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында Ғасырлар бойы жинақталған материалдық және рухани қазыналар қатарына қазақтың ұлттық киімдері мен әшекей бұйымдары да жатады. Осы тіліміздегі этнографизмдер жеке заттық атау мен құбылыстарды білдіріп қана қоймайды, сонымен қатар ұлттық болмысты айқындайтын символдық мәнге ие. Символ тіл мен әрекет арасындағы танымның байланысынан тұрады. Символдық мәнге иә сөздердің табиғаты ерекше. Өйткені сөз-символдар ұлттық-танымдық, ұлттық-мәдени мағыналарға ие бола отырып, халықтың дүниені түсінуімен тығыз байланысты болады. Символды тіл мен мәдениет сабақтастығында қарау негізінде оның астарынан халықтық терең дүниетаным-түсінікті, ұлттық сана мен парасат-пайымды, ғасырлық тәлім-тәрбие құндылықтарын танимыз. Тілдегі символизация ұлттық-мәдени-танымдық бірлестіктің тіл әлемінің біртұтас ұғымы мен бейнесін қалыптастырудағы рөліне әсер етеді.

Б.Ақбердиева мифтік танымға негізделген символдарды зерттеген, «Қазақ тіліндегі этнографизмдер лингвомәдениеттанымдық мәні» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында А.Сейілханның халықтық эстетикалық сұлулық символизмдері талданса, Қ.Қайырбаева қазақ тіліндегі материалдық мәдениет лексикасы мен рухани мәдениет лексикасына қатысты қалыптасқан этномәдени атаулардың символдық мәнін тіл мен мәдениет байланысында алып қарастырады.

Біршама монографияларда символ мәселелері талқыланады. Мысалы, Р.Авакова «Фразеологиялық семантика» монографиясында символдың әр қырын жан-жақты алып қарайды, символдағы әлемнің тілдік бейнесін ашуға ұмтылып, сандық символдар сырын ашады. Академик Ә.Қайдаровтың «Қазақ тілінің өзекті мәселелері», Е.Жанпейісовтың «Этнокультурная лексика казахского языка» еңбегі, Ж.Манкееваның «Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы» атты монографиясы мен тағы басқа да көптеген еңбектерде кейбір этнографизмдер мен түр-түс атауларының символдық мағынасы талданады.

Фразеологизмдердегі символдық мағынасы Р.Сыздықтың «Сөз құдіреті» және Р.Сыздық пен Б.Шалабай, А.Әділованың «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау», Н.Уәлиұлының «Фразеология және тілдік норма», Г.Смағұлованың «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» т.б. еңбектерінде қарастырылады.

Ұлттық киім мен зергерлік бұйымдарды қарастыру арқылы халықтық дәстүрлердегі рухани және материалдық мәдениеттің арақатынасын тұтас және құрылымдық тұрғыдан көрсету талпыныстары да өзекті. Сондықтан мақалада ұлттық киім мен зергерлік бұйымдардың символдық мәнін аша отырып, қазақ танымын айқындау мақсаты болды.

КІРІСПЕ

Кез келген ұлттық мәдениеттің қазіргі кезеңде дамуы мен сақталуы оны ерекшеліктерін тану және табумен, өміршең дәстүрлердің тиімділігімен байланысты. Бұл міндеттерді шешу ұлттық дәстүрлі мәдениет тарихына қызығушылықтың артуына байланысты. Елімізде мәдени мұраны сақтау, ұлттық дәстүрлерді сақтау, дәріптеу және жаңғырту мәселелері бүгінгі таңда үнемі назарда, рухани-ағартушылық саланы дамыту, сақтау мен тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік бағдарламалар жасалады. Қазіргі әлемде ұлттық мәдениеттердің өзін-өзі қамтамасыз ету мәселесі өзекті мәселелер қатарында екені айқын. Осының аясында ұлттық мәдениеттердің этникалық сәйкестендіруін анықтауға бағытталған зерттеулердің өзектілігі артуда, бұл ұлттық сананың өсуіне де, әлемдік қауымдастықта өзара түсіністік пен тұрақтылыққа да ықпал етеді. Әрбір этностың рухани тәжірибесі ұлттық мәдениетті, рухани кеңістікті сақтау үшін ғана маңызды емес, сонымен бірге жалпыадамзаттық мәнге, құндылыққа ие. Этникалық жадының терең қабатын, халықтың дүниетанымының архетиптерін, әр елдің даралығын қамтитын әмбебап мәдениет тілдерінің бірі дәстүрлі өнер түрі – зергерлік бұйымдар жасау болып табылады. Сондықтан зергерлік бұйымдардың жасалу және өмір сүру процестерін олардың символдық табиғаты

тұрғысынан зерттеу, вербалды және бейвербалды қарым-қатынасы, мәдени-тарихи маңыздылығы тұрғысынан қарастыру да сұраныс тудыруда.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Жалпы ғылымда, соның ішінде тіл білімінде символ мәселесі ертеден назарға іліккен. Символ – күрделі де сыры көп ұғым. Әр кезеңде символ табиғаты әр қырынан зерттелді. Ол жөнінде В.В.Мантатов: «Ғылым тарихы мен мәдениет тарихы көрсеткендей, символ ұғымы – орыс символистеріндегідей біліммен де, мистикалық сипатпен де сәйкестендірілмейтін әлдеқайда терең және жан-жақты ұғым» [1, 131], – дейді.

Символдың зерттелуі Аристотель мен Платоннан бастау алып, Канттың зерттеулеріне де нысан болғанын білеміз. «Символ – эстетикалық идея, бейненің ерекше түрі. Көзге көрінбейтін, мүмкін емес нәрселерді жеткізуге тырысатын, түсінікті себептермен ақыл-ой идеяларына сәйкес келетін пайымдаулардың ерекше түрі» деген Кант тұжырымы бар [2, 273].

Метафора сияқты символ тілімізде ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде көрінеді. Символдық таңба – лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканы зерттеу объектілерінің бірі. Символ тіліміздегі интеграцияланған ойлау жүйелерін көрсетеді және оларды бір-екі сөзбен жеткізеді, сондықтан біз халқымыздың дәстүрлі бейнелерін бейнелейтін сөздерден символдық мағынаны іздеуіміз керек. Семантикалық мазмұн құрылымы тұрғысынан символ күрделі символ ретінде сипатталады. Ондағы мағыналар немесе ұғымдар бір-бірімен біріктіріліп, мазмұнды күрделі түрде құрайды. Демек, символ көп қырлы семантикалық құрылым ретінде түсініледі. Символдық мағына сөздердің омонимдік қатарын құрмайды, ол сөздің семантикалық құрылымында қосымша мағына ретінде дамиды. Яғни, сөздің символдық мағынасы динамикалық туынды ретінде қарастырылуы керек. Сөз бен сөз символы екі түрлі таңба емес, оның екі түрлі функциясындағы бір сөздің екі түрлі формасы, яғни біз оны лингвистикалық таңба символдық функцияны орындаған кезде ғана символ деп атай аламыз. «Символ ол – белгілі бір идеяны, түсінікті, ұғымды жеткізуші ұлттық код. Символ сөздер – өне бойына сан алуан ақпарды жинақтайтын, құлыптайтын (кодтайтын) сөздер» [3, 103]. Тіл адамның шындықты түсінуін, оның шындыққа деген көзқарасын, шындықты қабылдауын көрсетеді. Сондықтан біз тілді когнитивті модель ретінде қарастырамыз.

Зерттеу мақаласының өзектілігі мен тұжырымдарын дәйектеуде ғылыми танымның зерттеу әдістері қолданылды. Лингвомәдени зерттеулерге халықтың ұлттық киімі мен әшекей бұйымдарының символдық мәні, дәстүрдің тілдегі көрінісін қарастыру жататындықтан, лингвистикалық талдаулар әдістері: сипаттамалы, салыстырмалы-сипаттамалы әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс кең қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Символдың зерттелуін саралай келе, символды әр халықтың мәдениетіне тән ерекше құбылыс ретінде қарастыру әлі толық сипатқа ие емес деген қорытынды жасауға болады. Осылайша, осы бағыттағы зерттеу жұмыстары өзекті болып табылады. Егер ұлттық киім бұл белгілі бір этникалық топтың негіздері, халықтың өмір салты мен дүниетанымы туралы ақпарат беретін дискурс десек, онда біз оның құрамдас бөліктерін лингвомәдени компоненттер ретінде қарастырамыз. Ұлттық киімдер дискурсы олардың лингвомәдени құрамдас бөлігі, киім иесінің тұратын аймағы, дәрежесі, символдық мәні және т.б. контекстінде қалыптасқан жағдайлар туралы ақпарат береді. Егер ұлттық киім қоршаған ортаға бейімделу нәтижесінде пайда болса, онда оның компоненттерінің лингвомәдениетке айналуы мәдени құндылықпен анықталады. Ұлттық киім көбінесе архитектуралық құрылымдардың функцияларын қайталайды, символдық белгілер сыртқы ортадан қорғау мақсатын көздегенін көреміз. Сол қағида бойынша көшпенділердің дәстүрлі үйі – киіз үй

сиқырлы қорғаныс элементтерінің бүкіл жүйесімен қамтамасыз етілді, сонымен қатар оның символдық сипаттағы көптеген бөлшектері киім құрылымына енгізіліп, жабылды. Ұлттық киімнің әр компоненті лингвомәденирема (лингвокультурема) тұрғысында белгі, тілдік мән және мәдени мазмұнның бірлігін құрайды. Лингвомәденирема тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасын, байланысын зерттеуде осы екі салаға қатысты және екі саланың ерекшеліктерін синтездей біріктірген бірлік ретінде қарастырылады [4, 46]. Бұл бірліктің синтезі тығыз болған сайын, ұлттық киімнің модернизацияға түсуі қиындай түседі. Сырттан, яғни басқа этностардың мәдени ықпалы негізінде қабылданған киімдер тез өзгеріске түсуге, жаңа форма не үлгіге айналуға бейім болса, ұлттық киімнің тұрақтылығы оның мәдени мазмұнымен белгіленеді. Ұлттық киім компоненттері этностың тұрмыс-тіршілігін айқындаушы бейнелер жиынтығы ұлттық дүниетанымның айнымас бөлігі тұрғысында тұрақтылық танытады. Мәдени мазмұнды құрайтын бейнелер, ассоциациялар киімдердің номинациясына телінген.

Ақыл-парасатымен, ұлттық танымымен ерекшеленетін қазақ халқы өз ортасын ұлттық түйсікпен көріп, суреттеуге бейім. Бұл қоршаған ортамен үйлесімділікті сақтау ниетінен болса керек. Мысалы, ұлттық киім зат және белгі болып саналады. Киім иесінің нақты әлеуметтік тобына, экономикалық жағдайына, жасына және т.б. ерекшеліктерін көрсетеді. Мұнда киім тек материалдық мәдениеттің бір бөлігі ретінде ғана емес, халықтың салт-дәстүрімен, рухани өмірімен тығыз байланысты құбылыс ретінде қарастырылады. Символдық сөздер табиғаты жағынан ерекше. Өйткені, символ сөздерінің танымдық, ұлттық-мәдени, астарлы мағынасы бар, олар адамдардың дүниені қабылдауымен тығыз байланысты және таңбаның когнитивтік, астарлы мағыналары бар.

ТАЛҚЫЛАУ

Ұлттық киімдер символдық мағыналарға ие болуы арқылы ерекшеленеді. «Символ белгілі бір уақытша «тарихи» бөлімге жатпайды, ол өткен шақтан болашақ уақытқа өтіп, мәдениеттің жадысын жүзеге асырады. Символдық жады оның символдық емес мәтіндік ортасының жадысынан әлдеқайда ескі» [5, 351]. Қазақ қыздарының ұлттық киімдерінің бір айрықша белгісі бірден дәстүрлі космогония тасымалдаушыны таңбалайды, сонымен қатар түркі халқының ұрпағы екенін аңғартады. Мифопоэтикалық дүниетанымның семантикалық көрінісі кез келген ұлттық киімге тән оның формалары құрылымы мен ерекшеліктері азды көпті таза түрінде сақталған.

Әйелдер ұлттық киімдерінің жеке элементтеріне үңіліп, символдық мағынасын ашу арқылы біз бүкіл мәдени және тарихи қабаттарды тану мүмкіндігіне ие боламыз. «Мәдени символдар белгілі бір мағынада мәдениеттің күші ретінде қабылданады. Қоғамның мәдениеттегі жалпы психикалық жадын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және ол оның мәдени нышандары арқылы жүзеге асуы мүмкін. Сондықтан мәдени символдар мәдениеттің күші болып табылады. Мәдени символдар мағынаның берілуін қамтамасыз етумен қатар қоғамдағы жеке тұлғалардың ой-өрісін қалыптастыруда да анықтаушы және тәжірибе беруде бағыттаушы қасиетке ие» [6, 171]. Жалпы қазақ тілінің материалдық мәдениет лексикасына қатысты символдық сипаттағы этноатауларды ғалым Ж.Манкеева еңбектері арқылы білеміз. «Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы» атты монографиясында заттық мәдени мұралардың символдық қырлары ашылады. «Материалдық мәдениеттің шындық өмірдегі, күнделікті тұрмыстағы заттармен тығыз байланысты қаралатыны белгілі. Осы орайда – «өмір сүруді қамтамасыз ететін мәдениетке жататын дүниелердің мәдениетке қатысы адамдардың тек өмір сүруі үшін қажет мұқтаждарын ғана қанағаттандырып қоймай, сонымен бірге олардан жоғары тұратын социогендік, символикалық және эстетикалық қажеттерін де өтейді», – деп тұжырымдайды ғалым [7, 30].

Ұрпақ тәрбиесі де киімнен танылады. Мысалы, қазақ халқы қыз бала тәрбиесіне ерекше назар аударып, қызына барынша қамқорлық жасаған, «қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай», төрінен орын сайлаған. «қыз бала қонақ» деп санап ата-анасының үйіндегі аз

өмірінде мүмкіндігінше көп көңіл бөлген. Үлкенге, кішіге құрмет көрсетуді үйретіп, нәзіктік пен пәктікке, әдептілікке баулыған. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды берік ұстанған қазақ қызы қандай ортада болса да өзінше ерекшелене білді. Осындай асыл қасиеттермен қатар қазақ қызының сұлулығына ерекше көңіл бөлінеді. «Бір ұл тәрбиелесең – бір әулетті тәрбиелегенің, бір қыз тәрбиелесең – бар ұрпақты тәрбиелегенің» деген халық даналығында, сондықтан қыздың ар-намысы мен қадір-қасиеті, құпиялар мен сұлулықты сақтау, болашақ өмірге дайын болуына үлкен мән берілген. Қазақ халқы әйелді жан сұлулығы мен тән сұлулығына қарап бағалаған. қыз баланың киімі де ерекше сәнмен тігіліп, моншақтармен әрленген. қыз баланың тақиясына сәндік үшін, әрі көз тимесін деп ырымдап үкі тағатын болған. Сол сияқты көркем мәтіндерде де қыз киімі айшықтау құралы ретінде жұмсалады:

...Бір есер отыр сүйініп,

Есерді қостап жаңағы.

Үк ілі қыздай иіліп,

Қиылды гүлдің сабағы... (Мақатаев М. «Сабағы әлсіз сары гүл»)

Символ да метафора сияқты тілдік тұлғаның тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде көрінеді. Символдық таңба – лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканың зерттеу нысандарының бірі. Символ тілдік тұлғаның тіліндегі біріккен ой жүйелерін көрсетіп, бір-екі сөзбен береді, сол себепті символдық мәнді халқымыздың дәстүрлі ұғымдарын білдіретін сөздерден іздеуіміз керек. Символды зерттеуші Қ.Қайырбаева бұл туралы: «Сөз – символ жазушының айтпақ ойын дөп басып шығарманың бейнелігін арттыру үшін қажет. Сондықтан символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану ерекше қабілет пен көкірек көзін қажет етеді», – дейді [8, 11]. Ал профессор Р.Авакова: «Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ сөздердің танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға берумен, әлемнің тіл бейнесімен тығыз байланысты» деп көрсетеді [9, 11].

Ұлттық киімдердің символдық мәні айырықша, соның ішінде қазақ әйелдерінің бас киімдері символдық мәнге ие екенін білеміз. Тақияны ер адамдар балалық шағынан кәрілікке дейін кисе, әйелдер тек қыз күнінде ғана киеді. Әйелдер *сәукеле* киеді, *орамал*, *кимешек* киіп, *жаулық* тартқан. Басындағы *орамалына* қарап оның жасын болжауға болатын болған. Мысалы, жас қыздың басындағы *ақ орамалына* қарап тұрмыста екенін аңғарамыз. Әдетте жас келіндер *ақ орамал* тартқан, жастар *кимешек* кимеген. «Қазақта бас киімді қарттар, жігіттер, балалар және қыздар киеді. қыз бала үйде жүргенде басына *жұқа қызыл орамал* тартып, сыртта (түзде) жүрсе, *қарқаралы тақия* киген. Қыздың осы киіміне қарап, басының бос екені байқалып, «*қарқаралы қыз*», «*қызыл орамалды қыз*» атанған. Бұдан соң екі жақ бірін-бірі құда-құдағи дей берулеріне болады» [10, 79].

Киімге қатысты қазақ халқының көне замандардан келе жатқан ырымдары, мифтік таным-түсініктері бар. Ол жөнінде академик Ә. Қайдар: «Адамның саналы ғұмырынан бергі кезеңде онымен біте қайнасып келе жатқан тілдің түпсаналық қатпарларында алуан түрлі мифтік дүниетаным қазыналары қордаланып жатыр. Олар сол замандағы адамдардың танымы мен наным-сенімдеріне қарай пайда болып, белгілі деңгейде сол қоғамға қызмет етеді» [11, 91] – дейді. Ал профессор Е. Жұбанов: «Миф – адамзат мәдениетінің базистік феномені, адамның ерте заманнан бері қалыптасқан ұғым-түсініктерінің, дүниені танып білу ой-өрісінің өте ескі көрінісі. Сондықтан ол қоғамдық сананың барлық түріне ортақ, бәріне де қатысты» [12, 90], – дейді. Мысалы, қазақта қыз балалар ерлердің киімін кимеген. Бірақ белгілі бір себептерді таныту мақсатында кигендігін бүгінгі күні көркем шығармалар арқылы білеміз. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясында:

«Бұған ерсі көрінген сурет Абайдың өзінің де өмірінде ең алғаш көрген көрінісі. Бұл көш – қаралы көш екенін – Бөжсей көші екенін Абай мен Тәкежан бағана-ақ таныған болатын. Өзге көштен бөлек болатыны мәлім. Бірақ қазір мына екі қыз істеген іс сол бөлектің ішінде бір өзгеше болды.

Олары өзге қыздан бөлінгенде байқалды. Бастарына еркектің б а с к и і м і н киіпті.

Қара мақпалмен тыстаған жұқа қара е л т і р і т ы м а қ т а р ы бар. қыз кимейтін бас киімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті. Енді ғана анық көрінді, орталарына жетекке алған тұлдаған қара көк аттың үстіне Бөжейдің ертоқымы ерттеліпті. ер үстіне сол Бөжейдің осы өткен қыста Қарқаралыға киіп барған қызыл күрең ішігі жабылыпты. Ердің қасына қамшысын шәниіп, соған да теріс қаратып, Бөжейдің қысқы тұлкі тымағын кигізіпті» (М. Әуезов, Абай жолы). қыз балалар ер адамның тымағын теріс киген, қаралы күйін сол арқылы білдірген. Өмірден өткен Бөжейдің тымағы, яғни Бөжейді білдіру үшін шебер қолданылған.

Бас киім – ұлттық дүниетанымда құт-береке символы. Ғалым Ә.Б. Алмауытова өзінің еңбегінде *бөріктің* қазақ халқы үшін символдық мәні туралы: «Қазақ халқы бөрікті символ ретінде бағалаған. Осыған байланысты *«Бөркіңді теріс киме»* деген тыйым сөз бар. Оның себебі бас киімді теріс қаратып киген жаман істің белгісі деп санаған. Сондай-ақ, *«Бөркін аспанға ату»* деген тіркес қатты қуану, шаттану дағдысынан туған» дейді [13, 52]. *Бөрік* – қазақтың ертеден келе жатқан бас киімі. Қыстық және жаздық бөрік болып екіге бөлінеді. Елтірімен немесе аң терісімен күрмеленіп, қалыңдау қымбат матамен тысталады. ер адамдар да, қыздар да киеді. Аңның терісіне қарай, *құндыз бөрік, сусар бөрік кәмшат бөрік, тұлкі бөрік* деп аталады. қыз *бөркінің құндызды түрлері* жалпақ, төбесі төрт сайлы болады да, үкі тағылады, асыл тастармен, алтын, күміс теңгелермен, салпыншақ әшекейлермен безендіріледі (Ақбай Н.Е., Абай жолы энциклопедиясы).

Қазақ әйелдерінің киімдерімен қоса, әшекей бұйымдарының символдық мәні ерекше. Көркем мәтіндерде әшекей бұйымдар символ ретінде қызмет етеді. *«Құлақтағы ә ш е к е й с ы р ғ а с ы, бастағы к ә м ш а т б ө р і ғ і, білек толған бі л е з і к т е р і – баршасы да, Абайдың бұл өңірден көрмеген бір сәні сияқты»* (М. Әуезов, Абай жолы).

Ханның құлақтарында сұлу қыздың ерніне ұқсайтын цейлонның қып-қызыл жақұттарынан жасалған *с ы р ғ а л а р* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Пәренжі үсте – бітеу қап,

Бетінде +перде – шімбеті.

Шімбетінің астында

Гүл шырайлы шын беті.

Желпіне алмай, жамылып,

Бырышып тұрған тер беті.

Ш а ң ы р а қ с ы р ғ а құлақта,

Мәлт-мәлт еткен меруерті (М.Жұмабаев, Шығ.).

Мысалы, ұлы ақын Абай қыз бейнесін шолпы символы арқылы суреттейді.

Білектей арқасында өрген бұрым,

Ш о л ы с ы сылдыр қағып жүрсе ақырын.

Кәмшат бөрік, ақ тамақ қара қасты.

Сұлу қызды көріп не ең мұндай түрін? (Абай, Білектей арқасында өрген бұрым) - деген өлең жолдарында қыздың сұлу бейнесі шолпы мен кәмшат бөрік арқылы ашылады. Ал Мағжан Жұмабаевтың «Шолпы» өлеңі бар. Онда поэтикалық қаһарман сезімі шолпы арқылы беріледі:

Сылдыр, сылдыр, сылдыр...

Қанымды қайнаттың құрғыр

Шық-шық жүрекке тиеді,

Күлпара талқан боп сыңыр!

Сылдыр, сылдыр, сылдыр...

Өзекті өртеді құрғыр

Әдейі іргеден жүреді

Сұлу қыз санадан солғыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясында қара сөзбен өрнектейді: *«Сылдырлаған шолпысы әлдеқандай былдырлаған тілмен Тоғжанның келері мен кетерін паш етеді. Шолпы әуелі жиі сылдырлап, аздан соң баяулай басып, тағы біраздан соң анда-санда ғана бір ғана шылдыр*

ете түсіп ұзап барады. Абай өз жүрегінің аттай тулап соққан дүрсілін естіді. Шолпы үнін сол басып барады. Өзгеше ыстық қымбат шолпы ең соңғы рет бір шылдыр етті де, білінбей кетті. Түн тыныштығы ұрлап кеткендей, жұтып кетті» (М.Әуезов, Абай жолы).

Мысалдардан көріп отырғанымыздай *шолпы* – махаббаттың символы ретінде алынған. Қазақ қызының бейнесін сомдауда, сүйген жүректердің сезім иірімдерін ажарлауда үш қаламгер – Абай, Мағжан, Мұхтар – *шолпы* сөзін қазық етіп, соның айналасында әркім өз қаһарманының образын жасайды. Сонда Абай мен М.Әуезов *шолпыны* қыз бейнесін танытатын, толықтыратын деталь ретінде алса, Мағжан образдың өзі ретінде қолданған. Десек те, осы үш автор да *шолпыны* – сұлулықтың, сымбаттылықтың символы ретінде қолданған, ол сұлулық тек сыртқы тән сұлулығы еместігін ерекше сезімталдықпен тап басып көрсетіп, сүйіспеншілік сезіммен астастырған. Жүрегін жаралаған алғашқы махаббатты Тоғжанның бұрымына тағылған *шолпы*, *шолпының* сылдырына дейін Абай өз ынтықтығын білдіреді. Жүрек дүрсілі *шолпының* сылдырымен үндеседі. Мағжан *шолпы* арқылы терең сүйіспеншілігін, өзекті өртердей махаббат сезімін суреттейді. Асау сезім тек *шолпының* сылдырына ғана бағынып, табына түседі. Демек, символ образ ретінде танылады, сондықтан оған образдылық сипат тән. Бірақ кез келген сөз әрі символ, әрі образ ретінде танылу үшін, ол осы екеуіне тән сипатқа ие болуы тиіс.

Сәндік үшін білекке тағатын әшекейлі, бағалы бұйым *білезік* те символдық мәнге ие. Халық танымында *білезік* құдіретті күшке ие, түрлі буын ауруларына қарсы тұрады, және қолдың тазалығын нығайтады. Ескі таным бойынша халық арасында кең тараған түсінік «жындарды шығару» үшін де қызмет атқарған. Ең бастысы, *білезік* адамның бойында күшті сақтайды. Қазақ тілінде егер жазатайым ауру әйелдің құлағы мен шашына енсе, оның күші біртіндеп алақанынан шығады деген сенім бар. Әжелер соңғы күштерін жоғалтып алудан қорқып, *білезікті* қолдарынан тастамаған. Алқа, *білезік* – символдық мәні бар бұйымдар. Оның себебі қазақ жігіті өзі ұнатқан қызға сыңар *білезік* сыйлаған. Үйленгеннен соң *сыңар білезік* орнына жігіт «шебер, ұқыпты бол» деген белгі ретінде *қос білезік* сыйлайды.

Сырғаның да символдық мәні бар екені+ белгілі. *Сырғаларға* байланысты қазақ халқының *сырға тағу салты* бар. Қазақ әдетте қыз баланың бесікте жатқан кезінде-ақ сырға салған. Ол ескі танымнан, яғни көз тигізбеу ниетінен туды. *Сырға тағу рәсімі* ежелгі заманнан бері бар. Ертегідегі Ерназардың түсінде тоғыз сырғаны көруі осыған дәлел. *Сырғаның* этнолингвистикалық сипатын Р. Шойбеков: «Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса керегеге, кілемге, тіпті бақанға *сырға* іліп қою салты болған. Үйге келген қонақ, жолаушы үй ішін көзімен шолып, ілулі тұрған *сырғаны* көрсе, «бұл үйдің бойжетіп келе жатқан не бой жетіп отырған қызы бар екен, ата-анасы әлі ешкіммен құда болмапты, қызының басы бос екен» деген ой түйген. Мұның аяғы кейде құдаласып жатады», – дейді [14, 20].

Жүзіктің символдық мәні белгілі, екі жастың некесінің куәсі ретінде жүзік таққан. *Жүзікті* қымбат металдан құйып, сыртқы бетіне сіркелеу, лажылау, бағдарлау тәсілдерімен өте сәнді өрнектер отырғызып және әсем күмбездеп, асыл тастардан бірнеше көз салып жасайтын болған. *Жүзіктің* бір алақанға бірнеше бауырлық орнатып, екі, үш, төрт саусаққа (бас бармақтан өзге) қатар кигізілетін түрлері бар. Құдаласудың символы ретінде құдағи *жүзік* әзірленетін болған. «Құдағи *жүзік* – бір саусақтан бастап, екі, үш, төрт саусақ қатар сұғылатын, үсті тұтас, дөңгелек пішінді, алтын, күміс, асыл тас көзді өте бағалы, қомақты, құдағиға сыйға тартылатын жүзік».

Символ метафора сияқты, тілдік тұлға тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде көрінеді. Символдық таңба – лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканы зерттеу объектілерінің бірі. «Мағынаны жанама түрде білдіретін символдар адамның дүние туралы білімін терең түсінуге мүмкіндік береді. Тіл біліміндегі сөз және символдық таңба – екі бөлек белгі емес, сөздің екі түрлі қызмет түрлері. Осыны ескере отырып, тіл білімінде символ лингвистикалық-когнитивтік зерттеу объектісі болып табылады» [15, 272]. Символ адамның тіліндегі ойлаудың біріктірілген жүйелерін бейнелейді және оларды бір-екі сөзбен

жеткізеді, сондықтан біз халқымыздың дәстүрлі бейнелерін білдіретін сөздерден символдық мағынаны іздеуіміз керек.

Егер ұлттық киім – бұл белгілі бір этникалық топтың негіздері, халықтың өмір салты мен дүниетанымы туралы ақпарат беретін дискурс десек, онда біз оның құрамдас бөліктерін лингвомәдени компоненттер ретінде қарастырамыз. Ұлттық киімдер дискурсы олардың лингвомәдени құрамдас бөлігі, киім иесінің тұратын аймағы, дәрежесі, символдық мәні және т.б. контекстінде қалыптасқан жағдайлар туралы ақпарат береді. Егер ұлттық киім қоршаған ортаға бейімделу нәтижесінде пайда болса, онда оның компоненттерінің лингвомәдениетке айналуы мәдени құндылықпен анықталады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлттық киім - бұл әр ұлтты екіншісінен дараландыратын ерекше белгілердің бірі. Сондықтан ұлттық киім әр халықтың материалдық мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Ұлттық киім бар және оны кию мәдениеті бар. Біз бұл мәдени дәстүрді жоғалтпауымыз керек. Адамдар басқаларға деген құрмет сезімдерін, қуаныштарын, қайғыларын және т.б. көңіл-күйлерін киім арқылы білдіре алған. Қазақтың ұлттық киімдерінің де жасқа байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Жас бойынша бөліну ерлерге қарағанда әйелдер киіміне көбірек тән. Ұлттық киімді дәстүрлі әдіспен безендіру - бұл қолданбалы ою-өрнектерді қолданудың арқасында ғасырлар бойы сақталған қазақ халқының өнері. Қазақ халқының киіміне қатысты ежелгі дәуірден келе жатқан таным-түсініктер, мифтік нанымдар бар. Тілдің терең қатпарларында әртүрлі мифтік дүниетанымның қазыналары жинақталады, ол киімдері арқылы да көрініс табады. Олар сол кездегі адамдардың білімі мен сеніміне сәйкес пайда болады және белгілі бір дәрежеде сол қоғамға қызмет етеді. Мысалы, жоғарыда айтқанымыздай, қыздар ерлер киімін киген жоқ. Біз бүгін өнер туындыларының арқасында оның белгілі бір себептерді көрсету мақсатында киілгенін білеміз. Бүгінгі таңда біздің ұлттық санамыз жандана түскеніне және түрлі мерекелерде ұлттық киімді киюді салт-дәстүрге айналдыруға тырысқанымызға қарамастан, қазіргі өмірге әлі толық енген жоқ.

Зергерлік бұйымдарға келетін болсақ, олар біздің ата-бабаларымыздың тарихымен байланысты және біз бүгінгі күнге дейін сақталған зергерлік бұйымдарға байланысты салт-дәстүр, таным түсінік сақталған. Мысалы, білекке тағылған әшекейленген асыл білезік те символдық мағынаға ие. Ең бастысы, білезік адамның бойындағы күшті сақтайды.

Ұлттық киім және зергерлік бұйымдардың әрбір компоненті лингвомәдениет контекстінде белгінің, тілдік мәні мен мәдени мазмұнының бірлігін құрайды. Ұлттық киімнің құрамдас бөліктері этникалық топтың өмір салтын анықтайтын бейнелердің жиынтығы ұлттық дүниетанымның өзгермейтін бөлігі контекстінде тұрақтылықты көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мантатов В.В. Образ, знак, условность. [Текст] – М., 1980, - 160 с.
- 2 Кант И. Сочинения в 6-ти томах. [Текст] – М., 1966, Т.5. - 303 с.
- 3 Орынбаева Д. Материалдық мәдениеттің символдық мәні. [Текст] // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ХАБАРШЫСЫ, «Филология» сериясы, №2 (72), 2020 ж. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.14>
- 4 Воробьев, В. В. Лингвокультурология: (теория и методы) [Текст]. / В. В. Воробьев. М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов. 1997. – 331 с.
- 5 Захаржевская Р.В. История костюма [Текст] М., РИПОЛ классик. 2007. – 235 с
- 6 Kaya, Ozlem & Romanescu, Sinziana. “An Analogical Approach to Colors and Symbolism in Romanian and Turkish Folk Art.” [Text] Art-Sanat, 15 (2021): 161–181. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2021.15.0007>
- 7 Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. [Текст] Филолг. ғыл. докт. дисс. Авторефераты, – Алматы, 1997. - 53 б.

- 8 Қайырбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. [Текст] Ф.ғ.канд.автореф. - Алматы. 2004. –138 б.
- 9 Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика. [Текст] – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 150 б.
- 10 Жүнісов А. Пәниден бақиға дейін: этнографиялық баян: қыз ұзату, отау көтеру, ата-ененің баулуы, өлім-жітім жоралары [Текст] // Жұлдыз. - 2001.- № 2. - Б. 135-149.
- 11 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. [Текст] – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- 12 Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. [Текст] – Алматы: Ғылым, 1978. – 185 б.
- 13 Алмауытова Ә. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты [Текст]. Алматы, 2004. – 147 б. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.
- 14 Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы [Текст]. – Алматы, 1993. – 130 б.
- 15 Ахмедова З. Ш. Символика с точки зрения лингвистической науки. [Текст] // «Молодой учёный». № 14 (409) . Апрель 2022 г. С. 271-272.

Материал 05.08.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Mantatov V.V. Obraz, znak, uslovnost. [Image, sign, convention. [Text] – M., 1980, – 160 p.
- 2 Kant I. Sochineniya v 6-ti tomah. [Works in 6 volumes] [Text] – M., 1966, C.5. – 303 p.
- 3 Orynbaeva D. Materialdyq madeniettin simvoldyq mani. [Symbolic significance of material culture] [Текст] // Abai KazNUPU BÜLTENİ, "Filoloji" serisi, №2 (72), 2020. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.14>
- 4 Vorob'ev V.V. Lingvokul'turologiya: (Teorija i metody) [Linguoculturology: (Theory and methods) [Text] - M.: Publishing house Ros. University of Friendship of Peoples. 1997. – 331 p.
- 5 Zaharzhetskaya R.V. Istoriya kostyuma [Costume history] [Text] - M., RIPOL classic. 2007. – 235 p.
- 6 Kaya, Ozlem & Romanescu, Sinziana. “An Analogical Approach to Colors and Symbolism in Romanian and Turkish Folk Art.” [Text] Art-Sanat, 15 (2021): 161–181. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2021.15.0007>
- 7 Mankeeva ZH. Kazak tilinin zattyk madeniet leksikasy. [Material culture lexicon of the Kazakh language]. [Text] Philologist. do it dr. diss. autoref. – Almaty, 1997. – 53 p.
- 8 Kajyrbaeva K.T. Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn simvoldyq mani. [Symbolic meaning of ethnocultural names in the Kazakh language]. [Text] Cand. of Philological Sciences. autoref. – Almaty, 2004. –138 p.
- 9 Avakova R.A. Frazеologiyalyk semantika. [Phraseological semantics]. [Text] – Almaty: Kazakh University. – 150 p.
- 10 Zhunisov A. Paniden bakiga dejin : etnografiyalyk bayan: kyz uzatu, otau koteru, ata-enenin bauluy, olim-zhitim zhoralary. [From pani to baqi: ethnographic narrative: courtship, marriage, parenting, death rituals] [Text] // Star. – № 2. – P. 135-149.
- 11 Kajdar A. Kazak tilinin ozekti maseleleri. [Actual problems of the Kazakh language]. [Text] – Almaty: mother tongue, 1998. – 304 p.
- 12 Zhubanov E. Epos tilinin ornekteri. [Epos language expressions]. [Text] – Almaty: Science. – 185 p.
- 13 Almauytova A. Kazak tilindegi kiim ataularynyn etnolingvistikalыk tabigaty. [Ethnolinguistic nature of clothing names in the Kazakh language]. [Text] Dissertation prepared for receiving the scientific degree of candidate of philological sciences. – Almaty, 2004. – 147 p.
- 14 Shojbekov R. Kazak zergerlik onerinin leksikasy. [Lexicon of Kazakh jewelry art]. [Text] – Almaty, 1993. – 130 p.
- 15 Ahmedova Z.Sh. Simvolika s tochki zreniy lingvisticheskoi nauki. [Symbolism from the point of view of linguistic science]. [Text // «Young scientist». № 14 (409) . April 2022. P. 271-272.

Символическое значение женской одежды и украшений

Ш.Б. Саликжанова¹, К.К.Сарекенова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

В статье анализируются слова-символы в казахском языке, то есть символическое значение национальной одежды и украшений народа, выражение традиции в языке. В статье раскрывается символическое значение национальной одежды и определяются казахские познания. Известно, что особым познавательным знаком является символ, являющийся результатом углубления мировоззрения, связанного с развитием сознания человека. Хотя история формирования символа слишком далека, сегодня рамки понятия «символ» расширились, включив в себя лингвистику, философию, семиотику, психологию, литературоведение, культурологию и др. стала основной формой науки. В связи с этим существуют разные подходы к распознаванию символов, не зависящие друг от друга. Одним из них является широкое понимание символа как символа, использующего свое исходное содержание для придания формы другому содержанию (это встречается во многих гуманитарных науках, таких как философия, лингвистика, семиотика и т.д.). В статье авторы утверждают это направление, т.е. определяют символическое значение национальной одежды и украшений. Национальная одежда рассматривается как дискурс, несущий информацию об основах определенного этноса, образе жизни и мировоззрении людей, а его составляющие рассматриваются как лингвокультурные компоненты.

В статье также анализируется символическое значение ювелирных украшений, одного из универсальных языков культуры, включающего в себя глубинный пласт этнической памяти, архетипы мировоззрения народа, индивидуальность каждой страны.

Ключевые слова: символ, лингвокультурологический компонент, дискурс, лингвокультурология, культурное наследие, национальная одежда.

Материал поступил в редакцию журнала 05.08.2023

Symbolic significance of women's clothing and jewelry

Sh.B. Salikzhanova¹, K.K. Sarekenova¹

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

The article analyzes words-symbols in the Kazakh language: the symbolic meaning of national clothes and ornaments of the people, the expression of tradition in the language. The article reveals the symbolic meaning of national clothes and defines Kazakh knowledge. It is known that a special cognitive sign is a symbol, which is the result of the deepening of the worldview associated with the development of human consciousness. Although the history of the formation of the symbol is too far back, today the scope of the concept of "symbol" has expanded to include linguistics, philosophy, semiotics, psychology, literary studies, cultural studies, which has become the main form of science. In this regard, there are different approaches to symbol recognition, independent of each other. One of them is a broad understanding of the symbol as a symbol that uses its original content to give form to another content (this is found in many humanities such as philosophy, linguistics, semiotics, etc.).

In the article, the authors approve of this direction, i.e. determine the symbolic value of national clothes and jewelry. National clothing is considered as a discourse that provides information about the foundations of a certain ethnic group, people's lifestyle and worldview. Its components are considered as linguistic and cultural components.

The article also analyzes the symbolic meaning of jewelry, one of the universal cultural languages that includes the deep layer of ethnic memory, archetypes of the worldview of the people, and the individuality of each country.

Key words: symbol, linguistic and cultural component, discourse, linguistic and cultural studies, cultural heritage, national dress.

Received: 05.08.2023

МРНТИ 16.41.25

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp63-73](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp63-73)

С.Ж. Тажибаева¹, Ш.К. Жаркынбекова¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ И ЯЗЫКОВОЙ АДАПТАЦИИ ЭТНИЧЕСКИХ КАЗАХОВ ИЗ МОНГОЛИИ И КИТАЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

С обретением Казахстаном государственной независимости на историческую Родину стали возвращаться этнические казахи, предки которых в силу объективных и субъективных факторов были вынуждены покинуть Казахстан в первой половине прошлого столетия. За 30 лет независимости на историческую Родину вернулись тысячи этнических казахов из стран ближнего и дальнего зарубежья. В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы и методы изучения этнокультурной и языковой адаптации этнических казахов из Монголии и Китая. Комплексное междисциплинарное исследование заявленной проблематики возможно благодаря обращению к обширной библиографической базе научных работ, посвященных проблемам сохранению языка и культуры в миграционном контексте и осуществляемых в рамках истории, культурологии, социологии, социолингвистики, лингвокультурологии, документной лингвистики. Авторами представлен обзор основных исследований, посвященных данной проблематике, и предложен ряд методов, значимых для комплексного анализа поставленных задач. Научная новизна работы видится в формировании современной лингвистической рефлексии на проблемы изучения этнокультурной и языковой адаптации этнических казахов.

Ключевые слова: миграционные процессы, этнические казахи, языковая и этнокультурная адаптация, теоретико-методологические подходы

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Необходимость изучения культуры, языкового сознания этнических казахов подтверждают многие зарубежные и отечественные этносоциологические и этнопсихологические исследования. Сюда включены вопросы сохранения языка, культуры, важных исторических событий, хранящихся в памяти народа и исчезающих в связи со сменой поколений, что является одной из актуальных проблем современной гуманитарной науки. Большой исследовательский интерес вызывают вопросы, связанные с изучением языковой и этнокультурной адаптации данной категории граждан. Охватить весь корпус публикаций, посвященных озвученной проблематике, достаточно сложно, тем не менее, даже краткий обзор имеющихся работ свидетельствует об определенной фрагментированности и неполноте научных фактов в области изучения этнокультурных и языковых особенностей этнических казахов и, более того, требует модификации методов сбора, обработки соответствующей информации и полученных данных. Исследование данных вопросов является перспективным применительно не только к разным направлениям

лингвистики, но и всей гуманитарной науки, включая теоретические и прикладные исследования.

ВВЕДЕНИЕ

Сохранение единства, государственного суверенитета, территориальной, политической, экономической, исторической независимости в эпоху глобализации и становления многополярности мира представляется жизнеопределяющим для любого государства. Новое звучание приобретает изучение вопросов, решение которых необходимо для формирования казахстанской гражданственности в XXI столетии. Особую актуальность данной проблематике придает «синдром» разорванности казахского культурно-духовного пространства, представляющий собой одно из основных препятствий на пути к формированию единого гражданского самосознания казахстанцев. Предки нынешних репатриантов были вынуждены покинуть историческую родину в силу несогласия с существовавшими в период Советской власти дискриминацией, уничтожением целых социальных групп зажиточных казахов, насильственным насаждением неприемлемых норм бытовой жизни, изменением социально-хозяйственного уклада. Востребованность исследований в этой области видится в возможности заполнения «белых пятен» в истории казахского народа путем исследования памятников литературы и фольклора, а также анализа языкового материала.

Проблематика адаптации и интеграции этнических казахов из Монголии и Китая в казахстанское общество обусловлена: а) глобальным характером миграционных процессов, в результате которых наблюдается увеличение контактов между представителями разных этносов и культур; б) вовлеченностью Республики Казахстан в мировые миграционные процессы и воздействием, которое прибывающие в Казахстан этнические казахи оказывают на ситуацию в сфере межэтнических отношений внутри нашей многонациональной страны; в) ростом числа молодежи из семей кандасов, поступающих на обучение в образовательные организации, и влиянием, которое они оказывают на учебный процесс, атмосферу в учебном учреждении и районе проживания; г) важностью сохранения языка, традиционной культуры [1].

Объектом исследования в данной статье являются этнические казахи из Монголии и Китая. Цель статьи заключается в рассмотрении существующих теоретико-методологических подходов к изучению языковой и этнокультурной адаптации этнических казахов из Китая и Монголии. зарубежная казахская диаспора.

Новым в социологическом анализе миграции является изучение модели транснациональной миграции, когда пересекая границы других государств, мигранты сохраняют связи со страной выезда и создают транснациональные пространства в новой стране [2]. Процессы транснациональной миграции казахов Западной Монголии исследованы в трудах американских исследователей Синтии Вернер (Cynthia Werner) и Холли Баркус (Holly Barcus) [3]. Этническому многообразию Казахстана посвящена монография Бхавны Дейв (Bhavna Dave) [4]. Изучение истории, духовного наследия, социального статуса казахской диаспоры в Монголии проведены индийским исследователем Шарада Сони (Sharad K. Soni) [5]. Исследователей интересуют и вопросы национализации монгольских казахов, монголо-казахской территориальной идентичности, особенности языка диаспоры [См. 6].

Этноконфессиональная ситуация в Баян-Ульгийском аймаке Монголии исследована группой ученых Алтайского государственного университета [7]. Этнографическое своеобразие казахов Монголии представлено в трудах М. Монгуш, Б. Бадарч, Қ. Бикұмар [См.8].

В научных трудах ряда ученых исследованы процессы адаптации, социализации мигрантов из Китая в новой для них социокультурной среде [См. 9].

Большой лингвистический интерес вызывает изучение особенностей языка диаспоры. Изучением языка этнических казахов, проживающих на территории России, активно занимаются ученые Института филологии СОРАН (Новосибирск, Россия) [10]. Проблемы сохранения родного языка казахов Омска изучает А.С.Сарсамбекова [11]. Фразеологизмы казахского языка в сравнительно-сопоставительном аспекте с тюркскими языками Саяно-Алтая (алтайском, хакасском, тувинском) исследованы в работах Е. В. Тюнтешевой [12]. Категория модальности казахского языка, функционирующего в КНР, исследована в работах А.Абиш [13]. А. Ж. Удербает представил результаты исследования ареальных фонетических особенностей языка казахской диаспоры Монголии [14].

Социолингвистические проблемы языковой политики, а также этнической и языковой идентичности освещаются в ряде работ под руководством известного казахстанского лингвиста Э. Д. Сулейменовой и других казахстанских исследователей [15].

Процессы языковой и этнической идентификации репатриантов Казахстана исследованы в научных трудах Бокаева Б.Н. и Жаркынбековой Ш. К. Калашбаевой Б.К. и А.С. Сейсенбаевой, А.А. Агмановой [16-19].

Накопленные на сегодня результаты исследований демонстрируют очевидную комплексность рассматриваемых общественно-экономических процессов и необходимость проведения междисциплинарного исследования, отражающего влияние глобализации и целого ряда других факторов на рассматриваемую проблематику. Несмотря на проводимые научные изыскания, анализ имеющейся научной литературы показал недостаточную разработанность проблем, связанных с особенностями современных этнических, миграционных процессов, на территории современного Казахстана, с адаптацией и интеграцией в казахстанское общество кандасов – этнических казахов и их увеличивающимся влиянием на современную социальную, экономическую, культурную, а также экономическую жизнь страны.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Теоретический характер исследования предполагает использование апробированных в научной среде общенаучных методов и приемов: изучение и систематизация научной литературы по теме исследования; анализ, синтез и обобщение методов исследования. Выводы делаются на основе анализа работ зарубежных и казахстанских ученых, в которые включен ряд лингвистических и междисциплинарных исследований. Авторами статьи показана модель поэтапного проведения анализа и синтеза информации на основе комплексных методов лингвистики и смежных отраслей наук.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Возвращение этнических казахов на историческую родину в пределах современной границы, способствует созданию общей истории, сохранению национальной идентичности, казахской культуры, возрождению казахского языка и расширения его функций. Уникальность казахского языка заключается в том, что в нем нет сильных диалектных различий. В какой бы части мира не проживали этнические казахи, они понимают устную речь, но для них может стать непонятным письменный стиль по причине различий алфавитных систем. Кириллица используется в Казахстане, а также этническими казахами России и Монголии, арабское письмо – казахами, проживающих в КНР, Афганистане, Иране; латиница – этническими казахами Турции и Европейских стран. Использование различных знаковых письменных систем одним народом, привело, во-первых, к отрыву от общего письменного наследия IX и начала XX вв. Во-вторых, к непониманию казахского письменного языка. Огромный пласт современной научной и художественной литературы, исторических документов стали не доступны как для казахов, покинувших страну, так и для казахов Казахстана. Таким образом, письменность перестала выполнять объединяющую

казахский язык функцию, что привело к ослаблению позиций языка для его носителей, проживающих за пределами Казахстана.

Компактное проживание этнических казахов способствовало укреплению функций казахского языка в Китае и в Монголии. Этнические казахи КНР компактно проживают в Или-Казахской автономной области, в северных районах Синьцзян-Уйгурского автономного округа, в Хайси-Монголо-Тибетском автономном уезде, что позволило им сохранить традиционный уклад, архаичные формы казахского языка и традиционной культуры. Однако языковая ситуация отличается в разных регионах КНР. Например, в Или Казахской автономной области официальными органами власти на равных правах используется два языка – казахский и китайский. Государственные символы, официальная печать, названия улиц, топонимика, дорожные указатели также пишутся на двух языках. Судебные заседания проводятся на казахском языке. Казахский язык является языком образования, СМИ, радио и телевидения. Необходимо подчеркнуть, что позиция казахского языка в КНР в настоящее время сильно ослабла в связи с происходящими социально-экономическими, политическими и демографическими процессами. Количество школ с казахским языком образования резко сокращается. Дети этнических казахов вынуждены обучаться в школах с китайским языком обучения. Функции языка этнических казахов сужаются и ослабевают. Казахский язык из доминантного превращается в бытовой [9].

Казахский язык в Монголии и Китае до недавнего времени занимал доминантное положение, выполняя функцию лингва франка для других этнических меньшинств. Однако в связи с проводимой языковой политикой этих стран, функции казахского языка сузились: из доминантного миноритарного языка казахский язык стал выполнять в большей части функцию бытового языка.

Старшее поколение этнических казахов, сохранившее в своей речи архаичные формы языка, обычаи и традиции и помнящее историю своих предков, постепенно уходит. Новое поколение прибывающих кандасов из Китая является казахско-китайско-уйгурскими полилингвами. Причем степень владения родным казахским языком ослабевает: для их речи характерна китайская и уйгурская интерференция. Происходящие процессы глобализации, влияние китайского языка через средства массовой информации, образование способствуют разрушению уникальной культуры и языка этнических казахов, проживающих в КНР.

Ситуация казахов-репатриантов из Монголии отличается от современной ситуации, происходящей в Китае. В Монголии этнические меньшинства могут использовать в образовании родной язык. В семье роль казахского языка еще сильна. Старшее поколение через язык передает молодому поколению культурный код казахского народа: традиции, обычаи, систему норм ценностей. Молодое же поколение является монголо-казахскими билингвами. В школах сократилось количество предметов преподавания на казахском языке. С одной стороны, это связано с оттоком большей части казахского населения из мест компактного проживания, а с другой, монгольская письменность из кириллической знаковой системы переведена на старо-монгольское письмо.

ОБСУЖДЕНИЕ

Современная лингвистика предполагает изучение языка через комплексное исследование, включающее анализ этнографических, социологических, археологических данных, что проливает свет не только на язык изучаемого народа, но и на его культуру.

Историко-описательный метод используется для систематизации информации по историческим и статистическим данным и их описания и обобщения.

Социолингвистический подход заключается в использовании методов глубинного полуструктурированного биографического интервью с респондентами, метода пассивного наблюдения коммуникативного поведения респондента. Эти методы используются в процессе сбора и первичной обработки материала. Все интервью транскрибируются и подвергаются анализу. Для сбора эмпирического материала используется метод массового

опроса (анкетирование). Полученные результаты обрабатываются в программе Excel, функции которой позволяют в итоге получить показатели в формате процентного соотношения данных. Для обработки материала обычно используется статистическая программа Statistical Package for the Social Sciences/SPSS 20.0.

В рамках социолингвистического подхода личность рассматривается как носитель языковых особенностей – фонетических, лексических, морфологических, синтаксических, коррелирующих с ее социальными характеристиками, принадлежностью тому или иному языковому либо речевому коллективу, социальным статусом, ролью в ситуации общения. В этом случае будет использован метод корреляционного анализа, сопровождаемый комментарием, оценивающий характер таких корреляций. Текст в этом случае становится тем материалом, который позволит реконструировать социально обусловленные языковые и речевые черты личности (в данном случае этнического казаха), являющиеся общими для языкового или речевого коллектива. Такое социолингвистическое обследование локального сообщества, фиксация текстов и даже элицитация позволит проследить в зависимости от степени изученности современного состояния локальных вариантов языков, представленных в сообществе, стадии языкового сдвига. Лингвоэкологический мониторинг казахского языка этнических казахов осуществляется по следующим параметрам: витальность языка, которая определяется прежде всего статистическими данными о носителях языка, их компактного проживания, выборе языка в семье и вне ее, выборе школ, количестве обучающихся, языка обучения и др. Исследование обычно проводится среди большого количества информантов разного возраста, чтобы в полученных данных были зафиксированы языковые варианты каждого из поколений, в которых язык еще сохраняется. Применение лингвоэкологического мониторинга даст возможность выявить факторы, позитивно/негативно влияющие на использование и развитие казахского и других языков.

Контекстуальный анализ, предусматривающий взаимоотношения языковых единиц и контекстных показателей, позволяет охарактеризовать связь содержания языкового материала с внеязыковой действительностью, определить специфику воздействия экстралингвистических факторов на языковую семантику.

Контент-анализ публикаций в СМИ РК используется для выявления качественной и количественной информации с целью описания образа кандасов, проживающих в Казахстане. Этот метод в наибольшей степени подходит для систематического мониторинга больших информационных потоков, достаточно гибок для того, чтобы в его рамки мог быть успешно «вписан» весьма разнообразный круг исследований.

Дискурсивный анализ применяется как при анализе текстов СМИ, так и при анализе текстов интервью. В этом случае данный метод станет инструментом для определения ценностных установок людей старшего поколения и молодежи, а также выявления проблем, с которыми респонденты сталкиваются.

Кандасы из Монголии и Китая, получившие гражданство Казахстана, активно интегрируются в реалии казахстанской действительности. В их речи исчезают фонетические особенности, архаичные грамматические формы, специфическая лексика, которые уже утрачены в современном казахском языке. Это говорит о необходимости всесторонне изучать и научно описывать состояние казахского языка репатриантов. Одним из наиболее важных факторов, по мнению авторов статьи, является историческая память, которая несет в себе историю народа, в частности воспоминания о ключевых событиях и деятелях прошлого, их оценку, хранит исторический опыт, а также многие черты этноса и модели поведения. Поэтому очень важно сохранить тексты, аудио и видеозаписи родителей, этнических казахов старшего поколения. Такая письменная фиксация не вербализованного до сих пор содержания – дискурса этнических казахов Казахстана, будет иметь не только чисто научное, но и огромное социальное значение: она будет способствовать созданию электронного корпуса текстов с морфологическим глоссированием, метаданными и переводом эмпирического материала на английский язык, а историческая память формирует чувство

сопричастности к истории своего народа, способствует сохранению связей между поколениями, позволяет усваивать многие социальные нормы и дает объяснение настоящего.

Применение новых инновационных методов исследования позволяет активно вовлекать ИТ технологии при проведении социолингвистического исследования. Одной из перспективных задач является создание веб-сайта с базой социолингвистических данных и их визуализацией. Результаты исследования будут иметь открытый доступ для кандасов, получивших гражданство РК, для тех, кто проживает в зарубежных странах, а также для студентов и магистрантов, сообщества ученых и широкой общественности благодаря созданию вебсайта. Это даст возможность использовать базу данных, визуализацию социолингвистического и социокультурного мониторинга и постоянно пополнять базу данных, участвовать в анкетировании в онлайн формате. Перспектива таких исследований видится в том, что создание электронного корпуса текстов будет способствовать дальнейшему лингвистическому анализу материала с морфологическим глоссированием, метаданными и др. В последующем могут быть сделаны шаги от синхронного описания языков к динамическому описанию взаимовлияния этих языков друг на друга.

Рассматриваемые в исследовании вопросы связаны с актуальными проблемами разработки новых теоретических концепций, методологических подходов и их прикладным применением. Вклад в методологический аппарат лингвистики заключается в разработке и апробации авторами статьи пошаговой исследовательской методики лингвистической реконструкции языкового сознания, этнической идентичности казахов, прибывших из других стран.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение языка этнических казахов из Монголии и Китая представляет особую актуальность, с одной стороны, с точки зрения изучения архаичных грамматических и лексических форм казахского языка, сохранившихся у этнических казахов и утраченных в современном Казахстане. С другой стороны, с точки зрения фиксации и документирования общего наследия, находящегося под угрозой исчезновения в связи с процессами культурной ассимиляции и смены поколений, как в Китае, Монголии, так и в Республике Казахстан. Исследование данных проблем связано с разработкой новых теоретических концепций, методологических подходов и их прикладным применением в области филологии, культурологии, истории, политологии и др. Проведение сравнительно-сопоставительного исследования социолингвистической ситуации этнических казахов Китая и Монголии является, безусловно, перспективным и представляет большой научный интерес.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Статья подготовлена в рамках проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023-2025 гг. (ИРН AP19676809).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Tazhibayeva S.Zh., Nevskaya I.A., Mutali A.K., Kadyskyzy A. *Kazakh Language as Spoken in China: Problems and Research Perspectives* // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. 2018. №3 (124). pp. 59-68. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-124-3-59-68>; Tazhibayeva S.Zh., Nevskaya I.A. Sociolinguistic Situation of Turkic Ethnicities Deported to Kazakhstan // *Turkic Studies Journal*. 2021. Volume 3, Number 1. – pp. 33-47. DOI: [10.32523/2664-5157-2021-1-33-47](https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-1-33-47).

- 2 Степанов А.М. *Транснациональный подход в современных миграционных исследованиях* // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. – 2018. – Т. 11. Вып. 1.– С. 116–127. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu12.2018.110>
- 3 Werner Cynthia, Barcus Holly. *The Unequal Burdens of Repatriation: A Gendered Analysis of the Transnational Migration of Mongolian's Kazakh Population* // American Anthropologist. – 2015. Volume 117, Issue 2. – Pp. 257-271. <https://doi.org/10.1111/aman.12230>; Barcus Holly and Werner Cynthia. *The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990-2008* // Asian Ethnicity. – 2010. – 11(2). – Pp. 209-228; Werner Cynthia and Barcus Holly. *Mobility, Immobility and Return Migration: The Impact of Transnational Migration on the Kazakh Diaspora in Mongolia* // Migration Letters. – 2009. – 6(1). – pp. 49-62.
- 4 Bhavna Dave. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*. – London: Routledge, 2007. – 207 p.
- 5 Sharad K. Soni. *Mongolian Kazakh Diaspora: Study of Largest Ethnic Minority in Mongolia* // 19 pages. URL: [https://themefile.culture.tw › file \[in English\]](https://themefile.culture.tw › file [in English]) (accessed 05.11.2022).
- 6 Diener A. C. *Mongols, Kazakhs, and the Mongolian Territorial Identity: Competing Trajectories of Nationalization* // Central Eurasian Studies Review. – 2005. – Volume 4, Number 1. – P. 19-24. URL: https://centraleurasia.org/wp-content/uploads/2018/04/Vol.4_no.1_Diener; Байгабатова Н.К. *Язык как фактор этнической идентичности Казахов Монголии в условиях транслингвальности* // Humanistica 21. – 2019. – Том 3. – С. 117- 137.
- 7 Дашковский П.К., Цэдэв Н., Шершнева Е.А. Некоторые особенности этноконфессиональной ситуации в Баян-Ульгийском аймаке Монголии. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru> (accessed 05.11.2022).
- 8 Монгуш М.В., Бадарч Б. *Казахи и тувинцы Монголии: этнографический очерк* // Азия и Африка сегодня. – 2019. – №3. – С. 59-64. DOI: 10.31857/S032150750004073-2; Бикұмар Қ. Монғолиядағы қазақтардың салт-дәстүрлері. –Баян-Өлгий, 1995. – 120 б.
- 9 Мұқаметханұлы Н. Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.) – Алматы, 2000. – 336 б.; Зәкенұлы Т. (Қайыркен). Ұмытылған Республика (Шығыс Түркістан қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы. 1940-1949 жж.). Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы сериясы. 12-том. – Астана, 2008. 1-186 бб. – 334 б.; Мендикулова Г.М. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. – Алматы: Сага, 2008. – 232 с.; Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.; Какимжанова М.К. Социальная интеграция репатриантов как философская проблема: дис. ... канд. философ. наук. – Алматы, 2009. – 114 с.; Балтабаева К.Н. Языковая адаптация в Казахстане этнических казахов-переселенцев из России и других стран: общее и особенности // Языковая политика и социально-правовая адаптация мигрантов: проблемы, реализация, перспективы // Материалы III Междунар. науч.-практ. конф.; 7-8 июня 2010 г.: в 2-х ч. / Под ред. И.С. Карабулатовой и др. – Тюмень: Вектор-Бук., 2010. – Ч.1. – 308 с.; Касымова Д. Б. *Идентичность зарубежных казахов: взгляд западных исследователей* // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2011. – №4. – С. 133-139.
- 10 Октябрьская И.В. *Казахи Алтая. История и современность* // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 6. – С. 92-102.
- 11 Сарсамбекова А.С. *Языковые процессы у казахов Омска* // Казахи Омского Прииртышья: история и современность: сб. науч. трудов / Отв. ред. Ш.К. Ахметова, Н.А. Томилов. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2007. – 187 с.
- 12 Тюттешева Е.В. Человек и его мир в зеркале фразеологии (на материале тюркских языков Сибири, казахского и киргизского. – Новосибирск, 2006. – 224 с.
- 13 Abish A. *Modality in Kazakh as spoken in China (Turcologica 107.)* Wiesbaden: Harrassowitz. 2016. - 250 p. ISBN: 978-3-447-10626-9
- 14 Үдербаев А.Ж. Монғолиядағы қазақ диаспорасының тіліндегі фонетикалық ареал құбылыстарды салыстырмалы зерттеу: дис. ... канд. филолог. наук. – Алматы, 2002. – 154 с.
- 15 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С. Новая языковая идентичность в трансформирующемся обществе: Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан. Методология исследования. – Алматы, 2005. – 74 с.; Сулейменова Э.Д. *Кризис этнической и*

языковой идентичности // Динамика языковой ситуации. – Алматы, 2010. – С. 165-180; Сулейменова Э., Акберди М., Койшыбаева Г. Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 184 с.; Сулейменова Э.Д. Язык как ресурс мягкой силы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 118 с.; Алтынбекова О.Б. Этнolingvистические процессы в Казахстане. – Алматы: Экономика, 2006. – 416 с.

16 Бокаев Б.Н., Жаркынбекова Ш.К. Процессы языковой и этнической идентификации репатриантов Казахстана. – Астана, 2011. – 203 с.

17 Zharkynbenova Sh.K., Bokayev B. *Global transformations in Kazakhstani society and problems of ethnolingvistic identification* // *Negotiating Linguistic, Cultural and Social Identities in the Post-Soviet World*: - Peter Long AG. International Academical Publishers, Bern. – 2013. – P. 247-279. (accessed 15.05.2023).

18 Калашбаева Б.К., Сейсенбаева А.С. К вопросу репатриации и адаптации казахов-оралманов Центральной Азии [Электронный ресурс]. URL: <http://group-global.org/kk/node/27670> дата обращения 11.04.2023)

19 Агманова А.А. *Вопросы культурно-языковой адаптации репатриантов казахов* // Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія». – 2015. Випуск 21.

Материал поступил в редакцию журнала 09.08.2023

REFERENCES

1 Tazhibayeva S.Zh., Nevskaya I.A., Mutali A.K., Kadyskyzy A. Kazakh Language as Spoken in China: Problems and Research Perspectives // *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*. 2018. №3 (124). pp. 59-68. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-124-3-59-68>; Tazhibayeva S.Zh., Nevskaya I.A. Sociolingvistic Situation of Turkic Ethnicities Deported to Kazakhstan // *Turkic Studies Journal*. 2021. Volume 3, Number 1. pp. 33-47. DOI: 10.32523/2664-5157-2021-1-33-47.

2 Stepanov A.M. Transnacional'nyj podhod v sovremennyh migracionnyh issledovaniyah [Transnational Approach in Contemporary Migration Studies] // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Sociologiya* [Bulletin of St. Petersburg University. Sociology.]. – 2018. – T. 11. Issue 1. pp. 116–127. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu12.2018.110> [in Russian]

3 Werner Cynthia, Barcus Holly. The Unequal Burdens of Repatriation: A Gendered Analysis of the Transnational Migration of Mongolian's Kazakh Population // *American Antropologist*. – 2015. Volume 117, Issue 2. pp. 257-271. <https://doi.org/10.1111/aman.12230>; Barcus Holly and Werner Cynthia. The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990-2008 // *Asian Ethnicity*. – 2010. – 11(2). pp. 209-228; Werner Cynthia and Barcus Holly. Mobility, Immobility and Return Migration: The Impact of Transnational Migration on the Kazakh Diaspora in Mongolia. *Migration Letters*. – 2009. – 6(1). pp. 49-62.

4 Bhavna Dave. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power* – London: Routledge. 2007. – P. 207.

5 Sharad K. Soni. Mongolian Kazakh Diaspora: Study of Largest Ethnic Minority in Mongolia // 19 pages. URL: <https://themefile.culture.tw › file> (accessed: 5 November 2022)

6 Diener A. C. Mongols, Kazakhs, and the Mongolian Territorial Identity: Competing Trajectories of Nationalization // *Central Eyrasian Studies Review*. – 2005. – Volume 4, Number 1. – P. 19-24. URL: https://centraleurasia.org/wp-content/uploads/2018/04/Vol.4_no.1_Diener; Bajgabatova N.K. Yazyk kak faktor etnicheskoj identichnosti Kazahov Mongolii v usloviyah translingval'nosti [Language as a Factor of Ethnic Identity of the Kazakhs of Mongolia in the Conditions of Translinguality] // *Humanistica* 21. – 2019. – Volume 3. P. 117- 137 [in Russian]

7 Dashkovsky P.K., Tsedev N., Shershneva E.A. Nekotorye osobennosti etnokonfessional'noj situacii v Bayan-Ul'gijskom ajmake Mongolii. [Some Peculiarities of the Ethno-Confessional Situation in the Bayan-Ulgii city of Mongolia] P. 180-186. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru>. (accessed 05.11.2022) [in Russian]

8 Mongush M.V., Badarch B. Kazahi i tuvincy Mongolii: etnograficheskij ocherk [Kazakhs and Tuvans of Mongolia: an ethnographic essay] // *Asia and Africa today*. – 2019. – №3. – P. 59-64.

DOI: 10.31857/S032150750004073-2; Bikumar K. Traditions of the Kazakhs in Mongolia. – Bayan-Olgii, 1995. P. 120.

9 Mukametnuly N. Public history of Chinese Kazakhs (1860-1920). – Almaty, 2000. P. 336; Zakenuly T. (Kairken). Forgotten Republic (National liberation movement of the Kazakhs of East Turkestan. 1940-1949). Series Kazakh national liberation movement. Volume 12. – Astana, 2008. P. 1-186. P. 334; Mendikulova G.M. History of migrations between Kazakhstan and China in 1860-1960. – Almaty: Gylym, 2008. P. 232 [in Russian]; Kakimzhanova M.K. Social'naya integraciya repatriantov kak filosofskaya problema [Social integration of repatriates as a philosophical problem]: dis. ... cand. phil. sciences. – Almaty, 2009. P. 114 [in Russian]; Baltabaeva K.N. Yazykovaya adaptaciya v Kazahstane etnicheskikh kazahov-pereselencev iz Rossii i drugih stran: obshchee i osobennosti [Language adaptation in Kazakhstan of ethnic Kazakh migrants from Russia and other countries: general and specific peculiarities] // Yazykovaya politika i social'no-pravovaya adaptaciya migrantov: problemy, realizaciya, perspektivy [Language policy and social and legal adaptation of migrants: problems, implementation, prospects] // Proceedings of the III Intern. scientific-practical. conf.; June 7-8, 2010: in 2 hours / Ed. I.S. Karabulatova, G.S. Korepanov, A.P. Suntsov. – Tyumen: Vector-Buk., 2010. – Part 1. P. 308 [in Russian]; Kasymova D. B. Identichnost' zarubezhnyh kazahov: vzglyad zapadnyh issledovatelej [Identity of foreign Kazakhs: the view of Western researchers] // Bulletin of KazNU. Historical series. – 2011. – №4. P. 133-139 [in Russian] 10 Oktyabrskaya I.V. Kazahi Altaya. Istoriya i sovremennost' [Kazakhs of Altai. History and Modernity] // Etnograficheskoe obozrenie [Ethnographic Review]. – 1997. – № 6. P. 92-102. [in Russian]

11 Sarsambekova A.S. Yazykovye processy u kazahov Omska [Language processes among the Kazakhs of Omsk] // Kazahi Omskogo Priirtysh'ya: istoriya i sovremennost' [Kazakhs of the Omsk Irtysh region: history and modernity]: coll. research works / Ed. Sh.K. Akhmetova, N.A. Tomilov. – Omsk: Publisher-Polygraphist, 2007. P. 187 [in Russian]

12 Tyuntesheva E.V. CHelovek i ego mir v zerkale frazeologii (na materiale tyurkskikh yazykov Sibiri, kazahskogo i kirgizskogo [Man and his world in the “mirror” of phraseology (based on the Turkic languages of Siberia, Kazakh and Kyrgyz)]. – Novosibirsk, 2006. P. 224 [in Russian]

13 Abish A. Modality in Kazakh as spoken in China (Turcologica 107.) Wiesbaden: Harrassowitz. 2016. P. 250. ISBN: 978-3-447-10626-9.

14 Uderbaev A.Zh. Comparative study of phonetic areal phenomena in the language of the Kazakh diaspora in Mongolia: dis. philol. science. – Almaty, 2002. P. 154. [in Kazakh]

15 Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S. Novaya yazykovaya identichnost' v transformiruyushchemsya obshchestve: Kazahstan, Kyrgyzstan, Tadzhikistan, Uzbekistan. Metodologiya issledovaniya [New linguistic identity in a transforming society: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan. Research methodology]. – Almaty, 2005. P. 74; Suleimenova E.D. Krizis etnicheskoj i yazykovoj identichnosti [The Crisis of Ethnic and Linguistic Identity] // Dinamika yazykovoj situacii [Dynamics of the Language Situation]. – Almaty, 2010. P. 165-180; Suleimenova E., Akberdi M., Koishybayeva G. Vyboryazyka i korrelyacii yazykovoj transmissii [Choice of language and correlations of language transmission]: monograph. – Almaty: Kazakh University, 2016. P. 184; Suleimenova E.D. Yazyk kak resurs myagkoj sily [Language as a resource of soft power]. – Almaty: Kazakh University, 2018. P. 118; Altynbekova O.B. Etnoyazykovye processy v Kazahstane [Ethno-linguistic processes in Kazakhstan]. – Almaty: Economics, 2006. P. 416 [in Russian]

16 Bokaev B.N., Zharkynbekova Sh.K. Processy yazykovoj i etnicheskoj identifikacii repatriantov Kazahstana [Processes of linguistic and ethnic identification of repatriates of Kazakhstan]. – Astana, 2011. P. 203 [in Russian]

17 Zharkynbenova Sh.K., Bokayev B Global transformations in Kazakhstani society and problems of ethnolinguistic identification // Negotiating Linguistic, Cultural and Social Identities in the Post-Soviet World: – Peter Long AG. International Academical Publishers, Bern. – 2013. P. 247-279. (accessed 15.07.2023)

18 Kalashbaeva B.K., Seisenbaeva A.S. K voprosu repatriacii i adaptacii kazahov-oralmanov Central'noj Azii [On the issue of repatriation and adaptation of the Kazakh oralmen of Central Asia] [Electronic resource]. URL: <http://group-global.org/kk/node/27670> (accessed 15.07.2023)

19 Agmanova A.A. Voprosy kul'turno-yazykovoj adaptacii repatriantov kazahov [Issues of cultural and linguistic adaptation of Kazakh repatriates] // Theoretical and didactic philology. Series Philology. – 2015. Issue 21. P. 68-78 [in Russian]

Моңғолия мен Қытайдан келген этникалық қазақтардың этномәдени және тілдік бейімделуінің ерекшеліктері: зерттеудің теориялық-әдіснамалық және қолданбалы аспектілері

С.Ж. Тажибаева¹, Ш.К. Жаркынбекова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздік алуымен этникалық қазақтар тарихи отанына орала бастады, олардың ата-бабалары объективті және субъективті факторларға байланысты өткен ғасырдың бірінші жартысында Қазақстаннан кетуге мәжбүр болды. Тәуелсіздіктің алғаннан бері 30 жыл ішінде тарихи Отанына жақын және алыс шет елдерден мыңдаған этникалық қазақтар оралды. Мақалада Моңғолия мен Қытайдан келген этникалық қазақтардың этномәдени және тілдік бейімделуін зерттеуге арналған теориялық-әдіснамалық тәсілдер мен әдістер қарастырылған. Мәлімделген мәселелерді кешенді пәнаралық зерттеу көші-қон контекстінде тіл мен мәдениетті сақтау мәселелеріне арналған және тарих, мәдениеттану, әлеуметтану, социолінгвистика, лингвомәдениеттану, құжаттық лингвистика аясында жүзеге асырылатын ғылыми жұмыстардың кең библиографиялық базасына жүгінудің арқасында мүмкін болады. Зерттеу авторлары осы мәселеге арналған негізгі зерттеулерге шолу жасайды және қойылған міндеттерді кешенді талдау үшін маңызды бірқатар әдістерді ұсынады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы этникалық қазақтардың этномәдени және тілдік бейімделуін зерттеу мәселелеріне қатысты заманауи лингвистикалық рефлексияның қалыптасуында көрініс табады.

Кілт сөздер: көші-қон процестері, этникалық қазақтар, тілдік және этномәдени бейімделу, теориялық-әдіснамалық тәсілдер.

Материал 09.08.2023 баспаға түсті

Ethnocultural and linguistic adaptation features of ethnic kazakhs from Mongolia and China: theoretical, methodological and applied aspects of the study

S.Z. Tazhibayeva¹, Sh. Zharkynbekova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Kazakhstan

After Kazakhstan gained state independence, ethnic Kazakhs began to return to their historical homeland, whose ancestors, due to objective and subjective factors, were forced to leave Kazakhstan in the first half of the last century. For 30 years of independence, thousands of ethnic Kazakhs from near and far abroad have returned to their historical homeland. The article discusses theoretical and methodological approaches and methods of studying the ethno-cultural and linguistic adaptation of ethnic Kazakhs from Mongolia and China. A comprehensive interdisciplinary study of the stated problems is possible by referring to an extensive bibliographic database of scientific works devoted to the problems of preserving language and culture in the migration context and carried out within the framework of history, cultural studies, sociology, sociolinguistics, linguoculturology, documentary linguistics. The authors of the study provide an overview of the main studies devoted to this problem, and propose a number of methods that are significant for a comprehensive analysis of the tasks set. The scientific novelty of the research is

seen in the formation of modern linguistic reflection on the problems of studying the ethno-cultural and linguistic adaptation of ethnic Kazakhs.

Key words: migration processes, ethnic Kazakhs, linguistic and ethno-cultural adaptation, theoretical and methodological approaches

Received: 09.08.2023

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

FTAMP 16.01.45

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp74-87](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp74-87)

Г.С.Бөкен¹, Қ.К. Молғаждаров¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Ә. НҰРПЕЙІСОВТІҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ОБРАЗДАР ГАЛЕРЕЯСЫ

Мақалада жазушы Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы кейіпкерлер галереясын талдау мақсат етіледі. Қаламгер адамның көркем бейнесін жасауда кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің басына ғана тән ерекшеліктерді де анық байқалатындай етіп суреттей білгені зерделенеді. Көркем бейненің типтік өзгешелігі қоғамдық өмірдің ішкі сырын, мәнін ашып беру үшін қандай қажет болса, оның даралық, жекелік сипат-белгілері адам тұлғасын бейнелеуде де орасан рөл атқаратындығын автордың жете тани білгені сараланады. Романның көркемдік сипаты ондағы кейіпкерлер бейнесінің сомдалуымен ашыла түсіп, кейіпкерлер ішінде Әзім мен Бәкизат арасындағы сезімдер тілге тиек етіледі. Әрі кейіннен Жәдігер – Бәкизат, қайтадан Әзім – Бәкизат желілері өзара үндестікте талданады.

Кілт сөздер: парыз, бейне, портрет, тағдыр, Арал, адам.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ халқында парыз бен қарыз туралы түсінік, дәстүр мен туған топыраққа адалдық жайлы ұғымдар ықылым заманнан бері қалыптасып, атадан балаға мұра болып келеді. Әр ұрпақ осы сұрыпталған қазынаға ие болу арқылы өз кезеңін нұрландырып отырады.

Бабаларымыздың дүниеге, өмірге, туған жерге деген философиялық таным-түсінігі, көзқарасы да бізге атаның қаны, ананың сүтімен дарығанына мақтануымыз керек шығар. Өз туындыларында осы міндетті айқын танытқан атақты жазушы Ә.Нұрпейісов есімін атағанда, онымен бірге тағы да Арал апаты еске түседі. Қаламгер шығармашылық ғұмырының тең жартысын туған жері – Аралға арнаған. Қаламын найзадай білеп, Аралға араша түсу – жазушы ғұмырының «Соңғы парызына» айналыпты. Қазақ әдебиетінде жарық көрген бұл роман осы күнге дейінгі жазылған ромадарынан жазылу үлгісімен де, көркемдік әлемімен де ерекшеленіп тұрады.

КІРІСПЕ

Францияның атақты тұлғаларының бірі Жан Монтальбетти: «Өмірдегі әділетсіздік атаулыға қарсылық білдірген қаламгер қарапайым тілмен үлкен шындықты айта білген. Осынау сөз саптаудағы қатал кірпияздығының арқасында Нұрпейісов өзіне ғана тән таңғаларлық қолтаңбасы бар, заманымыздың ең терең жазушыларының бірі дәрежесіне көтерілген»[1], – деп жазушының руханияттағы дара орнын және оның әдеби дамуға қосқан үлесін байыптады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Шығарма екі кітаптан тұратын роман дилогия. Оқиға бір күн мен бір түннің ғана арасында өрбиді. Негізі шығарма, екінші жақтан баяндалады. Арал теңізінің тартылуымен, адамдардың мейірімінің де тартылуы, өмірлерінің мәнінің жойылуы суреттеледі. Шығармадағы экокеңістік – мұз үсті. Ондағы ізден ешқашан жылы леп еспейді. Кісі де, аң да, құс та, қашқан да, қуған да, бәрі-бәрі мұз үстіне шығып кеткені табиғат пен адам арасындағы қарым- қатынастардың бұзылғанын суреттейтін секілді.

Кейіпкер, персонаж – көркем шығарма барысында оқиғада суреттелетін адам, әдеби образ. Әдебиетте адамның көркем бейнесін жасағанда, жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің басына ғана тән ерекшеліктерді де анық байқалатындай етіп суреттейді. Көркем бейненің типтік өзгешелігі қоғамдық өмірдің ішкі сырын, мәнін ашып беру үшін қандай қажет болса, оның даралық, жекелік сипат-белгілері адам тұлғасын, іс-әрекетін, мінез-құлқын көзге айқын елестету үшін, нақтылық қалпында көріп-білу үшін сондайлық қажет. Көркем бейнеге тән типтік және даралық ерекшеліктері – тұтас ұғым.

Кейіпкердің іс-әрекетіндегі, мінезіндегі көптеген жекелік белгілер өзінің даралық, нақтылық қалпын сақтай отырып, типтік мағынаға да ие болады. Кейіпкердің типтік бейнесін суреттеу үшін қоғамдық өмірді жан-жақты, терең зерттеп, білуі шарт. Өйткені типтік бейненің типтік қасиет-сипаты неғұрлым жоғары болса, оның танымдық күші де соғұрлым артады [2, 260].

Әдеби туындының тұтастық жүйесін құрауға үлкен үлес қосып, біртіндеп тұрақты эстетикалық қалыпқа айналған ежелгі көркемдік белгілерінің бірі – портрет. Суреткердің даралық стилі көрінуге тиіс маңызды буынға саналатын ол уақыт рухына сәйкес ортақ бір бағыт, әдістің ішінде жалпыға тән сипаттар да жинақтайды.

Адамның сырт сипатына деген тосын әуестік – ықылым заманнан бері келе жатқан әдет. Адам кескінін характер табиғатына жетелер сүрлеу есебінде қабылдай тұрып, біз жекелеген жанрдың барша бітім – жаратылысы хақындағы ұғым – түсініктеріміздің неғұрлым толық, объективті шығуына ұмтыламыз. Осы тілек пішіндеме межесіне алынған кейіпкерге байланысты қаламгер позициясына айқын жол сілтейді.

Бүгінгі прозада кейіпкер психологиясын айтылар сөз, ой, қылық бедерлері бойынша зерттеу – жазушы творчествосындағы характерологиялық принциптердің төрінен табылады. Келбет – мүсін табиғаты өзінің объективті мәнін жоғалтпастан қаһарман болмысының ішкі заңдылықтарына саналы түрде бағындырылады [3, 6-7].

Жазушының қаламынан ұзақ жылдарғы терең толғаныс, табанды ізденістен «Соңғы парыз» дүниеге келді. Кешегі кер замандағы Еламан, Тәңірберген, Ақбала кешкен сергелдең енді келіп, мына теңіз ортайып, көңіл көншіген шақта Жәдігер, Әзім, Бәкизат болып қайта тірілді». Дәп кешегінің қайта айналып соққан толқыны секілді. Біз дұрыс жүріп, жөн сөз ұғып жүрдік дегеніміз бос сергелдең боп шықты. Өз-өзімізден түтіндей бықсып, көзге күйік, көңілге жүк боп жүр екенбіз. Жоқты бар қыламыз деп жүріп, бардың өзінен айырылыппыз. Жасадық дегеніміз – жасампаздық емес, жерге қарағандық болып шықты. Малданып жүргеніміз – махаббат емес, беті жылтыр ұрғашының қойын жылытуы екен. Әділетке жеттік дегеніміз – әлімжеттіктің әуресі ғана. Өзгеден қалған қоңсық – өзегімізді талдырған таңсық. Өзгеріп бара жатқан өзіміз бе, өзегін бермейтін өмір ме? Баққа тойымсыздық, атаққа тойымсыздық, дәулетке тойымсыздық ... бәріміздің желкемізден түспей дүние тіршілігін бір уыс қылып қусырып бара жатқан кеселге ұқсады.

Романдағы Жәдігер тағдыры Арал тағдырымен ұштасып, Астасып жатқандай әсер қалдырады. Жазушыда көркемдік жинақтау күшті. Сондықтан Судыр Ахмет пен тырыли арық Қарақатын Аралда ғана емес, Алматыда да толып жүр. Еламан сияқты жігіттерге ел іші кенде емес. Ақбала мен Тәңірберген де солай. «Мынау бір Судыр Ахмет екен!» дейтін сөздерді бала кезімізде үлкендердің аузынан естігенде түсінбеуші ем. «Қан мен терді»

оқығанда бір-ақ білдім. Содан кейін тырыли арық Қарақатынды да тани қоятын болдық. «Соңғы парыздағы» Сары Шаяны мына екеуінің әлде немересі, әлде жиендері шығар деп ойлағаным да шын. Қазір біздің айналамызда «заңмен ұратын» осындай жігіттер тіптен көбейіп кетті. «Соңғы парыз» – көткеншек Көшенді, Сары Шаяны, Жәдігерді, Әзімді, Бәкизатты, жуан Жақайымды, Адай шалды, т.т. біздің арамызға әкеп таратқан шығарма сияқты сезілетіні рас, шын мәнінде біздің арамыздан осыларды жинап алған. Біз сонда барып, ой мынау анау ғой, ал әне біреуісі... деп шұбырта жөнелдік. Ал өзін-өзі көріп қалғандар не болды екен?

Бұлар өмірде бар ұлттық характерлер жиынтығы және жалпыадамдық типтер. Маған Жәдігер мадам Боваридің күйеуін есіме түсірді, ал Бәкизат соның өзі. Бовари жауын-шашында, түнде де, күндіз де көңілдесіне қарай жүгіріп бара жатпаушы ма еді. Ал Әзімнің Флоберде бірнеше типі бар.

НӘТИЖЕЛЕР

«Соңғы парыздың» оқиғасы сең үстіндегі Жәдігердің, одан кейін барып қосылған Бәкизаттың, Әзімнің төңірегінен өрбиді. Баяндау бір нүктеден, Арал теңізінің үстіндегі мұзда жүріп жатыр, Жәдігердің төңірегінен өрбиді. Мұндай шығарманы оқуға қиын деп те ойлауға болады. Бір шығармалар бар. Монолог, психологизм дейді де, бір нәрсені езіп айта береді. Онысы шындыққа келе де бермейді. Оны оқу қиын, оқығың да келмейді. Ал «Соңғы парызда» оқиға көп болмаса да, айтылатын әңгімелердің өзі тартымды. Роман ішінен ондаған әңгіме, көптеген микроновеллаларды бөліп алуға болады. Осы бөліктің өзі жеке әдеби объект қызметін атқарып кете береді. Оқиғалы ішкі монологтар көп [4, 87].

Сондықтан, дәл осы «Соңғы парызды» оқырманға оқуға қиын шығарма деп есептей алмаймын. Ішкі монологтар, авторлық баяндаулар болды-ау деген жерінде тоқтап отырады. Шынайы оқиға, шынайы образ, шынайы мөлшері өлшеулі психологизм көркемдік мақсатқа ғана қызмет етіп тұр. Романда символдық образдар бар. Қайтқан теңіз, артындағы із. Артындағы із дегенді айтқан сайын әркім-ақ әртүрлі ойға келер. Әркім-ақ артына қарап, өткен ізін барлап, өмірім «ырың-жырың» боп өтпеді ме осы деп әлденеше рет ойланбады ма екен осы «Соңғы парызды» оқу үстінде? Ең әуелі адам, туған жер тағдыры мен ұлттық құндылықтар шешімін табу керек. Сөйтсе ғана елден көшкен халық, Адай шал қайта оралады. Ана баласына кейімейді, жар жұбайынан жерімейді, бала жарымжан тумайды. Көткеншек Көшендер ешкімге тұлға емес. Баяғы тырыли арық Қарақатынның ұсқыны құсап, тілінен у төгіп отыратын Көшеннің өмірге де, Құдайға да, адамға да өкпесі қара қазандай. Осындай «ырың-жырың» өмір кешіп жатқандарды Арал сияқты картадан көре алмайсыз. «Соңғы парызда» жазушы осыны қазаққа айтуды парыз санағандай...

Бір-бірімізді аяқтан шалдық. Ғайбат сөйледік. Қанағат, мейірім азайып барады. Кеше екі бірдей дүние жүзілік соғыс ашып, дүниені уысымда ұстаймын деп астамшылдық пен алауыздыққа тізгін берген батыстың киген таз кепешін енді біз киіп қалмасақ игі. Осы астамшылықтан, осы алаңғасарлықтан қазіргі көзі тірі жүргеніміздің бәрі – бірі – аз, бірі – көп, сауы жоқ» – дейді Жәдігер кейіпкеріміз.

Осыншалық ой тарқатқан роман жарыдан аса зая тағдырлар туралы философияға табан тірейді. Кешегі жаһандық соғысты бастан кешірген Хемингуей, Белль, Ремарк, По өздерін зая ұрпақымыз, сол соғыста баз кешкен ұрпақтың үніміз деп егілмеппіз еді. Енді мына әлеуметтік озбырлық пен өзара менмендік, мансапқорлық, алауыздық кеулеген, сырт көзге дардай, ішіне үңіліп көрсең – бордай үгітілген ұрпақты – зая тағдыр деп түстеп, түгендейді ілкімді қаламгер. Бір адамның немесе екі адамның жан әлеміндегі алай – дүлейді түкпірлеу арқылы әлеуметтің, қоғамның әлеуетін тінткілеу – «Соңғы парыздан» басталады десек асыра айтқанымыз емес.

«Соңғы парыз» романы алғаш рет 1998–1999 жылдары «Жазушы» баспасынан жарық көрген болатын. Роман үш қана кейіпкердің (Бәкизат, Жәдігер және Әзім) жан дүниесіндегі ақаулығына, шырғалаң сезімдеріне құрыла отырып, бір дәуірде болып өткен оқиғалардың

көркем шежіресін береді. Ол бірінші кітапта «Сондай да бір күн болған» және екінші кітапта «Сондай да бір түн болған» деген атпен суреттеледі.

Автор бірінші кітапта үш кейіпкердің, басқаша айтқанда, үш түрлі тағдырдың бірде бірігіп, бірде кетісіп, бірде араздасып табысатын адамдардың өмір жолын қоғам мен замана және уақытпен тығыз бірлікке ала отырып суреттейді.

Алдымен оқырман адалдықты, адамдық асқақ арманды мақсат тұтқан, туған жеріне, туған еліне перзенттік парызын адал еңбек, маңдай терімен өтемекке бел буған тағдыр иесі Жәдігермен танысады. Одан соң дәл сондай туған жеріне, еліне деген парызын пысықтықпен, оза шауып бәйге алумен, атын шығарып атақ алумен өлшейтін, ісінен сөзі көп академик Әзімді көреді. Осы екеуінің арасындағы үшінші тағдыр иесі – Бәкизат, кешегі, бүгінгі, ереңгі қоғамдағы қыз, әйел бейнесі. Алғашқыда сымбатты, алғыр да пысық Әзімді армандаған қыз қиялы жүзеге аспай, кейіннен күшті әрі төзімді, салмақты да сабырлы Жәдігердің жары болады. Екінші кітапта үш кейіпкердің ауыр да азалы, қиын да күрделі, қараңғы түні баяндалады.

Ерен еңбегі еш болып, елінің де, туған жерінің де берекесі кетіп, ұрпағы кеміс, ауру болып, жары опасыздық жасап сергелдеңге түскен Жәдігер сондай бір түнде сең үстінде жан тапсырады [5, 476–477].

Жинаған абыройынан, иеленген атағынан, сенген серігінен айрылған Әзім сол түні достарын өлімге қиып, еліне қарабет болып, беті ауған жаққа лағып кетеді. Әйел болып, келін болып, арыны басылғанымен, ұрыншақ ұрғашының ұры желігі басылмаған Бәкизат сол түні өз күнәсінің, өз қылмысының тұтқынына айналды.

Романда сөз болған мәселелер оқырманды жай қалдырмайды, өткен өмірдің ащысы мен тұщысы, күні мен түні барынша шынайылықпен баяндалады. Роман адамның кешегісін, бүгінін, сондай – ақ ертенгісін суреттеп отырып, қоғамның, әлеуметтік ортаның, туған жердің бүкіл тіршіліктің апатты экологиясын көркем тіл, кемел бейнелермен жеткізуімен құнды.

Жалпы екі бөлімнен тұратын диалогия фабуласы былай қарағанда қарапайым дәстүрлі «үштік» арасындағы тартысқа құрылған.

Фабула (лат. *fabula* – аңыз, әйгіме, мысал) көркем шығармада суреттелген оқиғаны рет-ретімен жүйелеу. Фабула сюжетпен көптеген өзіндік өзгешеліктермен ерекшеленеді:

1) оқиғаны мазмұндау, баяндау тәсілімен, яғни оны өмірде болып жатқан рет-ретімен емес авторлық шегіністер, орын ауыстырулар арқылы беру;

2) айтушының болып жатқан оқиғаға қатыстылығымен. Мұның бірнеше жолы бар: алғашқысында автордың оқиғаға қатыстылығы сезілмейді, енді бірде айтушы оқиғаның ортасында жүреді;

3) шығарманың белгілі бір формада баяндалуы, мысалы, естелік, күнделік т.б.

Фабулалық тәсілдерді қолдану арқылы автор оқиғаның баяндалуын бірде үдетіп, бірде бәсеңсітіп отырады, кейіпкер көңіл-күйінің қалтарыстарын ашып, образды жан-жақты ашады [6, 527].

Бір қарағанда бұл фабула жаттанды махаббат драмасы, шиыр тұяқ тақырға айналған тақырып секілді. Міне, осы таптаурын шындықты жазушы кең байтақ жасыл жазира еткен. Жәдігердің шағын отбасы трагедиясы мен заман трагедиясы тығыз байланыста суреттеледі. Жер де, адам да азып барады, – дейді роман.

Жалпы, романның көркемдік сипаты ондағы кейіпкерлер бейнесінің сомдалуымен ашыла түскен. Бастапқыда Әзім мен Бәкизат арасындағы сезімдер тілге тиек етілсе, кейіннен Жәдігер – Бәкизат, қайтадан Әзім – Бәкизат желілері қосылған. Студенттік өмірдің алғашқы күні басталғаннан-ақ Жәдігердің досы Әзімнің бет-бейнесі ашыла бастайды. Алғашқыда ол қарадай қысылып-қымтырылып қара терге түссе, артынша бұл ортаға бой үйретеді. Бәкизаттың қасындағы қыздардың мысқылына, «сұрақ-шабуылына» еті үйренеді.

Басты кейіпкерлердің бірі Жәдігер – адал, шыншыл әрі еңбекқор жан. Әзім екеуі жастайынан бірге өсіп, бір мектепте оқып, арман қуып астанаға да бірге барады. Өте ұяң, айтар сөзін үнемі іркіліп айта алмай қалады. Әзімге адал дос, сырлас бола білді. Ақ

көңілдігін, аңғалдығын пайдаланып Әзім үнемі алдап соғып, келемеждеп, орайы келсе жұрт алдында масқаралап отырады.

Жәдігер Әзіммен санаспайтын, оны өзінен жоғары санайтын. Үнемі бірінші, алда болғысы келетін досының жолынан кесе-көлденең жүрмеуші еді.

«Ұзын қара кісі соңында шұбалаңдап жатқан ізіне қарап тұр: әлгінде келген жағына көз салғалы артына бұрылғанда, назары осы ізге түсті де, жанарын ала алмай арбалып қалғаны. Неге бұйтті? Оны өзі білген жоқ; бар білгені – соңына салған мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай? Мына іш пыстырғандай сылбырлық реніш шақырғандай әлденеге ұқсай ма? Тоқта ... Сонда неге ұқсауы мүмкін? Бәсе осы сылбырлық емес пе он үш жыл бойы Бәкизаттың жүйкесін құртып біткен? Соның аяғы бұл, міне, айдалада, аңыраған ашық теңіз үстінде тұр», – деп басталатын роман Жәдігердің жан дүниесі, мұңы арқылы бүкіл қазақ даласының жай-күйін, нашар халін байқатады. Бұл мұңды Жәдігердің аузымен айтқызады.

«...Өмірдегі шаршаған адамның сілбу ізі басқа емес, бұныкі ... Және бұның өзін пәш етіп тұр. Ізі – өзінен, өзі – ізінен аумайды...» [7, 13-14]. Жәдігердің шаршап басқан сілбу ізінен өткен өмірін көрсетеді. Өмірі арпалыс, шырғалаңмен өтті. Жалпы адамзаттың жүріп өткен жолынан, қалдырған ізінен оның өмір тарихын байқап, бағамдауға болады.

«Жә, кісіден көретін не бар. Бұның басына қара бұлт үйірілген бақытсыздыққа кінәлі біреу болса, ол басқа емес, бұның өзі еді ғой. Өзі кінәлі еді ғой! Бәкизат? ... Жоқ онда кінә жоқ» әрине адам әрқашан кінәні өзінен іздеу керек. Жәдігер өте кінәмшіл адам, сондықтан ол өз басындағы бақытсыздығы мен келеңсіздіктерге тек өзін кінәлайды. Бұл адам бойынан табыла бермейтін қасиет. Жәдігердің қарапайымдығының өзі жұртқа үлгі боларлық. Басшы болып кекіреймей, балықшылармен бір қоста жатып, бірге жұмыс істеп, оларға барынша көмектесуге тырысатын.

Жәдігердің жүріс-тұрысындағы сылбырлық бастапқы кездерде оның мінез-құлқындағы босандықпен, отбасылық тірліктегі раймен етене жақын.

Қай жағынан алып қарасаң да Жәдігер образы жазушының «Қан мен тер» трилогиясындағы Еламан образына ұқсас. «Еламанның әдеттегі жуастығына қарап, кесек әрекет күтуге болмағанымен, қайратты еңбекке жаралаған тұр-тұлғасы бұл адамның көзі жеткен іс үшін ешнәрседен тайынбайтын бірбет қайсарлығын сездірмей қалмайды. Ағайын-досқа, жарына ізетті жас балықшы тұрмыс-кәсіп төңірегіндегі әлеуметтік істерге келгенде көпке ілесуші емес, - жетекші, шексіз намыс иесі» [7, 34-35].

Міне осындай өжеттік пен еңбекқорлық, ізеттілік, намысшылдық Жәдігер бойында бар қасиет. Қамау судың балығын аулау үшін тәуекелге бел буып, әлі қата қоймаған мұз үстіне шығуға ешкімнің батылы жетпей тұрғанда, Жәдігер салдыраған мәшинені айдап, жұрттың «қой, қойлағанына» қарамастан арғы бетке жетеді. Бірақ осы ісіне тәуекел етсе де өзіне сенімсіз болып, басына талай ойлар келіп, бәлкім өмірмен қоштасар сәтім шығар деп, тілі күрмеліп, иманын үйіреді. Сәтін салып арғы беттегі қамау суға аман-есен жетіп, балыққа қарық болады. Тәуекелшілдік, қауіп-қатерге басын бәйгеге тіккендей тігу бұл да Жәдігер бойындағы қасиеттердің бірі. Сол тәуекелшілдіктің арқасында үкіметтің жүктеген міндетін, тапсырмасын дер кезінде орындады. Қанша үрейленсе де, ажалмен арпалысса да, алған бетінен қайтпады. Мұз үстінде өліп кетуге де бар еді.

«Жаңағы күтір еткен мұз зәре алып қана қоймай, кідірмей тағы қайталанарын білді. Жә, қорқары жоқ ... Қайталаса қайталансын. Неге күл-талқаны шықпайды. Бұл сорлының татар дәмі дарияның арғы бетіне өтуге жетпей, қаласа мына табанастында сықыр-сықыр майысқан тілдей мұздың бір жерінде таусылса құба-құп. Бұнда ала алмай жүрген өші бардай, өмір бақи өкшелеп, соңына түсіп алған тасбауыр тағдырдың бұған әлде де қылары болса қылып қалсын. Аспанды үстіне құлатса да мейлі! Тек сол болса тезірек болса екен! Тез болғанда да тап кәзір болса екен! Бәлем, бұл сүйтіп сазайын тартса екен» [7]!

Әзім – Тілеу – Қабақтан. Тілеу – Қабақ – осы өңірдегі халықтың негізгі ұлтаны болып саналатын іргелі үлкен ру. Ал, Жәдігерлер бас-аяғы бес-алты үй кірме – Жақайым.

Жәдігер үнемі ой үстінде жүреді. Ой дегеннен гөрі уайым, ішкі жан дүниесіндегі күмәнмен арпалыста жүреді. Бір күні сол күмәні расталып, адам айтса нанғысыз күй кешеді. Сүйген жардың опасыздығынан ауыр не бар бұл дүниеде. Жәдігер өз жарынан, мынау әлемнен жерініп, мәре-сәре күй кешеді.

«Қар жауар алдындағы қара суық сүйектен өтіп барады. Бұл үйге қарай бұрыла берді де, кенет көшенің арғы бетіндегі үлкен үйге көзі түсті де қалшып тұра қалды. Ақ жібек тұтқан самаладай терезеге біреу жақындады. Кірпігін қағып қап, қайта қарап еді; шашын тоқпақтай ғып желкесіне түйген әйел терезе алдына жақындап келе берді. Сұлу мүсінін сырттағылар да қызықтасын дегендей, шам жарығы аямай-ақ шұғыласын төгіп тұрған ақ жібек пердеге көлеңкесін түсіре қырындай тоқтап еді; дәл сол сәтте келіншектің оңашаланып шыққанын аңдып тұрғандай бір сұңғыла еркек сап етті. Келіншек қатарласа берген еркекке еркелей мойын бұрды. Бұл көзін уқалап жіберіп қайта қарады. Қолы қалтырап кетті. Бұл не, түс пе, өң бе? Әлде мынау да бұның осы күндері басынан кешіп жүрген түсініксіз өмірдің жалғасы ма? Көкірек тола күдік қайдағы бір елеске жан бітіріп, жүрегін тырнап жатыр ма? О да мүмкін ғой?». Жо-жоқ, бұл елес емес, Жәдігердің сүйген жары Бәкизаттың нақ өзі. Көзімен көре тұра өзін-өзі алдап, елеске жорып, Бәкизаттың «неге сол жағыңа қарай бересің?», «сен осы сырқат емессің бе?» – дегенін еске түсіріп, кінәні өзінен іздеп, «Тоқта-тоқта ... Бұл жаңа терезе алдындағы елесті қай жағымен көрді? Оң көзі ме, сол көзі болар? Иә, сол көзі ...» – деп өзін барынша алдарқатты.

Бірақ ақиқат – біреу. Өлгі терезе алдынан көрген өз жары Бәкизат пен балалық шақтан бері бірге өскен досы – Әзім еді. Жәдігер ер мінезді, намысшыл бола тұра ұяңдығына салынып қызбалыққа бой алдырмады.

Автор Жәдігерді мейлінше салқынқанды, сабырлы етіп суреттеген. Бұл да автордың кейіпкерлер мінезін суреттеудегі ерекшелігі, әрі өмірдегі шынайылық. Себебі, өмірде ақылдының да қателесер кездері болады. Ер мінездінің де езілер кезі де болады.

Өздерін өздері алдаусыратқан далбаса тағдыр. Адал жүріп, адал тұрып, абырой табам; адал жүріп, адал тұрып ортаға жағам, адал жүріп, адал тұрып туған жерімді гүлдетем; адал жүріп, адал тұрып Аралды аман алып қалам. Бұл – Жәдігердің болмысы. Некелі жарынан бастап, көз таныстарының бәрі еңбек ері деп кекететін еңбек адамының болмысы. Адал жүріп, адал тұрып, дегеніме жетем деп жүргенде айдыны сарқылады, ағайын-аумағы жел қуған қаңбақтай жан-жаққа бытырап кетеді, еңбегі еш болады, нақұрыс бала сүйіп, опасыз жар құшады, ошағы ортаға түсіп, бейуақатта бет алды лаққан сеңнің үстінде бейнетпен жан тапсырады. Адал жүріп, адал тұрып, арам өледі [8, 46].

Бәкизат – өзімшіл, еш нәрсенің қадірін білмейтін, жылтырағанға жаны құмар әйел еді.

«Құрбы жігіттер суға бірден түсе қоймай ананы бір, мынаны бір әңгімелеп отырып, өздері бұрын-соңды көрмеген бейтаныс қыздың қастарына келіп қалғанын кеш байқаған еді; онда да қыздың өзін байқаған жоқ ...

Бір бүйірден қадалған сұғанақ көздердің сұғы өтті ме, бейтаныс қыз жаңа бұлардың жанынан өте бергенде әнтек қысылып, аяғын абыржи алғанда сусылдақ топырақ борап кеткен-ді [7].

Бейтаныс қыз көп ұзамай, анадай жерге барды да, бұларға сырт айнала бере шешіне бастады. Құрбы жігіттердің қырағы көзі байқап отыр: мынау кім де болса қала тәрбиесін көрген. Бұнда келгеніне біраз болған сияқты. Аралдың өрттей ыстық күні мен аптап желі аялаған жас дене құдды балқыған мыс буына тотыққандай. Қос самайлығы бұйраланған қалың шаш иығының басына түсіп кішкене қозғалса да желк-желк етеді.

Қыз бұларға назар аудармады; ақыл-есі ауысқан кісідей аңтарылып қалған екі ашық ауыз бұл дүниеде бар ма, жоқ па, оған бәрібір сияқты; шашын артына қарай бір сілкіп тастап, теңізге бет ала берген-ді.

... теңізге беттеген қыз суға башайының ұшы тиер-тиместе кілт тоқтады да, маңдайы аумай тұп-тура өзіне қарай келе жатқан жігітке бұрылып қарады. Мына жігіттің он екі мүшесі әлде бір шебер қол ерінбей-жалықпай бас-басына бір-бірлеп қашап істегендей мінсіз екен. Қыз бас-аяғына асықпай көз жүгіртті де, бағанағы мысқыл күлкіні

бетіне шаптырып, теңіз суына қымсынбай кіре берді» [7]. Міне, Бәкизаттың Әзіммен, Әзім арқылы Жәдігермен танысуы теңіз жағасында осылай басталды. Кейін Әзім екеуі қыз бен жігіт боп жүрді.

Ол кезде Жәдігер мен Бәкизаттың жылдар өте келе бас қосатыны үш ұйқтаса да түсіне кірмеген еді. Жәдігер Бәкизатты досының сүйгені деп сыйласа, Бәкизат сүйгенінің досы өзіне де дос деп қадір тұтып, оған қыз іздеп әуреге түсетін.

«Бәкизат бірінші күні-ақ бұны таң қалдырды. Оқуға қаншалық ыждаһаты бар-жоғын білмесе де, ал қоғамдық жұмыс десе құлшынып кететін бір пәлесі бар екен ...

ТАЛҚЫЛАУ

Бірінші курсты бітіріп келгесін балықшы ауылдың жастарын ұйымдастырып Орынбор жағалауына апарды. Жағаға тікен екі палатаның бірінде – ер балалар. Екіншісінде – қыздар. Ер балаларды – Әзім, қыздарды – Бәкизат басқарды». Әзімде бар өзімшілдік, билікке құмарлық, қоғамдық жұмыстарды белсенді орындау сияқты мінездер Бәкизат бойынан да байқалады.

«– Қыздар! Қыздар! – деп орнынан атып тұрыпты да, – Қыздар, бері келіңдер! Міне ... Міне, қараңдар! – деп бойтұмардағы жазуды әр қызға бір көрсетіпті, – Көрдіңдер ме? Міне ... Міне, оқыңдаршы! Мамам “шарап іште. Шампан іште” деген ғой. Ал, бірақ сыра іште деген жазу жоқ. Ал, кеттік! Сыра ішеміз.

Сол күні Бәкизат сыраны қыздардың бәрінен көп ішіпті. Келесі күнне бастап қыздар палаткаға сумка-сумка сыра әкеліп, жігіттерден жасырып ішетін бопты. Босаған бөтелкелерді дүкенге тапсырмай, палатканың о жер-бұ жеріне құмға көме беріпті» [7]. Міне Бәкизаттың осындай келеңсіз, оғаш қылықтары түзде байқалады.

Жәдігердің Бәкизатқа деген сезімі жоқ емес еді, бірақ ол өз-өзін тежей білетін, Әзімді сыйлайтын. Бірақ мына жағдай Жәдігердің Бәкизатқа деген сезімін оятқан секілді.

Қыз бойында осындай батылдықпен қатар нәзіктікте бар еді.

Шеттегі балықшы ауылға ойда жоқта тап болған тосын бикеш бір жылы туып, бірге өскен екі жігіттің де тағдырын кездейсоқта шортан түсіп кетіп, дүрліктірген көлшіктей, арнасынан асырып, аласапыранға түсіреді. Екі жігіт, бір қыз. Екі еркек, бір әйел.

Жалғандықтың кірмейтін тесігі жоқ. Соның кесірінен мына жалпақ дүниеде теңіз тартылып жатса, жалқы тірлікте де талай өмір өксуде. Жалғандық адамның ең рухани кеніші–жүректі де жайлап алған. Бәкизаттың жалған махаббаты жары Жәдігерді де, өзін де жарға жықты.

Бәкизаттың Жәдігерге жасаған қиянаты, өкініші, Жәдігердің сырт келбеті мен ішкі жан дүниесін оқуы өз мұңына ортақтастық аңсау ниетімен тамырлас. Бұл эпизодта философиялық-психологиялық асоциациялар портрет шеңберінен асып, шығарманың образдық, тартыс әлемдеріне ұштасатын, жазушының идеялық-моральдық концепциясына сай биіктен табылатын кең өрістілік танытады.

Бәкизат ахуалы «Қан мен тер» трилогиясындағы Ақбала тағдырын еске түсіреді. Ақбала да Бәкизат секілді Құдай қосқан қосағынан жериді ғой. Мұндағы ұқсастық – Ақбала да, Бәкизат та көрсоқыр сезімнің жетегінде кеткен. Екеуінің де нақсүйерлері адал махаббатқа лайықсыз боп шығады. Тәңірберген жүрегін қатыгездікке жеңдірсе, Әзім әлжуаз, өзімшілдігіне жеңдіреді.

Бәкизат пен Ақбала тағдырының осындай ұқсастығы мен қатар, елеулі айырмашылығы да бар. Ақбала Тәңірбергеннен ажырасқан соң жел аударған қаңбаққа ұқсайды. Еламан тұрсын ата-анасына да керегі болмай қалады. Бәкизат олай емес. Ол іштей түлеп үлгерді және қас қағымдай сәтте. Бәкизат жаны бір тәулік емес-ау, – бір түннің ішінде Әзімге суынады. Өзінің жүрек қалауы Әзімнің уақ кісі екеніне көз жеткізеді. Бәкизат кісі танымағанына өз күйеуінің әлдеқайда ірі азамат екенін сезбей келгеніне опынады. Іштей жуылып Жәдігердің жаны қалса екен деп, Құдайдан тілейді. Осы күрт өзгерісті жан диалектикасына жетік зергер сенімді суреттейді [9,29].

Жігіттің сұлтаны сұлудың сұлуына ғана бұйырады деп ойлайтын өзімшіл қыз озат шәкірт Әзім өз күйкі есебіне бола одан безініп кетеді. Сұлудың сұлуына күштінің күштісі бұйырады деп ойлап, денесі алып мінезі ауыр, төзім мен сабырдың жиынтық құмсайындай Жәдігердің етегінен ұстайды. Ол күні-түні көк теңізді кешіп, көк терге малшынған, мөжан топай тірлік құрғанымен қоймай, оны да ешкім білмейтін, ауылдағы ешкім көрмейтін сұлу әйелдің күллі көмеш тұрмысының тұтқынына айналдырды. Асау арудың арыны басылғанмен, ұрыншақ әйелдің ұры желігі басылмайды. Көне иісті сағынып, баяғы көз танысты артынан іздеп барып, азды-көпті қызыққа батады. Сөйтіп аңсарын арзымсыз заман өз аяғынан айдап әкеп, өз бауырына қайта қуып тығады.

Дегеніме енді жеттім бе деп тұрғанында, аяқ астынан ауа райы бұзылып, ыққан сеңнің үстіндегі қашқан күйеуінің қасына қайта шығады.

Нұрпейісовтің Әзімі – жаңа заманның қазағы, құштарлықтың құлы. Жұрт алдына түсіп, жұрттан артық болам деп жүріп досын алдайды, сүйген қызын опат қылады, ағайын-туысынан безеді, өзі шомылған Аралды саудаға салып, пайда көзіне айналдырады. Ақырында сергелдеңге түсіп, бар болып жүріп жоқтың тіршілігін кешеді.

Қыз кезінде Бәкизатқа қырындап жүрген Әзім кенет нілдей бұзылады. Кінә Бәкизатта емес, бақай есебі мығым Әзімде еді. Арада он үш жыл өтеді. Балалы-шағалы отбасының ақжаулығы Бәкизат сонда да Әзімді ұмытпайды. Ақыр аяғында Әзім құшағына қайта құлайды. Академиктің ашынасына айналады.

«Теңізі тартылған, жері азған, елі босқан» Жәдігердің бүкіл тағдыры замандасына былай дегізеді: *«Есалаң сорлы, есіңді жи! Оңың мен солыңа қара! Басқаны ойламасаң да, ойраны шыққан мына дүниенің ертең не боларын ойласаң еді? Осы дүниеге соңыра, өзіңнен кейін келетін сорлы ұрпақтың күні не болатынын ойласаңдар еді»* [7].

Жері азған, елі босқан жалғыз Арал ғана ма екен? Сондықтан «Соңғы парыз»: адамзат үлкені, кішісіне, басшысы мен қара табанына қарамай табиғат, қоғам алдындағы борышын қайтаруға міндетті дейді. Ол міндет қалай өтелуі керек? Нұрпейісов романы мәселені төтесінен қояды. Бәрі-бәрі адамның өз қолында. Шығарманың мына бір жолдарына назар аударсақ:

Әнеубір жылдардағы «ай құлағын әлдилеген ғажайып хикая ма, ертеке пе, әйтеуір адамның аңсары ауып, арманын үздіктірген алдағы жарқын болашақты» айтқызу романда академик бейнесі тақырыбына беріледі. Сондай әңгімеге қарық қылып жүрген Әзім бір күні тыңдаушы ауылдастары тілек айтады.

«Әзімжан-ау, не ойлағаның бар? Аузы-басына қарап отырған теңіз тартылды, балық құрып кетті. Кәсіп қалмағасын шамасы келгендер қатын-баласын жетелеп көшіп жатыр. Арқа тірер азаматым ... асқар тауым-ау, сен бұған не дейсің?» [7]

Әзім сырғақтайды.

«– Болады... болады, ақсақал, кішкене шыдаңдар, – деді де орнынан тұрып кетті». Адам өтірікке тойынып бітті. Сан жылғы қияли арман – коммунизм енді бір жиырма жылда орнап қалар деп гөйітіп еді, мұнысы алыстан бұлдырыған сағым боп шықты. Жәдігердей кейіпкердің тақырыбы – міне, осы жалғандықты, бос уәдені кәсіп етіп алғандарға қарсы өшпенділік, қасастық. Сол себепті роман уытты сатира тілін безегіш. Үш адам, жаңағы «үштік» – Жәдігер, Бәкизат, Әзім теңізде мұзбен бірге ығып барады. Зәре жоқ. Жандары мұрнының ұшында. Сондай қиын мезетте де Жәдігер бақталасы, қорқып тұрған Әзімге: *«Аралдың құрығаны елге құт дегенің қайда?»* – деп қалды.

Роман Әзімдей жалғаншы ғалымның ішкі монологын дөңгелете келгенде, бар қылмысын өзіне мойындаттырады. Бірақ Әзім кінәні жалғыз өзінің мойнына артқысы келмейді. Келтіретін дәлелінің жөні жоқ дей алмайсың. Жазығы – жоғарының дегенін бұлжытпай істеді. Сондан соң бастықтардың алдында бас изеп шыбындаған жалғыз Әзім ғана емес шығар. Сынын сатылап жоғарылата береді. *«... Қиямпұрыс, қисық істі бастаған бұл емес; Түрікпеннің Бабаевы да емес, Москвада отырғандар!..»* – деп бір кетеді. Артынша семсерін сол кездің идеологиясына сілтейді.

Өстіп «Соңғы парыз» бүкіл елдің берекесін кетірген жалғандық құртының жайлаған мекенін табады. Әзімдей академик болып қомпайып жүргендер – Қазақстанда, және басқа елдерде де көп.

Әзім мен Жәдігер екеуі түйедей құрдас еді; екеуі бір жылда туды; онжылдықты бірге бітірді; институтқа бірге талаптанды; бірақ екеуі де алғашқы сынақтан құлап, ауылға қайтып келді. Сол жылы екеуі әскерге бірге аттанды; мерзімін өтеген соң, әскерден екеуі де бір жылда оралды; сонан... иә, сонан былайғы өмірдің талай шырғалаңын бастан бірге кешкен – ді.

Тек кейін бақыт қуған бала жігіттердің өмір жолы екіге айрылып, институт бітіргесін Әзім – Астанада қалып, Жәдігер «Аралым, менің, Аралым» деп ауылға тартып отырады. Әзім шырқап өсті. Оның өсетініне Жәдігер күмәнданған емес. Баяғы бала кезде балықшы ауылдың күнге күйген қара сирақтарының ішінде ұзын бойлы ақ сары бала жұрт көзіне бірден түсетін. Зейінді, алғырлығына сенгесін басқа балалардай сарылып отырмай, сабақты жүрдім-бардым оқитын. Есесіне екі бетінен оты шығып тұратын әдемі ақ сары бала көп арасын киіп-жарып ән салатын жерде тартынбай ән салды, домбыра тартатын жерде тартынбай – домбыра тартты. Балықшы ауылда үрдіс болмаған биге де бұйығы балалар бірінің тасасына бірі тығылып баспай қойғанда, ол қара көзі жайнап бірінші боп шыққан-ды.

Сондайда жазатайым кейде даусы жетпей, кейде қолы келмей қалғанда көлденең тұрған қыздар қараптан-қарап қысылып бетін шымшып жатқанда, бұл жасу орнына қайта қара көзі шоқтай жайнап: «дәнеңе қылмайды. Келесіде көкесін танытам» – деп едірендеп тұратын; десе дегендей келесіде әнді де, күйді де, биді де дұрыстап алатын. Он жыл бірге оқығанда осы досының бала боп, сірә, тауы шағылып, ажары қайтып мұқалғанын Жәдігер көрген емес. Тарих пәніне беретін ағайдан бүкіл бала зәресі қалмай қорқатын. Осы тарихшы ағайдан екі алып қалғанда да бұл заңғар басқа балалардай ұнжырғасы түсіп, танауын тартқылап көрген жоқ-ты. Ертең шаруалар көтерілсін өткенде бәрібір бес аламын деп басы қақшақтап тұратын.

Әзім – жастайынан зерек, алғыр, ауыл балалары ішінен ерекше көзге түсіп тұратын болған. Өзі оқшау, ерекше болуды қалайтын Әзім тәуекелшіл және сол тәуекелшілдіктің арқасында көп нәрсеге қол жеткізді.

Институтқа түсер кезде бұл (Жәдігер) мына тұрған Алматыға тәуекелі әзер жеткенде, Әзім Мәскеуге жалғыз тартады. Жәдігер бірінші сабақтан құлап, анасы берген азғантай ақшасын қала көрген қу мүйіздердің сырасына сауғызып қайтып келсе, Әзім жарқылдап ауылда жүреді. Ана қалтасы да, мына қалтасы да будақ-будақ ақша. Сол жылы ата-аналар оқуға түсе алмай қайтқан балаларға ренжігенде: «Өзіңдей Әзімге қарашы. Оқуға түспесе де, ақшаны күреп қайтты,» – деп ұрысатын.

Ол кездер де Әзім Жәдігерден сыр бүкпейтін. Ішек-сілесі қата отырып, ақшаны қалай тапқанын айтып берген – ді: сүйтсе, бұ да бірінші сабақтан құлапты. Әкесі берген азғантай ақшаны оны-пұныға жұмсап қойыпты; енді елге қайтайын десе, қалтасында бір тиын қалмапты; «ә» дегенде сасуын сасса да, бірақ зерделі алғыр бала ақыл тауып сүйікті көсемге хат жолдағысы келіпті; бірақ ауылда оқыған бала Виссарионға неше «с» жазу керек екенін білмепті, қасындағы балалардан сұрауға арланыпты. Киоскаға барып газет сатып алып, өзін қинаған «с» әрпінің сыласын тауыпты. Көсемге жазған хатқа іле-шала келген жауапта Қазақстанның Мәскеудегі Тұрақты өкілдігіне баруға кеңес беріпті. Онда барса алдынан ыңырсып сөйлейтін арық қара шығыпты да, сұраған ақшасын ұстата сапты. Тегін ақшаға қуаныпты. Тек былай шыққасын жаңағы қалақ қараның қабақ шытпай бере салғанына қарап, аз сұрағанына өкініпті. Сол өкініш ойынан кетпей қынжылып келсе... Өзімен бір бөлмеде жататын сепкіл бет, сары бала жылап отыр. Бұл «не болды?» деп сұраса, ту Қиыр Шығыстың қиян шетінен келген неме емес пе, жаңа киоска алдында қызыл ала журналдың сыртында қылыш асынған қолбасыны қызықтап қарап тұрғанда ... «Ақшам... қалтамдағы ақшамды...» деп аржағын айта алмай еңіреп қоя беріпті. Жүрегі зу ете қалған Әзім ақша салған қалтасын ұстай алған еді...

Жаңа бұ да сол киоскаға соққан-ды. Бұ да ауылдағы қатындардың күлдәрі көйлегіндей алабажақ журналды көрген. Журнал сыртында сары ала қылыш асынған қолбасының қошқар тұмсығы мен әр шалғысына уыс толғандай мұртына есі шыға қызығып қараған еді;

Сол түннің ертеңіне ол төсегінен тұра сала кешегі қалақ бет қараға қайта барып: «аға, кеше... Сізден шыққасын киоскадан газет алайын деп тұрсам...» – деп ақшасын ұрлатып алған сепкіл бет баладан аудармай кемсеңдей бастаған екен, қалақ қара: *«қазақы бала, бала емес»*, – деп басын шайқапты да, бұл жолы да бір уыс ақшаны ұстата сапты. *«Сүйтіп, айналайын, астанадағыларыңды да екі жеп биге шықтым»*, – деп, Әзім сусылдақ шашын бір сілкіп қап, сақ-сақ күлген – ді.

Қанша десе де баланың аты бала. Ол кезде бұлар ненің парқын білген. Кейін ойлап қараса, құрдасы сол кезде де ағайын ағарып адыма түспесін, қарайып артымда жүрсін депті. Сонда артына ерген шуылдақ тобырдың аузында да, көзінде де бір өзі жеке тұрарын білген. Халық назарынан шықпай елтең-селтең жүру оның ежелгі арманы еді. Арманына жетті. Аты астана газеттерінен түспейді. Жиналыста сол сөйлейді. Жиында соның аты үлкендердің аузымен аталып, қазақ даласының бас-аяғына дабырайып тарап жатыр[10,23].

Әзім қулықпен басшылық адамдарын да алдап соқты. Табиғатынан зерек бала ойлаған жерінде қулығын оңай іске асырып, өтірікті де айтып үйренді.

Оза шауып, бәйге алып, сұлуды құшам; оза шауып бәйге алып атақ алам. Оза шауып, бәйге алып абырой асырам.

Оза шауып, бәйге алып, туған жерімді гүлдетем. Оза шауып, бәйге алып, ауылымның атын шығарам. Оза шауып, бәйге алып, туған халқымның атын шығарам. Бұл – атаққа тойымсыз айтулы ғалым Әзімнің болмысы. Оза шауып, бәйге алам деп, досын алдап кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп, сүйген қызын құрбандыққа шалады. Оза шауып, бәйге алам деп, ағайын-тумадан алшақ кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп өзі туған өлкені, өзі шомылған Аралды саудаға салады. Оза шапқызып, бәйге алғызып дәндеткен алдамшы құштарлық ақыр аяғында оның өзін орға жығады. Үйінен бездіреді. Күйінен бездіреді. Өлең төсегінен бездіреді.

Қызыметінен қуып шығады. Беті ауған жаққа лағуға пейіл қылады. Сүйтіп жүріп, баяғы еліне келеді. Баяғы ағайынға қауышады. Тастап кеткен қызына оралады. Жел айдаған қаңбақтай алабұртып жүріп, өзі құрбандыққа шалған Аралдың төсінен бір – ақ шыққанын білмей қалады. Өзі сатып кеткен досының кебін қалай бірге кигенін де білмей қалады. Ақыры тағы да қасындағы серіктерін тастап, бетімен лаққан сеңнен бей-берекет қашып шығады. Теңіздегі сеңнен құтылғанмен өмірдегі сеңнен құтыла алар емес. Ертеңі – неғайбыл. Таусылмаған сергелдең. Таусылмаған далбаса. Бұл қатарынан озып, жүлде алып, үздік туған Әзімнің тағдыры. Ал екеуінің ортасындағы Бәкізаттың да бағын байлап жүрген сол баяғы далбаса үміт.

Әзім бейнесі «Қан мен тер» трилогиясындағы Тәңірбергенге ұқсайды. Тәңірберген ел бірлігін көп сөз етеді. Адалдықты, тазалықты дәрәптеуге құштар. Іс жүзінде елдің ішіне іріткі салушы нағыз қызыл көздің өзі. Тып – тыныш отырған балықшылар ауылын екіге жарып, бір-бірімен өштестіріп, қастастырып қояды. «Әзім де Аралды екі өзенге бөліп жіберіп, орнына егін егіп байимыз, қарық боламыз» деп елдің басын қатырып, әр жиналыс сайын сарнайды.

Тәңірбергеннің Ақбалаға жасаған қиянаты, Әзімнің Бәкізатқа жасаған опасыздығы – екеуінің де әйел затын құрметтемейтін, оларға немқұрайлы қарайтынын көрсетеді. Тәңірберген өз тасбауырлығына өзі тәнті болса, Әзім өзінің өзімшіл, қатарының алды болғысы келетін қасиетін жоғары санайды.

«Қан мен тердегі» Еламан іштей жуылса, Тәңірбергенді кір басады. Сол ластығына өзі сүйсінетін мұндай жан – қазақ әдебиетінде бұрын кезікпеген кейіпкер.

Сең үстінде қалған үшеу меңіреу табиғатпен бетпе-бет келгенде бірінен-бірі өткен дәрменсіз боп шықты. Өз өмірлерін ойша қайта шолып, қайта таразылаудан басқа амалдары қалмайды. Үшеуінің де ұстанып келген қағидалары далбаса боп шықты. Үшеуі де қысыр

қиял қуып жүрген, өздерін-өздері алдарқатып жүрген алаңғасарлар екен. Тіпті бір-біріне артар кінәсі де жоқ боп шықты.

Бір-бірінің бойынан кешірмейтіндей күнә да таба алмайды. Түптеп келгенде, әрқайсысы өзін-өзі жазғырды. Бірақ қайтадан қауышып кете алмайды. Арман қуып, алаңғасарланып жүріп, бір-бірінің көзіне шөп салыпты, көңілін қалдырыпты, сатыпты. Тіптен ондайдан аулақ Жәдігердің өзі орынсыз тоңмойындық жасап, талай жерде бітіскелі тұрған көңілді бітістірмей, жазылғалы тұрған көңілді жаздырмай тастапты. Қонатын бақыт қонбай қапты. Орнайтын жақсылық орнамай қапты. Өйткені арман деп қуып, мұрат деп тұтынып келген қағидалардың бәрі «бәлду-бәлду – бәрі өтірік» дейтіндей бәдік әңгіме.

Ондай далбаса қуғандардың опат болмауы еш мүмкін емес екен. Кім неғұрлым жан-тәнімен берілсе, сол алдымен опат болады екен. Жел өтіндегі, сең үстіндегі сергелдеңге ең сенімпаз Жәдігер ең алдымен қаза табады. Өзі қуып жүген өзекті мақсаттың өзінен ойда жоқта айнып кетуден тайынбайтын аяр Өзім бір амалын тауып, сең үстіндегі сергелдеңнен де сытылып шығады. Бірақ өзін қуалаған масқарадан бәрібір құтыла алмайды. Қай нәрсеге де жан-тәнімен құламай, қай уақытта да өзін астам қойып, қалаған дүниенің күштісін де, келістісін де, бақыттысын да менікі деп ойлайтын тәкәппар Бәкізаттың төзімі бәрінен күшті боп шықты. Қырық шырақты қыз шіркін қиямет көрсе де бар болғаны, бір ғана шырағын өшіргендей. Өмір шындығы қозғалысында адал жүрсе де еңбегі еш болмайтындар тағдыры Жәдігер бейнесімен ұғындырылады. Атақ-дәреже, мансап үшін туған жерін де, өзін сүйген адамды да сатып кететіндер Өзім бейнесі арқылы жеткізілген. Ал, осы екі еркекке де әйел болып жүрген Бәкізат – далбаса үміттің құрбаны.

Құшағында серейіп өліп қалған Жәдігердің тонының омырауынан табылған жұлым торғайдың көкірек тұсы бүлкілдеп қоя бергенде, оныңда көкірегі лүпілдеп қоя берді. Әуелі кешегі безіп кеткен күйеуінің кеудесіне жан оралған екен деп үміттенді. Сосын жаңа ғана сенделіп жүріп, жағалауға бір соқтығып, соны пайдаланып Өзімнің қашып кеткені есіне түсіп, сондай ұрымтал сәт тағы да қайталанар деп дәметеді. Өмір сүруге баяғыдай құштарлығы да шамалы. Бірақ жағалаудағы елде жаутаңдап қалған ұлы мен қызын ойлағанда, алақандағы бір шөкім тірі мақұлықтың жүрегінің лүпіліндей нәзік үміт, түсініксіз үміт күшейе түседі. Иә, лайсаң көктемдегі аласапыран теңіздің қайда барып тоқтары, қай жағадан шығары, не болмаса, өзі секілді қаңғалақтап келе жатқан екінші бір сеңнің астында қап, тұңғыыққа шөгіп кетері белгісіз тоқымдай мұздың үстінде баяғы көрік, баяғы өрліктің бәрінен айрылған тірі мүсіннің көкірегіндегі арман деуге де, қиял деуге де, өкініш деуге де келмейтін күмілжі сезімдер мен қай-қайдағыны ойлататын қасіретті хикая тамамдалады.

Расында да, әлгінде ғана біз шолу жасап өткен үш ғұмырдың үшеуі де, шындап келгенде, зая кеткен өмірлер ғой. Осы кітаптағы қай кейіпкерлердің тағдыры да зая ғұмырдан өрбіп жатқан жоқ па? Бас құрылысшы ма... Үлкен кісі ме... Сары Шая ма... Жуан Жақайым ба... Кәрі қақсал ма... Қайсысы? Бәрі де Арал түбіндегі құмға шөккен кемелердей қазірдің өзінде қайырлап тұрған жоқ па? Тек сол бір балықшы ауыл ғана емес, күні кеше көсемдер мен үлкен кісілердің дегенін екі етпей, біреуі адал жүріп, адал тұруға тырысып, біреулері халқының атын шығарып, елінің даңқын асыру үшін оза шауып, бәйге алуға тырысып, біреулері бақытты жар, бақытты ана атануға тырысып, арам өле жаздаған күллі қоғам ойда жоқта бауыры құмға тірелгендей, қайырлап тұрған жоқ па?

Оны сондай тығырықтан шығарып аламыз деп тызақтағанымыздың өздері сең үстінде қалғандай сергелдең хал кешіп жатқан жоқ па? Тіпті: «Осының бәрі неден болды?» – деп ойлануға да мұрша келмей жатқан жоқ па?.. Алаңғасарланып қысыр қиялды қуа берсең, бір далбасаның соңынан бір далбасаға, бір сергелдеңнен соң бір сергелдеңге ұрынып, есіл ғұмырды еш қыласың ... Бір өкініштен сөң бір өкініш кеше бересің ... Кеше бересің ...

ҚОРЫТЫНДЫ

Романда баяғы жар басындағы балықшы ауыл қайта жолығады. Сенделіп жүрген сең соның қасына кеп, бір ұстаса жаздап, қайтадан көк теңізге лағып кетеді. Сол тұста қашып

шыққан Әзім ескі жұрттың үстінен шығады. Кей тұста Жәдігердің, Әзімнің, Бәкізаттың басынан кешіп келе жатқан сергелдең бір кезде, басқа бір заманда Еламан, Тәңірберген, Ақбала кешкен сергелдеңге ұқсап кетеді... Сонда бұл не? Ұрпақтар жалғастығы ма? Олар кешкен сор азаптың да әлі күнге желісін үзбей жалғасып жатқаны ма? Өмір сол баяғы бір орынында тұрғаны ма? Соры ашылмаған қазақ сахарасы үшін ештеңенің өзгермегені ме?..

Иә, дәл солай сияқты. Дәл сол кездегідей, адал жүріп нан табам дейтіндеріміз өзгелерге деген өшпенділігімізді өшіре алмай келеміз. Өз-өзімізден түтіндей бықсып, іштей тұншығып, Жәдігердің кебін киеміз. Жоқты бар қыламыз деп жүріп, қолдағы бардан айрыламыз. Қарық боламыз деген сайын ғарып бола түсеміз. Оза шауып, бәйге аламыз деп, әлеуметтік өзімшілдікке беріліп, өзімде бар өзгелерде болмасын деп жүріп, бір күні тап сол өзгелерден өзіміз де сазға отырамыз... Қанағат, мейірім жоқ жерде махаббат жоқ. Махаббат жоқ жерде әділет жоқ. Әділет жоқ жерде асылың жасық, алтының тас боп көрінеді. Адамзат жоғалтқан қасиетіне қайта қауышса ғана абзал атын ақтай алуы мүмкін. Соны кеш түсінген Бәкізат Жәдігерімен қайта қауышып, қайта бақыт табар сәтті кезеңнен кеш қалып қойды.

Роман идеясы айқын. Көздейтіні – жалғандықтың жағасынан алу. Шығармада Әзім баттасқан жылпос, өтірікшіл, екіжүзді, алаяқ кейіпкерлердің тұтас жүйесі жасалған. Аудан басшыларының бірі Қозы Қарын әрі-сәрі, жұрттың көлгірсіген сөзінен мақтау мен боқтау арасын айыра алмайтын халдегі байғұс. «Жауырынына терезе салса да, ішіне жарық түспейтін» Жуан Жақайымның бар қасиеті – Әзім қылмысын игі іс етіп дабырайтып насихаттауға, жауырды жаба тоқуға бағытталған. Әзімнің ағасы атақты құрысшының аңдығаны – тағы да бір алтын жұлдыз қадау үшін – «коммунизмнің сәулетті құрылысын», патша сарайындай ғимарат салу. Атақ, даңқ бермейтін құрылысқа енжар... Сары Шая – кеңес белсендісі – Құдайсыздар ұйымына мүше. Бірақ Құдайсыздығы – бер жағы. Қыл аяғы қойнында комсомол билеті бар Қожбан, ол да алдамшы жәдігөй. Ретін тауып, молдалардың арасына сыналап кіріп, кісі өлген азалы үйді бірге тонасып жүр... Осылардың бәрі типтік жағынан тамырлас – жалған жүйенің жалдаптары [11, 17].

Жазушы кейіпкерінің бірі әрі бірегейі – Сары Иван. Ол романда бірнеше жерде ғана көрінгенімен сом алтындай нар тұлға көз алдыңыздан кетпейді. «Соңғы парыздың» оқиғасы кеңес дәуіріне қатысты десек те, көтерген көп мәселелері бүгінгі күнмен үндес. Кешегі, бүгінгі жалғандыққа бірдей шүйлігеді. Нақсүйерін ажал аузында қалдырып, сең үстінен амалдап қашып шыққан Әзім өзі сияқты «болады, боладыны» әндетуге үйір, уағдаға опасыздар келешектен де табылатынына нық сенімді. «Талай жыл өтер. Заман да, қоғам да өзгерер. Адам да өзгерер... Адам қанша өзгерсе де, Арал тағдыры өзгермес» деп басталатын бұл ұзақ монолог адал істі армандайтын небір Әзімдердің бетпердесін жыртады. Әзімдердің сорты көп. Ортақ сиқы сол, бәр-бәрінің айналасы – тау толған өтірік, дала толған мақтан, өзен толған өсек, оспақ... «Арал тағдыры – адам тағдыры деген әдемі сөзді ел кезінде елтең-селтең жүргенді мансұқ еткен епті жігіттер қызыл тілді қайраққа жанып-жанып алып, халық алдында ана мінбеден де, мына мінбеден де қиқулатар – ау!

Хикаясы кеңес дәуіріне арналған роман «сүйтер», «бүйтер» деп келешек туралы сыр шерткенде жоқтан барды моншақтап отырған жоқ. Шартты түрде бүгінгі шындықты айтып отыр. Еңбек еткен «Қазекемнің балалары болмаса, онан басқа халықтың бәр-бәрінің де құлқы, пейілі өзгеріп, заманына қарай амалын жасап, қолынан келгені заманы қасқыр болса қасқыр боп, түлкі болса, түлкі болып құйрығы бұлғаңдап айналасын асыра бағар – ау!» – дейді үйінен өрт шыққандай жаныққан Әзім [12, 30]. Ә. Нұрпейісов қазақ әдебиеті үшін бұрын жан-жақты бейнелеу өрнегінен өтпеген Арал өңірі табиғатын да өзіндік ерекшеліктерімен суреттеді.

«Соңғы парыздың» ерекшелігі – Бәкізат, Жәдігер, Әзім арасы роман тартысының қак ортасынан алынған орнын босатпайды. Романдағы басты кейіпкерлер бейнесі өзіндік мінездерімен де, қимыл-қозғалыстарымен де, іс-әрекет барысындағы бет-әлпетіндегі өзгерістерімен де жан-жақты ашылған. Аталмыш диалогия аударған Annelore Nitschke: «The analogy between Bakisat and the Aral is also mirrored in the similarity of the scenes depicting Jadiger's crossing of the frozen Sea and his attack on Bakisat» [13,3], – дейді. Яғни автор Арал

теңізі мен басты кейіпкерлердің өмірі тағдырлас, тіпті теңіздегі толқын қаһармандардың ішкі жандүниесімен үндес деген тұжырым жасайды. Сол сияқты зерттеуші Е.Кәкілбаева да өз мақаласында: «We made an attempt to consider the poetics of the dilogy by Abdijamil Nurpeisov “Last Duty” in a mythological aspect, to determine the functions of mythologemes that allow one or another plot situation to be interpreted using parallels from mythology. The subject of research is the multifunctionality of myth, its semantics and structure-forming function» [14,3], – дей келе, шығармадағы бас кейіпкерлердің образ жасауда, табиғатпен үйлесімділікте қарастыруда мифологиялық астар барын тілге тиек етеді.

Әлемдік әдебиеттің бар өрмегінің тіні болып келе жатқан осы үштік күллі ұлттық дәуреніміздің қазіргі ахуалының ұтымды кескіндемесін жасап беретіндей шешім тауыпты. Сырт қарағанда ғана бір-біріне кереқар антиподтар сияқты көрінетін екі еркек, түптеп келгенде, бір-бірінің дәл баламасы. Екеуінің таласып жүрген әйелі де, тек сырт көзге ғана екеуіне де ұқсамайтын ерекше тұлға. Түптеп келгенде, ол да бар болғаны үшінші балама ғана. Жалпылай алсақ, үш дара тұлға деп жүрген үш адамымыздың жеке-жеке бастан кешіріп жүргендері де, бәрі бірігіп, бір-бірімен табысып, бірде кетісіп, бірде бастан кешіріп жүргендері де бір тағдыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Abdijamil Nourpeisov (1967). *Le Crépuscule*. Gallimard, Paris.
- 2 Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997. – 250 б.
- 3 Қирабаев С. Әдебиетті қайта оқу. – Алматы: Балауса, 2010. – 210 б.
- 4 Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 257 б.
- 5 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 341 б.
- 6 Қирабаев С. Әдебиеттанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Комплекс, 2002. – 284 б.
- 7 Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. – Алматы: Жазушы баспасы, 1999. – 445 б.
- 8 Кәкішев Т. Қазақ әдебиетінің сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 305 б.
- 9 Қаратаев М. Бетбұрыс белестері. – Алматы: Алатау, 2005. – 312 б.
- 10 Тоғыс Ж. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы жайында// Қазақ және әлем әдебиеті. – № 5-6 (30). – 2008. – 6-7-б.
- 11 Әжиев Қ. Ә. Нұрпейісовтің шығармашылық шеберханасы. – Алматы, 2003. – 211 б.
- 12 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 899 б.
- 13 Nurpeisov, Abdizhamil. *Der Sterbende See*. Romandilogie. Translated by Annelore Nitschke. – Berlin: Dagvelli, 2006. p.445
- 14 Kakilbayeva, E.T. 2020. “Abdijamil Nurpeisov’ s “Last Duty” Dilogy in Mythological Aspect”, 17 (2), pp.204-214

Материал 22.06.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Abdijamil Nourpeisov (1967). *Le Crépuscule*. Gallimard, Paris.
- 2 Rahymzhanov T. (1997), *Romannyn korkemdik aleml*[The artistic world of the novel]. – Almaty: Rauan(In Kazakh)
- 3 Qirabaev S. (2010), *Adebietti qaita oqy*[Re-reading literature]. – Almaty: Balausa(In Kazakh)
- 4 Esembekov T. (2009), *Koekem matindi talday negizderi*[Fundamentals of literary text analysis]. – Almaty: Qazaq universiteti(In Kazakh)
- 5 Dadebaev Zh. (1991), *Omir shyndygy zhane korkem zhyndyq*[Reality of life and artistic decision]. – Almaty: Gylym(In Kazakh)
- 6 Qirabaev S. (2002), *Adebiettanydyn ozekti maseleleri*[Actual problems of literary studies]. – Almaty: Kompleks(In Kazakh)

- 7 Nurpeisov A. (1999), Songy paryz [Last duty]. – Almaty: Zhazyshy baspasy (In Kazakh)
- 8 Kakishev T. (1994), Qazaq adebietinin synynyn tarihi [History of criticism of Kazakh literature]. Almaty: Sanat (In Kazakh)
- 9 Qarataev M. (2005), Betbyrys belesteri [Turning points]. – Almaty: Alatau (In Kazakh)
- 10 Togys Zh. A. (2008), Nurpeisovtyn «Songy paryz» pomany zhaiynda [About Nurpeyisov's novel «The Last Duty»], Qazaq zhane alem adebieti [Kazakh and world literature]. – Almaty (In Kazakh)
- 11 Azhiev Q. (2003), A. Nurpeisovtin zhygarmashylyq sheberhanasy [A. Nurpeyisov's creative workshop]. – Almaty (In Kazakh)
- 12 Syinshaliev H. (2006), Qazaq adebietinin tarihi [The history of Kazakh literature]. – Almaty: Sanat (In Kazakh)
- 13 Nurpeisov, Abdizhamil (2006) Der Sterbende See. Romandilogie. Translated by Annelore Nitschke. Berlin: Dagveli (In English) p.445
- 14 Kakilbayeva, E.T. (2020), “Abdijamil Nurpeisov’ s “Last Duty” Dilogy in Mythological Aspect”, 17 (2), pp.204-214

Галерея образов в романе «Последний долг» А.Нурпейсова

Г.С. Бөкен¹, Қ.К. Молғаждаров¹

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье ставится задача проанализировать галерею персонажей романа «Последний долг» писателя А.Нурпейсова. Анализируется, что художник смог так описать личность, поступки, характер человека, что, помимо типичных характеристик среды и эпохи, четко просматриваются присущие только ему характеристики. Его отличает то, что автор достаточно хорошо знает, что типичное своеобразие художественного образа необходимо для раскрытия внутренней тайны и смысла общественной жизни, что его индивидуальность и индивидуальные особенности играют огромную роль в изображении человеческой личности. Художественный характер романа раскрывается изображением в нем действующих лиц, а в характерах выражены чувства между Азимом и Бакизатом. А затем сети Жадигер-Бакизат и снова Азим-Бакизат анализируются в гармонии друг с другом.

Ключевые слова: долг, образ, портрет, судьба, остров, человек

Материал поступил в редакцию журнала 22.06.2023

Gallery of images in the novel "The last duty" by A. Nurpeysov

G.S. Boken¹, K.K. Molgazhdarov¹

¹Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article aims to analyze the gallery of characters in the novel "The Last Duty" by A. Nurpeisov. The article analyzes the writer's ability to describe the personality, actions, character of a person in a way that, in addition to the typical characteristics of the environment and the era, the characteristics inherent only to him are clearly visible. It is distinguished that the author knows quite well that the typical originality of the artistic image is necessary to reveal the inner secret and meaning of social life, that his individuality and individual characteristics play a huge role in depicting the human personality. The artistic nature of the novel is revealed by the depiction of characters in it, and the feelings between Azim and Bakizat are expressed in the characters. The networks of Zhadiger-Bakizat and Azim-Bakizat are analyzed in harmony with each other.

Key words: duty, image, portrait, fate, island, man.

Received: 22.06.2023

Zh. S. Beisenova¹, G.A. Zhakipova¹, O.G. Egorova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

²Moscow State Linguistic University, 101000, Moscow, Russian Federation

SCIENTIFIC AND ARTISTIC KNOWLEDGE IN KAZAKH LITERATURE FOR CHILDREN

The article discusses the nature of the scientific and cognitive function of natural history fiction. The authors of the article emphasize that the theme of the relationship between man and nature is still popular in the literary genre. The scientific reasoning emphasizes the emphasis on the mythopoetic basis of Kazakh folklore, in which the scientific, artistic and heuristic beginnings of human exploration of the surrounding world are synthetically presented. The purpose of the study is to present an analytical review of the most representative critical assessment of the natural history of children's literature in Kazakhstan. The illustrative material of the artistic description of local history and natural history is given. In this article, the authors refer to the corpus of historical and modern scientific criticism of children's literature. The practical significance of the problem under study lies in revealing the peculiarities of the development of children's literature in its main genre and style concentra. The authors use a systematic approach that allows them to build the studied material according to a linear-concentric principle, applicable to genre forms of prose and poetry addressed to children.

Key words: natural science, animal world, Kazakh children's literature, man and nature, scientific and artistic book.

MAIN PROVISIONS

Children's literature is a socially-politically and culturally-historically formed and motivated phenomenon. It has the potential to promote certain ideas and a political program. It affects how a person perceives himself and society. The need to study the culture of children's reading, scientific and artistic knowledge in literature for children and about children is confirmed by many foreign and domestic humanitarian studies. The circle of works addressed to children includes natural science fiction, one of the main tasks of which is to describe nature as the beginning of the young reader's path to natural science knowledge about the animal world. Images of nature and animals have always been paramount for Kazakh literature. Children's literature, like adult literature, synthesizes scientific knowledge and artistic narrative. For the entire period of development and existence of children's literature, an extensive fund of critical children's literature devoted to the natural history topic was created, which took its significant place in the world and Kazakh scientific and fiction literature, reflecting its ideological and stylistic searches. It is quite difficult to cover the entire body of publications devoted to the before-mentioned problems, nevertheless, the brief overview of available works given in the article indicates a certain fragmentation and incompleteness of scientific facts in the field of studying children's literature and, moreover, requires modification of methods for collecting, processing relevant information and data obtained.

INTRODUCTION

World literature for many centuries, referring to childhood, made us remember the functions that the artistic word in general is endowed with, and, in line with the topic of this study, its scientific and artistic understanding of childhood. The historically determined relevance of addressing the problems of children's literature is obvious, and in this sense it is appropriate to quote the statement of the famous Russian literary critic V. G. Belinsky: *We have almost no books*

for children's reading at all. Nothing could be more difficult than the position of a writer, from whom some father or mother asks what books they would like to buy for their children [1]. The explanation of the phenomenon of children's literature with a sufficiently high completeness is reflected in the critical works of famous philologists. Thus, the famous Russian scientist I. G. Mineralova writes about the intersection of Eastern and European traditions, where Kazakh and Russian writers are organically connected [2]. The collective monograph edited by Kazakh scientist N. J. Shaimerdenova reflects the special place of the fairy-tale form in Kazakh folk art [3]. The scientific works of Kapasova B. K. reflect the issues of age-related features of works for children on the material of Kazakh folklore and literature [4, 83-86]. In the essays of V.B. Jordansky, similar world motives of mythological ideas about the divine origin of the human and animal worlds are presented [5,10]. Local history and natural history, poetized in fiction, *teaches communication with the outside world, teaches speaking and speech* [2]. The purpose of the article is an analytical review of the most representative critical assessment of the history of Kazakh children's nature literature, a description of the issues characterizing the scientific works of modern researchers in this direction. The main objective of this scientific article is a brief description of the artistic and scientific-artistic genres of the history of children's nature literature in the world and Kazakhstan content, their specifics and role in the development of the actual scientific-artistic natural history book. Of course, one of the important lines of a wide range of children's literature of the artistic and cognitive direction is the development of comprehensive education of children. Types of scientific and fiction literature about natural science, the theme of nature originate in oral folk art with the Nature-Man line in a descriptive form. In this context it is necessary to name the book of the Czech teacher J. A. Comenius "The World of sensual things in pictures", and also note a definitely important role in the development of a children's natural history book, which was played by encyclopedic translated editions, such as "Children's Menology" (1787) by F. Tumansky, a writer and translator of the XVIII century [6]. It is obvious that since the XIX century, natural-scientific discoveries are popularized, giving children books in entertaining and visual forms. The metaphorical names of a Children's poultry house and Menagerie (1821, 1847) or a Menagerie for children (1832), deserve modern commentary in the XXI century. So, the word "menagerie" is a Russian correspondence to the German "zoo", the Kazakh "hayuanattar bagy". The narration about animals and birds in these books complemented the children's getting acquainted with them in a real menagerie. In such books about animals, purely scientific knowledge took the form of a scientific dialogue. Historically, a deep respect for the Alphabet has been established as a book that gives initial knowledge. In the Russian Enlightenment, the first Alphabet as a book for children was published by Ivan Fedorov in 1574 [7, 210-211]. In the Kazakh Enlightenment, the "Abc" was prepared by Akhmet Baitursynov (1924) [8, 210-211] and Ibray Altynsarin (1879) became the first book for children and folk reading in the Kazakh language [9].

Although the history of children's literature began a long time ago, today many modern writers are working in this direction. A special place is occupied by the artistic space of the writer B. Suleimenov, stretching from the Arctic Ocean and Antarctica to Africa. Telling fascinating stories, the writer interestingly depicts the flora and fauna of various countries and continents ("Quechua Indians", "Eagle's wings are crying", "Alabai-Dalabay", "Meeting in Khan Shatyr", etc.) [10]. Prose for children and youth of Kazakhstan is enriched with new names and genre experiments. The names of young writers writing in the fantasy genre should be named - this is A. Shipulina, the author of books, including "The Witch of the Land of Mists" [11], B. Alimzhanov (The boy who defeated Dzhalmoz, 2016) and others [12].

MATERIALS AND METHODS

The theoretical nature of interdisciplinary research involves the use of general scientific methods and techniques tested in the scientific environment: the study and systematization of scientific literature on the problems of research; analysis, synthesis and generalization of research methods. Conclusions are made based on the analysis of the works of foreign and Kazakhstani

scientists, which include scientific works of philological and interdisciplinary directions. The authors of the article show a model of step-by-step analysis and synthesis of information based on complex philological methods and related branches of sciences, critical positions in the field of scientific and artistic children's literature in the world and Kazakhstan content are described. The research in this article is based on universal typological constants identified in the criticism of children's literature of the XIX -XXI centuries.

RESULTS

Scientific and artistic children's literature reflecting the natural history theme originates from folk art, folklore, fairy tales. Children's literature, like adult literature, synthesizes scientific knowledge and artistic narrative. In Kazakhstan, A. Baitursynov has prepared textbooks for teaching Kazakh children their native language. L. N. Tolstoy, relying on his pedagogical practice, talked about books useful for children's reading, while highlighting fairy tales, songs, tales, riddles: *... children are more willing than adults to read such books, they reread them several times, ... with pleasure they take home both in games and in conversations they give each other nicknames from ancient epics and songs* [13]. Kazakh folklore shows the conditions of life in the steppe – an image of earthly existence, mountains – a symbol of greatness and water – the kingdom of the dead. Since ancient times in Kazakh mythology four types of animals have been and remain the most revered: camel, sheep, cow and horse. History of Kazakh nature literature is enriched with encyclopedic collections of legends and essays by the famous Kazakh traveler, ethnographer, folklorist Sh.Valikhanov: "Geographical sketch of the Trans-Ili Alatau", "Diary of a trip to Issyk-Kul", "Fables and legends of the Great Kirghiz-Kaysar Horde". Valikhanov, skillfully combining a scientific approach and artistic skill, showed the reader the beauty of the animal and plant world of Semirechye and Issyk-Kul, recorded historical legends, fables, fairy tales. The discourse of his travel notes reflected natural science knowledge: *We noticed more life in nature by Ayaguzka... I admire Ayaguz: maybe the poetic legend about the love of the beautiful Bayan for the golden-haired Kozy-Korpesh, which took place on this river, has an important reason for this* [14]. Thus, the ethnographic research of Sh. Valikhanov became the beginning of his artistic descriptions of human life in its relationship with nature.

The world of nature in prose. Kazakh children's literature has given the world a lot of works in different genres: these are epic novels, short prosaic works, poetry, and drama. But it is especially distinguished by unusually vivid images of animals. Children's literature is represented by a number of names of talented children's writers working in this literary direction. The importance of realistic works of the naturalist writer M. Zverev for Kazakh literature is determined by their artistic and scientific content. The artistic value of the writer's works is determined by the description of the beauty and natural grandeur of the wild Kazakh fauna. The writer introduces children in an artistic manner to the world of natural science discoveries and secrets of nature: *The little maral spent the first hours of his life next to his mother. He tried to get up from the ground, swaying on his weak legs, but immediately sank down on soft, lovely needles. The warm tongue of the mother gently licked the fur of the little maral* [15, 40].

The world of nature in lyrical works. Kazakh poetry shows the transformation of nature associated with the seasons. So, in the poem of Y. Altynsarin "Summer" nature and people come to life. Spring is the time of the year *when both day and night are equal*, when nature and people become equal in relationships. The author manages to lyrically convey the unity of man with nature: greenery bursts into growth, breathing joyfully [9].

The aesthetic position of the poetic school of the founder of Kazakh children's poetry U.Turmanzhanov [16]. Natural history works in Kazakh children's poetry are aimed at learning the secrets of nature. The empathy of young readers, the romantic atmosphere of the work, which awakens children's imagination, are important here. A large layer of children's poetry was reflected in the poetry of the following masters of the artistic word: A. Duisenbiyeva (Oh, I'm tired, Mischievous ball) [17] and other modern authors.

The world of animals in Kazakh literature. In Kazakh literature, animal images were introduced not only as ways of knowing the world, revealing a person's character, but also as a source for perceiving the surrounding reality. Animals are relevant realities of village life. The steppe expanse is inhabited by wildlife – tigers, wolves, foxes, gazelles, ground squirrels. Domestic animals – horses, camels, sheep, dogs are endemic inhabitants of the rural farmstead. In Kazakh literature, images of animals appear to the reader as revelations. The novel of S. Sanbaev "White Aruana" has a natural theme, shows the loyalty of animals to their native land, reveals the relationship between man and the animal world. In an easy to read way, using the technique of parallelism, the writer reveals a serious science – the psychology of relationships on the example of the two main characters - the old man Myrzagali and his beloved camel: *For hours Myrzagali watched aruana walking quietly behind her two-humped camel kid, lifting her slender legs high and placing them carefully, as if feeling the ground. Life has long taught her this gait. She walked smoothly, despite her blindness, and from a distance it seemed that a white weightless cloud was floating behind the little camel* [18]. Also in Kazakh literature there are works of art in which the fate of animal characters serves as a projection on people's lives. The same issues are reflected in the works of the famous writer D. Isabekov who refers to the topic of the Kazakh village, which is connected not only with familiarizing the young reader with the traditions and life of the village, but also with the importance of knowing their roots, since in the modern world, in his opinion, some people have lost their national roots in pursuit of civilized countries. One of the characteristic stories of D. Isabekov is "Kablan"[19]. That is the name of the puppy - the main character of the work. D. Isabekov subtly reveals the tender and warm relationship between a boy and a dog, a boy and a father, family members and a pet, which carry a high morality and educational character and lie in the fact that you always need to remain a person, not to break into the world of animals by force, but to protect and cherish them. The intertextual possibilities of the work of the Kazakh author I. Nurgaliev "Dastan and Arman" are expressed in the plot, which is based on the ancient legend of the Kazakh people "Kozy-Korpesh and Bayan-Sulu". The author interprets and modernizes the folklore text by changing the motives of the characters' actions. If in folklore the father does not want to marry his son to the daughter of an old friend because of superstitious prejudices, then in "Dastan and Arman" the reason for the refusal lies in the thirst for enrichment and the search for a more successful party [20].

At the same time, this image grows to a generalizing symbol. Of course, the visible regularity in the relationship between man and nature makes it necessary to single out the corresponding features in this literary direction: problems of a moral and ethical order are brought out on the pages of books - humanity and cruelty, sincerity and soullessness, the breadth of nature and selfishness, supplemented by philosophical problems - nature and civilization, good and evil.

DISCUSSION

Possession of a corpus of works that has an addressee of a child, teenager, youth, of course, promotes the expansion of educational opportunities, the creation of motivation mechanisms for reading with the performance of aesthetic tasks, contributes to the formation of positive forms of speech and creative communication. The material to study scientific and fiction literature in Kazakh literature led to a philosophical understanding of human life and its relationship with nature, reflected in numerous works created specifically for children. The historical-descriptive method is used to systematize information on historical and statistical data and their description and generalizations. Contextual analysis that provides for the relationship of genre-style and contextual indicators, allows us to characterize the connection with non-linguistic reality, to determine the specifics of the impact on children-readers. It is clear that the article format is too limited to include the explanation of the phenomenon of scientific and fiction literature with exhaustive completeness, that is why its construction is such that the selection of illustrative literary and artistic material is due to the laws of the historical development of children's literature in Kazakhstan, where Kazakh and Russian writers are organically connected. The historical and descriptive method allows us to

characterize the formation and development of children's fiction and popular science literature in Kazakhstan. Contextual analysis of the dominant genre-thematic directions of the circle of children's and youth reading allows us to comprehend the individual style of writers, the peculiarities of genre synthesis in prose and poetry, philosophical understanding of human life and its relationship with nature, reflected in numerous works created specifically for children. Discursive analysis is used in the analysis of scientific and artistic texts reflecting the natural science knowledge of the natural world in prose, lyrical works, the animal world in Kazakh literature. The authors' attention is drawn to the history and modernity of children's literature, which is a living and organic component of culture, formed in close relationship with the world children's literature. In this case, this method will become a tool for determining the values and problems of the moral and ethical warehouse - humanity and cruelty, sincerity and soullessness, philosophical questions - nature and civilization, good and evil, which, of course, has a pedagogical effect of the natural history book on the formation of the consciousness of children and adolescents. Nature in Kazakh literature lives, acts, manifests itself in the feelings of the characters. Images of nature and animals were not a faceless passive part of the environment — on the contrary, the characters were described through them, important messages were hidden in them, and sometimes they became the protagonists.

The artistic imagination of poets and writers created clear, visual poetic images of the natural world, interesting to all readers at any age. The issues considered in the study are related to the actual problems of developing new theoretical concepts, methodological approaches and their application in the context of cognition of scientific and fiction literature in children's reading.

CONCLUSION

This article expands and complements the critical analysis and description of the modern genre typology of Kazakh natural history fiction in children's reading, reveals the novelty and originality of the types of scientific and artistic books, which combine scientific knowledge and artistic description of scientific discoveries. For the entire period of development and existence of children's literature an extensive fund of critical children's literature dedicated to the natural history theme has been created, which has taken its significant place in Kazakh scientific and fiction literature, in general, reflecting its ideological and stylistic searches.

This is, in particular, a natural history book. Thus, on the basis of the above-described range of themes and motives, we can assert the further need to study children's natural history literature, the study of which has been conducted to a greater extent fragmentarily until now.

REFERENCES

- 1 Belinsky V. G. The complete works. Volume 8. Articles and reviews 1843-1845, M., Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, (1955). [Electronic resource]. Available at: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_1844_instinkt_zhivotnyh.shtml [in Russian]. (accessed 25.07.2023).
- 2 Mineralova I. G. Cit. by Chindilova O. V. Phenomenology of the development of the reading culture of preschool children in the context of continuous literary education. Autoref. diss. for the degree of Doctor of Sciences, (2021). [Electronic resource]. Available at: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_005031559 [in Russian]. (accessed at 15.04.2023).
- 3 Shaimerdenova N.J. Children's literature in Kazakhstan: from discussions to solutions: a collective monograph / under the general editorship of Dr. Phil. sciences, prof. N. J. Shaimerdenova. M.: FLINT: Science, 2015.
- 4 Kapasova B. K. Age features of works for children (based on the material of Kazakh folklore and references) // Bulletin of Chelyabinsk State University. 2011. № 25 (240). Philology. Art history. Issue 58. pp. 83-86.

- 5 Jordansky V.B. Animals, people, Gods. Essays on African Mythology. – M.: Nauka, 1991. – P. 10.
- 6 Comenius J. A. Orbis Sensualium Pictus: Hoc est: Omnium fundamentalium in mondo rerum, & in vita actionum, Pictura & Nomenclatura. Noribergæ: Michaelis & Joannis Friderici Endteri. 1698.
- 7 Lukyanenko V.I. The alphabet of Ivan Fedorov, its sources and specific features, Academy of Sciences of the USSR. Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature of the Institute of Russian Literature XVI, 1932. - pp. 210-211.
- 8 Saybekova N. Grammatology paradigm: Baitursynuly and formation of Kazakh writing. Autoref. diss. Almaty, 2020.
- 9 Altynsarin Y. Kazakh Anthology (1879; 2nd ed., 1906). Selected works. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Alma-Ata, 1967. – 462 p.
- 10 Suleimenov B. Mysterious world. Selected works. Novels, tales and stories, travelogues, memoirs, essays. - Almaty: "Asyl Kitab" publishing house, 2021. - 892 p.
- 11 Shipulina A.S. Three tea dragons and sparkling dust. 2014. - 160 p.; Witch of the Land of Mists. -AST, 2014. - 224 p.
- 12 Alimzhanov B. The boy who defeated Jalmauz. Fairy tales. - Kokshetau, 2016. - 54 p.
- 13 Cit. by: Nikolaeva E. V. From the background of L. N. Tolstoy's work on the "Alphabet". Vol. 3, (2010). [Electronic resource]. Available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/iz-predystorii-raboty-l-n-tolstogo-nad-azbukoy#ixzz3x2Agz93N> [in Russian]. (accessed: 04.15.2023).
- 14 Valikhanov Sh. Collected works in five volumes. – vol. 1. – Almaty: The main edition of the Kazakh Encyclopedia, 1984. – pp.104-114. – 432 p.; Valikhanov Ch. Selected works. Edited by Academician Margulan. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Alma-Ata, 1958. [Electronic resource]. Available at: <https://shoqan.kz/incompleted/works-dnevnik-poezdki-issyk> [in Russian]. (accessed 15.04.2023).
- 15 Zverev M. White maral. M., 1929. – 40 p.
- 16 Turmanzhanov U. Selected works. 1965.; Dombira and cradle. Independent Kazakhstan: An anthology of modern literature in three volumes. Children's literature. Volume I - M.: Fiction, 2013. - 568 p.
- 17 Duisenbiev A. Happiness Nasreddin and others // Murzilka. Children's magazine. - 1986. - No. 3.
- 18 Sanbaev S. White Aruana. / S. Sanbaev. Almaty, 1989.; Isabekov D. Favorites. - Almaty: Aiganym, 2014. - 216 p.
- 19 Isabekov D. Kablan / Favorites. - Almaty: Aiganym, 2014. - 216 p.
- 20 Nurgaliev I. Dastan and Arman. The beginning and the first task. - Feather, 2017. - 100 p.

Received: 17.08.2023

Балалар оқуындағы ғылыми-көркем әдебиет

Ж. С.Бейсенова,¹ Г.А. Джакипова¹, О. Г.Егорова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, Мәскеу, 101000, Ресей Федерациясы

Мақалада жаратылыстану фантастикасының ғылыми-танымдық қызметінің сипаты қарастырылады. Мақала авторлары адам мен табиғаттың қарым-қатынасы тақырыбы әлі күнге дейін әдеби жанрда кең тарағанын атап көрсетеді. Ғылыми пайымдауда қазақ фольклорының мифопоэтикалық негізіне баса назар аударылады, онда адамның қоршаған дүниені тануының ғылыми, көркемдік және эвристикалық бастаулары синтетикалық түрде берілген. Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы балалар әдебиетінің табиғи тарихының ең репрезентативті сыни бағасына аналитикалық шолуды ұсыну. Өлкетану және табиғи тарихты көркем суреттеудің иллюстрациялық материалы берілген. Бұл мақалада авторлар балалар әдебиетінің тарихи және қазіргі ғылыми сынының

корпусына сілтеме жасайды. Зерттелетін мәселенің практикалық маңыздылығы балалар әдебиетінің негізгі жанрлық және стильдік концентрлердегі даму ерекшеліктерін ашуда жатыр. Авторлар балаларға арналған проза мен поэзияның жанрлық түрлеріне қолданылатын сызықтық-концентрлік принцип бойынша зерттелетін материалды құруға мүмкіндік беретін жүйелі тәсілді қолданады.

Кілт сөздер: жаратылыстану, жануарлар дүниесі, қазақ балалар әдебиеті, адам және табиғат, ғылыми-көркем кітап.

Материал 17.08.2023 баспаға түсті

Научно-художественное знание в казахстанской литературе для детей

Ж.С. Бейсенова¹, Г.А. Джакипова¹, О. Г. Егорова²

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Московский государственный лингвистический университет, Москва, 101000, Российская Федерация

В статье рассматривается характер научно-познавательной функции природоведческой художественной литературы. Авторы статьи подчеркивают, что тема взаимоотношений человека и природы по-прежнему популярна в литературном жанре. В научном рассуждении подчеркивается акцент на мифопоэтическую основу казахского фольклора, в которой синтетически представлены научное, художественное и эвристическое начала освоения человеком окружающего мира. Цель исследования – представить аналитический обзор наиболее репрезентативной критической оценки природоведческой детской литературы Казахстана. Приведен иллюстративный материал художественного описания краеведения и природоведения. В данной статье авторы обращаются к корпусу исторической и современной научной критики детской литературы. Практическая значимость исследуемой проблемы заключается в раскрытии особенностей развития детской литературы в ее основных жанрово-стилевых концентраторах. Авторы используют системный подход, позволяющий выстроить изучаемый материал по линейно-концентрическому принципу, применимым к жанровым формам прозы и поэзии, обращенным к детям.

Ключевые слова: естествознание, животный мир, казахская детская литература, человек и природа, научно-художественная книга.

Материал поступил в редакцию журнала 17.08.2023

МФТАР 17.82.60

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp94-103](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp94-103)

А.Б. Ерсайнова¹, Ж.С. Таласпаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы.

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150011, Қазақстан Республикасы

С. МҰҚАНОВТЫҢ ӘДЕБИ-ҒЫЛЫМИ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада классик жазушы Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасындағы қазақ әдебиеті мен сынына, әдебиет тарихына қатысты, ашық хаттары ғылыми сараланған.

Сәбит Мұқанов өз шығармашылығында кез келген тақырыпта жазбас бұрын зерттеулер жүргізген. Сол зерттеулерінің бір бөлігі әртүрлі ғалымдарға, жазушыларға, ғылыми мекемелерге жазған хаттары деуге болады. Хат жазу арқылы көптеген деректерді жинап, оны өңдеп, көркем туындыға айналдырып отырған. Аталған мақалада академик-жазушы Сәбит Мұқановтың әдебиет саласына байланысты жазылған хаттарына ғылыми талдау жасап, қай хатында қандай шығармаға материал алғаны сараланып, сол арқылы жазушының шығармашылық лабораториясы және шығармашылық психологиясы бірішама ашылып, анықталды. Классик жазушының хаттарын тақырыптық тұрғыдан саралап жіктедік.

Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасынан азаматтық өсу жолының хронологиясын, эпистолярлық жанрды өте жақсы меңгергендігін, үлкен мәдениеттілік танытқандығын байқаймыз. Мақаланың негізгі мақсаты – Сәбит Мұқанов хаттарына зерттеу жүргізу арқылы жалпы эпистолярлық жанрда жазушылардың жеке хаттары мен ғылыми хаттарының жазылып отырған көркем шығармада көрінісін талдау. Сол арқылы академик-жазушы Сәбит Мұқановтың авторлық психологиясы мен ұстанымын айқындау мүмкіндіктерін саралау.

Кілт сөздер: хаттар, эпистолярлық жанр, ғылыми хаттар, әдеби айтыстар, сөз тартыстары, жазушы психологиясы.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақтың классик жазушысы Сәбит Мұқанов шығармашылығына байланысты көзқарастар мен әртүрлі айтыстар тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа бағытта өрбіді. Жалпы жазушының шығармашылығы қазақ әдебиетінің кеңестік кезеңіне келсе де, оның қазақ әдебиеті тарихына әкелген жаңалығы мен тың пайымдауларын ешкім де жоққа шығара алмайды. Әдебиет тарихынан С.Мұқановтың XX ғасырдың басындағы әдеби айтыстарға қатысқаны белгілі. Сол айтыстарда көптеген қарсылас санаған ақын-жазушыларын қатты сынағанын және сол үшін қазіргі кезде өзінің де көптеген сынға ұшырап отырғанын білеміз. Десек те, тарих әрқашан өзінің шындығын уақыт өте келе ашады. Сондай тарихи ашылу сәті С.Мұқанов шығармашылығына да байланысты қажет деп санаймыз. С.Мұқанов шығармашылығын зерттеген ғалымдар сол саяси науқаншылық заманында жазушының өз шығармашылық арнасынан аумай, өзінің ұстанған принциптеріне адал болды деген тоқтамға келеді. Жалпы хаттар адамның ішкі әлемі мен қоршаған ортасына көзқарасын айқын көрсететін құрал ретінде белгілі. Хат арқылы адам өзінің жан сырын да аша алады. Сондықтан жазушы С.Мұқановтың әдебиетке қатысты ғылыми мағынадағы хаттарына талдау жасау өзектілігін айқындаймыз.

КІРІСПЕ

С. Мұқанов шығармашылығын зерттеген Т. Кәкішев, Қ. Ергөбек сияқты ғалымдар еңбектерінен жазушының кеңестік идеологияға шын сеніп, оны халықты дұрыс жолға бастайтын бағыт деп танығанын білеміз. Алаш зиялыларына байланысты да айтқан ойлары кей кезде оның шығармашылығын дұрыс қабылдамауға, кедергі болып отырады. Бұл туралы Қ. Ергөбек: «С. Мұқанов Алашорда өкілдерін қай тұрғыдан келіп трактовка жасаса да кейінгі ұрпақ үшін ұлан-асыр мол материал қалдырды. Қатты айтқан жері Сәбеңнің өзіне «қарғыс» болып тиеді, тәтті айтқан жері (пікірі) алғыс боп жауады. Сәбит Мұқанов жазған материалдарды оның өзімен сынасып отырып та, сырласып отырып та талдауға, талдай отырып бүгінгі ұрпақ үшін пайдалануға әбден болады. Ақиқатқа жоғарыдан қарауға да, төменнен қарауға да болады. Мәселе – ақиқатты тани білуде» [1, 39], - деп нақтылайды. Жазушы туралы осы және басқа да ғылыми пайымдарға сүйене отырып, оның әдебиет туралы жаған хаттарының маңызы мен мәні туралы зерттеу барысында саяси қалыптан шығып, бүгінгі тәуелсіз ғылыми ой-тұжырым аясында қарастыру жөн деп санадық.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

С. Мұқановтың әдебиет тарихы мен сынына байланысты эпистолярлық мұрасын зерттеу барысында салыстырмалы, герменевтикалық, сипаттау, талдау жасау әдістері қажетінше қолданылды. Сондай-ақ, Ө. Жақсылықұлының және «С. Мұқанов атындағы әдеби-мемориалдық музей кешені» ғылыми қызметкерлерінің құрастыруларымен жарыққа шыққан «Мұқановтың хатханасы» атты жинақ басшылыққа алынды. Классик жазушының өзі жазған, жазушыға келген хаттары қарастырылды. Нақты олардың тізімінде Ш. Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, М. Әуезов, М. Жұмабаев, С. Қирабаев, К. Оразалин сынды ақын-жазушылар, іргелі ғалымдарымыз бар. Сонымен қатар Сәбит Мұқановтың өмірі мен шығармашылығын зерттеген Т. Кәкішев, Қ.Ергөбек сынды ғалымдардың да зерттеу еңбектерін басшылыққа алдық.

НӘТИЖЕЛЕР

С. Мұқанов хатханасын зерттеу кезінде оның эпистолярлық мұрасын бірнеше топқа бөліп қарауды жөн көрдік. Хаттардың бірінші тобы, әдебиеттегі жазушы қатысқан сыни айтыстарға байланысты, екіншісі – қазақ әдебиетінің тарихына байланысты ғылыми және талдау хаттары, үшіншісі – басқа ұлт өкілдері жазушыларымен жазысқан хаттары, төртінші хаттар тобы қоғамдық қызметіне байланысты хаттар болмақ. Бұл хаттарды ары қарай да нақтылы жіктеп көрсетуге болады. Бірақ біздің мақсатымыз жазушының хаттары арқылы сол кезде қазақ әдебиеті тарихындағы әдеби үрдістегі ерекшеліктерді ашу болғандықтан оған арнайы тоқталмадық. Дегенмен, жазушы хаттарын «Мұқановтың хатханасы» деген атаумен жазушы атындағы музей-кешені қызметкерлері құрастырған кітаптағы хронологиялық тәртіппен де қарастыруға болады. Онда 1924-1938, 1939-1949, 1950-1960, 1963-1973 жылдар деп жіктеліп берілген [2]. Зерттеу барысында алдыға қойылған мақсатымызға сай хаттарды хронологиялық емес, тақырыптық жіктеуді дұрыс санадық. Сонымен қатар С. Мұқановқа байланысты жазылған хаттарды жазушыға жазылған хаттар және жазушының өзі жазған хаттар деп те жіктеп алуға болады.

Жазушының әдебиет туралы өзі жазған хаттарының дені шығармашылық ізденуіне байланысты келеді. Арасында тұрмыстық жағдайына байланысты жазылғандары да бар. Екінші топта жазушыға басқа ақындар мен жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің жазған хаттары. Олар да сол кезде жазушының қандай да бір билікке ие екенін, жазушылардың мәселелерін шеше алатынын көрсетеді. Көбінде жазушының мәселені оң шешіп беріп отырғанын байқаймыз. Бұл жазушы ретінде, қоғам қайраткері ретінде Сәбит Мұқановтың азаматтық бейнесін сомдайды. Сонымен Сәбит Мұқановтың эпистолярлық шығармашылығын саралай келе, онда қамтылған тақырып пен жазушының жеке тұлғалық психологиясын танытатынын көреміз:

1. Жазушының қаламгерлік ұстанымы айқындалады;
2. Қоғамдық-әлеуметтік ортадағы саяси көзқарасы мен өмірлік идеялары сараланады;
3. Әдебиет туралы ой-толғаныстары нақтылы автор ретінде бірінші жақта баяндалып, жеке пікірін білдіреді;
4. Басқа авторлардың шығармаларына байланысты сыни баға мен сыни бағдарлауға байланысты көзқарасы айқындалады;
5. Өзінің жазып отырған шығармаларына материал жинау мақсатындағы жоспары сияқты дүниелерді ортаға салады;
6. Өзінің нақтылы шығармалары («Өмір мектебі», «Аққан жұлдыз» романдары хақында ойлары) арқылы өз пікірі мен таладаулары беріледі;
7. Қоғамның бір мүшесі ретіндегі көңіл-күйі, психологиялық жағдайы, өмірдегі қарапайым адам ретіндегі Сәбит Мұқанов толғаныстарын білдіретін хаттары көрінеді.

Байқағанымыздай жазушының эпистолярлық мұрасын толықтай саралай отырып, оның жан-жақты, кең диапазонды қамтитын шығармашылық салаларының көптігі көрінеді. Жалпы жазушы XX ғасырдың басындағы әдеби айтыстардан бастап өзінің әдебиетке және қазақ елінің құрылып келе жатқан қоғамына пікірін үнемі білдіріп отырған. Оның бұл көңіл ауаны барлық хаттарынан көрінеді. Әсіресе, бұл көңіл толқынысы байқалатыны Мұхтар Әуезовке жазған хаттарында еді. Сонымен қатар жазушы өзіне келген тұлғалардың хаттарының астына өз ойын қоса жазып сақтағаны жоғарыда аталғандай өзінің хатханасын жасап, эпистолярлық жанрдың жаңа бағытын тудыруды мақсат еткені аңғарылады.

Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттерін парақтай отырып, алдымен С. Мұқановтың екі хатына байланысына тоқталмақпыз. Алғашқысы С. Мұқанов пен Шәкәрім Құдайбердіұлының арасындағы хат. Бұл хат туралы кезінде шәкәрімтанушылар да, С. Мұқанов шығармашылығын зерттеушілер де жазды. Дегенмен, хаттағы әдебиет тарихына байланысты материалдардың әлі де саралана түсуі керек сияқты. Шәкәрім хатын 1931 жылы үшінші ақпанда жазған. Ал ақынның сол жылдың қазан айында жазықсыз атылғаны белгілі. Шәкәрім хатының С. Мұқанов архивінен табылғанының өзі қазақ әдебиеті тарихы үшін үлкен олжа болғаны да анық. Атын атауға мүлдем тиым салған ақынның хаты мен сол хатта шығармаларының аталуы Шәкәрім ақынның ақталып шыққаннан кейінгі уақытында туындыларды осы хат ізімен түгендеуге мүмкіндік болды. Хат: «Ардақты Сәбит бауырым! 11/ XII жазған хатыңызды жаңа ғана алдым. Бүгін Аягөзге жүрмек адамнан осы хатты асығыс жаздым. Қолымда барынан біраз ғана жазбамды жібердім» [3], - деп басталып, Шәкәрім жолдап отырған туындыларын атайды. Олар ақынның «Бәйшешек бақшасы», «Нартайлақ әңгімесі», «Қазақтың түп атасы», «Бозбала мен кәрілік», «Баламен айтысып жеңілгенім» шығармалары болатын. Сонымен қатар ақын «Қазақ анасы» мен «Еңлік – Кебек», «Қалқаман-Мамыр» шығармаларын қайта көшіріп жатқанын айтады. Ең өкініштісі ақын осы хатында атаған «Том ағайдың балағаны» аудармасының әлі күнге дейін табылмай отырғаны. С. Мұқановтың өз қолымен хатқа жазған қосымшасында 5.05.1952 ж. деп қол қойылған. Яғни хатты алғаннан кейін біршама уақыт өткен соң жазушы бұл мұраны архивке тапсырған. Осы кезеңде Шәкәрім әлі де ақталмаған, «халық жауы» ретінде танылып отырған уақыты. Сондықтан бұл хатты С. Мұқановтың сақтап, қорға тапсыруы да ерлік. Жазушы аталған хатқа берген қосымша анықтамасында: «... Кітап беріп жібердім деген адамы әкеліп берген жоқ, баласы қолындағы кітаптарын берген жоқ. Хатқа «Мұтылған» деп қана қол қойылған» [2, 37], - дейді. С. Мұқанов бұл хаттың Шәкәрімдікі екенін тек хаттың ішіндегі оның кітаптарының аты болғаннан және баласының есімі жазылғаннан білдім деген. Бұдан қарап, жазушының бір сақтықпен жазып отырғанын байқау қиын емес. Сонымен бірге хатта Шәкәрім «Жан сыры. Жаралыс сыры» деген қолжазбасы туралы айтады: «Бұл «Жан сыры», «Жаралыс сыры» басылмайтын болса, тез қайтарғаныңызды өтінемін. Лажы болса қолжазбаларымның бәрін қайтарып отырарсыз» [4]. Шәкәрім қолжазбаны басылмайтын болса қайтаруын өтінген. «Жан сыры. Жаралыс сыры» деген атауына қарағанда Шәкәрімнің «Үш анық» философиялық трактатының жалғасы сияқты. Өкінішке орай бұл еңбек те қазір қолда жоқ. Жалпы зерттеу барысында хаттың ізімен біраз ғылыми еңбектерді қарап, Шәкәрімнің философиямен және оның бағыттарымен терең айналысқанын байқадық. Біздің нақтылы осы зерттеудегі мақсатымыз С. Мұқанов хаттарының тарихилығы мен әдебиетке қатыстылығын анықтау болғандықтан бұл мәселені ойда болу үшін түртіп жазып кетіп отырмыз.

Хатты алғаш рет түпнұсқадан Қ. Мұхамедханов пен Ә.Нарымбетов 1970 жылы көшірген екен. Бірақ Шәкәрім ақталмай қалған соң хаттар туралы әңгіме тағы да біраз уақытқа тарих қойнауында қалып қойған еді. Хаттың тарихын зерттеген ғалым Әділғазы Қайырбеков: «1930 жылы Сәбит Мәскеудегі Тіл білімі институтында оқып, соның аспиранты болып, күзге қарай Алматыға келеді. Келгеннен кейін Сәбиттің Шәкәрімге хат жазғандығы Шәкәрімнің хатынан білініп тұр. «Сіздің 11-желтоқсанда жазған хатыңызды алдым» дейді Шәкәрім. Яғни, алдында Сәбеңнің Шәкәрімге жазған хаты болған. Ал мынау хат Шәкәрімнің Сәбеңе жауап хаты іспетті. Шәкәрімнен Сәбит Мұқанов біраз кітаптар сұратқан. Оның

өлеңдерін, шығармашылық өмірбаянын сұратқан. Осының барлығына Шәкәрім жауап берген» [5], - дейді өзінің бір сұхбатында. Ғалым дұрыс пайымдап отыр. Шәкәрімге Сәбиттің жазған хаты аталады. Бірақ ол хат еш жерде жоқ. Сонымен қатар Сәбит Мұқанов ол хат туралы өзі де ештеңе айтпаған. Оның Шәкәрімге қатысты көп нәрсені айтқысы келмеуінің себебі ақынның атылып, жазықсыз құрбан болуы еді. Дегенмен хаттың Сәбит Мұқановта сақталуы тарихтың Шәкәрімге қатысты біраз ақтаңдақ беттерін ашқанын білеміз. Сонымен бірге Шәкәрімнің өз қолтаңбасы ретінде сақталған жәдігер-хат деуге де болады бұл хатты.

С. Мұқановқа заманында хат жазып, өзінің шығармашылығы туралы айтқан тұлға Мәшһүр Жүсіп Көпеев еді. Ол өзінің қолжазбаларын жолдағанын, оны бастыртамын деген адамдардың бастырмай сол беті жарыққа шықпай жоғалып кеткенін жазады. Сонымен қатар әдебиет тарихын зерттеушілер үшін құнды деректер айтылады. Хатта: «Теміртайды өлең қылып сөйлеген Сәбит Мұқанов сен болсаң, бізге атаң кім, бабаң кім, «Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты» ма, болмаса түптеп тартып қозғап жүрген бір сілем бар ма? Сөзінді таныдық, өзінді таныт» [3], - деп бастаған Мәшһүр Жүсіп С. Мұқановтан жолдаған шығармаларын тауып беруге немесе баспадан шығаруға көмек беруін сұрайды. Бұл хатта да ақынның біршама қолжазбаларының тізімі аталады. Ақын өзінің хат жазып отырған уақытында 72 жаста екенін жазған. Олай болса хат отызыншы жылдары жазылған. «Осы күнде өзі жетпіс екі жаста отыр. Үш жүзден шыққан ақындардың, өрнекті хан, үлгілі билердің, батырлардың тарихы, әңгімесі өзінде түгел. Мен сөз үйренетін кісі емеспін. Уәлихан Омаров пен Зыяш Алдабергеновтен Мәшһүр Юсұф сөзін қайда жібердіңдер, бары болса маған жіберіңдер, жоғы болса оны айтыңдар деп, екеуінің опаздығынан бір жауап алып берсең» [3] деп аяқталатын хатта өтініш тілекпен қатар ағалық бұйрық назы да бар еді.

С. Мұқанов хаттардың астына өзі қосымша сілтеме жазып отырған. Мәшһүр Жүсіптің хатынан кейін: «P.S. Бұл хатқа Мәшһүр Юсұф қол қоймаған және қай уақытта жазылғанын көрсетпеген. Хаттың оныкі екендігі, біріншіден, сыртқы адресінен, екіншіден почеркінен танылды. Хат 1931 жылы апрель айында алынды. С.Мұқанов. 5/У – 1952 ж» [3], - деп анықтама береді. Хаттың мәтіні мен оған жазылған анықтама Әділғазы Қайырбековтің «Егемен Қазақстан» газетіндегі мақаласында жазылған [3].

Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіптің хаттары жалпы қазақ зиялы қауымының Сәбит Мұқанов арқылы көптеген әдебиетке қатысты мәселелерді шешіп жүргенін байқаймыз. Даланың дархан данышпандары Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрімнің екеуі бір мезетте Сәбит Мұқановқа өз шығармаларын жолдап, шығармашылықтарына демеу тілеуі де тегіннен тегін емес. Бұл сол тарихи кезеңде Сәбит Мұқановтың әдеби қауымдастықта беделі жоғары, сенім білдіруге болатын қоғам қайраткері ретінде танылуы десек артық айтпаспыз.

Келесі бір хатты С. Мұқановқа ақын Мағжан Жұмабаев жазған. Хат 1937 жылы 20 ақпанда жазылған. Онда Мағжан С. Мұқановтан өзінің елге оралғанын және қаражаттан қысылып жүргенін, жұмыссыз отырғанын баяндайды. Мағжанға тән тектілікпен тікелей көмек сұрамай, ақын өзінің тура сол уақыттағы халін айтып өтеді. Ақынның «Токсанның тобы» өлеңі де осы уақытта шыққаны белгілі. Яғни, ол өзінің алаш идясынан бас тартып, большевиктік жақта екенін білдірген уақыты болатын. Осы хатқа байланысты С. Мұқанов дереу Жаманқұловқа «құпия» деген белгімен хат жібереді. Онда М. Жұмабаевқа байланысты Мирзоянның рұқсатын алғанын, оған жұмыс беру керек екенін, аударма жұмыстары үшін қаржы бөлу мәселесін де сұрап жазады. Ғалым Т. Кәкішевтің мақаласында бұл хат туралы барынша шынайы да, ашық жазылған [6]. Бұл хаттың толық нұсқасы жазушының хаттары жинақталған «Мұқановтың хатханасы» кітабында да берілген. Жалпы Сәбит Мұқановтың өзінен көмек сұраған ақын-жазушыларға барынша көмек қолын созғаны көрінеді. Мағжан Жұмабаевқа келгенде Сәбиттің көмектеспеуі мүмкін емес еді. Ол өзінің «Өмір мектептері» романында Мағжанның оның алғашқы оқу оқыған сәтінен бастап қолдағанын жазған. Жоғарыда аталған Тұрсынбек Кәкішевтің жазбасында Мағжанның Алматыға келген сәтін өте нақтылы суреттеген. Онда Сәбиттің Жаманқұловқа «құпия» белгісімен жазатын хатының да тарихы барынша шынайы беріледі. Мысалы, Т. Кәкішевтің: «Мағжан Алматыға 1937 жылы 25 наурызда көшіп келгенде алдынан шығып, қарсы алған жалғыз Сәбит, Жазушылар

Одағының бастығы болып отырғанда Мағжанды қарсы алуға талай адамды жұмсауға мүмкіндігі болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. І Алматыға өзі барудың ең бір мықты сыры – күнеларын жуу ғана емес, азаматтық таныту екені сөзсіз» - деуінен Сәбиттің бойындағы адамдық қасиетін аңғарамыз.

Жазушының осы хаттары тарихымыздағы ақтаңдақ беттерді тағы бір парақтап, оның шындығы мен ақиқатына үңілуге мүмкіндік деуге болады. Сонымен қатар бүгінгі күні Сәбит Мұқановтың Мағжан Жұмабаевқа қатысты жасаған қиянаты туралы да айтылады. Бірақ бүгінгі зерттеушілер тарихтың сол зұлмат парақтарына әділ қарап, әділ бағасын беруге міндеттіміз. Қазақтың сол замандағы рухының сынаққа түскенін көрсетеді [6].

С. Мұқановтың әдебиетке байланысты ғылыми пайымдау, тұжырым айтқан хаттарының бірі – жазушы Камен Оразалинге жазған хаты деуге болады. Хатты 29.09.1948 жылы жазған. Хатта Кәмен Оразалиннің «Қасиет» деген туындысын талдайды. Жазушы өзінің тәжірибесіндегі дүниелерді бөлісе отырып, К. Оразалиннің шығармасындағы жақсы жақтары мен кемшіліктерін де көрсетеді. Хатты көркем әдебиет сыны ретінде де қабылдауға болады. Шығарманың сюжеті, тақырыбы мен кейіпкерлер әлемінің құрылымдық жүйесі туралы айта келе: «Ең соңғы айтарым: шығармада «үлкен», «кіші» деген герой болмайды. Шығармаға кірген геройдың әрқайсысы өз орнында үлкен. Тек араларындағы айырма – біреуінің ісі көбірек те, біреуінікі азырақ. Осы «көп істі» адам да, «аз істі» адам да сыртқы қимылдарымен, ішкі жан-дүниесімен (сана-сезімі) айқын көрсетілуі керек. Шығармада аз істегенімен сол кісінің сол аз ісі өз мөлшерінде айқын, ашық көрінуі керек. Әйтпесе, ол әдебиеттің образы бола алмайды. Осы жағына көңіліңді көбірек бөл. Әрбір кішкене іс сол кішкене қалпында айқын дәлелденіп тұрсын» [2, 115], - деп түйіндейді. Жазушы шығарма кейіпкерінің қандай болса да шығарма мазмұнын ашуда үлкен рөл атқаратынына назар аудартады. Яғни, шығарманың архитектоникасына кірген сюжет те, кейіпкер де қандай болса да маңызды екенін айтады. Шығарманың тілі де маңызды екенін айта келе, кейіпкерлерді сөйлеткенде әр кейіпкердің өз мінезі мен қызметіне қарай сөйлеу тілі болуы керек екенін қатты ескертеді. Шығарманың сюжеттік желісі бойынша да біршама сын айтқан. Мәселен, Сәбит Мұқанов: «Жап-жақсы құраған сюжетінде олпы-солпы болып тұратын жерлер бар» - дей келе тараулар бойынша «орынсыз отступлениенің» бар екенін, шығарма сюжеті бойынша жалпы идеясын ашпайды деген тұстарын нақтылы көрсетеді. Сонымен қатар кейіпкерлердің жеке әрекеттеріндегі олқылықтардың да бар екенін айта келе, «повестің драмалық жағы шықпаса, онда повесть де шықпайды» - деп нақтылы қай тұсын өзгерту керек екеніне назар аудартады. Сәбит Мұқанов шығарманың тартымды болуы драмалық тартыстың күшті болуына байланысты деп өз сыни ойын айтады. Бұның барлығы да жазушының өзінің артынан келе жатқан жас жазушыларға деген қамқорлығы, тілектестігі деп білеміз.

Жазушының қазақ әдебиетіне байланысты жазған ғылыми толғамды хаттарының бірі академик Серік Қирабаевқа жазған хаты. Хаттың екінші бөлімінде С. Қирабаевтың «Қазақ совет әдебиеті туралы очерктер» деп аталатын монографиясына байланысты сын-пікір айтылады. Онда: «Сонымен қатар, бірі хата (мақала авторларынан қате), бірі ойласуды тілейтін екі пікірің бар: а) хатаң,- Қазақ Совет әдебиетінде социалистік реализм «Абайдан ғана басталып, сонда ғана бекіген сияқты. Олай болса оған дейін жиырма жыл жасаған Қазақ Совет әдебиетін қайда қоямыз? 40 жыл жасаған Қазақ Совет әдебиетінің жалғыз асқары «Абай» ғана ма? Олай деу тарихи да, саяси да хата. б) «Қарағанды» романында Мейрам образы туралы бұрын беріліп жүрген бағаны, культ личности-ға байланысты, қайта ойлап көру қажет» [2, 173], - дейді. Бұдан С. Мұқановтың тек жазушы емес, шығармашылық туралы, әдеби үрдістің дамуы туралы өзіндік ойлары мен түйінді пікірлері болғанын байқаймыз. С. Мұқановтың бұл сын-пікірінен талай нәрсені аңғаруға болады. Алдымен ол өзінің әріптес інісі болып келетін ғалымның еңбегіне ғылыми талдау жасап отыр. Жай ғана талдап қоймай қазақ әдебиеті тарихына, әдебиет теориясына байланысты ойын да білдіреді. Социалистік реализм қалыбында тұрған шығармалардың сюжеті мен кейіпкерлерінің өзінен адамдық қадыр-қасиет көрсету арқылы әдебиеттің негізгі қызметін анықтағанын байқаймыз.

С. Мұқанов хаттарының ішіндегі көпшілікке танысы Мұхтар Әуезовпен екеуінің жазысқан хаттары болатын. Бұл хаттар басында бір-біріне қарсы келген екі алыптың соқтығысуындай болғанымен, сонымен қатар жеке бастарына байланысты өкпе-наз ретінде басталып, артынан әдебиеттің тарихи кезеңіне байланысты ойлармен аяқталады. Сәбит Мұқановтың Мұхтар Әуезовке жазған он үш беттік хаты туралы жазылған зерттеу мақаласы толық талданған. Ол мақалада: «Хат қызықты әрі бір деммен оқылады, онда психологиялық-эмоциялық реңк мол, хат құрғақ деректерді ғана беретін жай хат емес қиыннан қиюластырып, өріліп шыққан өнер туындысы болып шығады. Онда екеуара қатынастың мәселелері ғана емес әдебиеттің, адам арасындағы қоғамдық қарым-қатынастың күрделі, философиялық мәселелері түйдек-түйдек ойлармен жалғасады. Мұнда Сәбең мен Мұқан тарапынан реніш те, өзін кінәлі сезініп ақталу да, елге аты белгілі үлкен жазушыны араздыққа қимай оның алдында арыла отырып толғану да, арада болған кейбір жайларды түсіндіргісі келіп жанын сала сөйлеген бауырмал қимастық, татулыққа жетуді ойлаған адамгершілік, адалдық сезімі аралас жатты. Әсілі адамның сезім, ой, рухани байлығы осындайда әдеттегіден де ашық көрінеді» [7], - деп екі қазақ классик жазушысының жеке адамдық бет бейнесі де сипатталады.

Бүгінгі тәуелсіз қазақ әдебиеті зерттеуінің биігінен қарағанда екі жазушының да ішкі өкпелерін, дүниетанымын байқап, кешіріммен қарауға болады. Екі жазушы болашақ ұрпақ үшін де өз биігінде қалуы керек.

Сәбит Мұқановтың қоғамдық белсенділігі әдебиетші ретінде де үнемі көрініп отырған. Мәселен, 1930 жылғы «Еңбекші қазақ» газетіне шыққан «Мұқанұлы Сәбит, Майлыұлы Бейімбет, Жансүгірұлы Ілияс» жазған ашық хатта жазушы әрі қоғам өмірінің белсендісі ретінде үлкен мәселелерге назар аудартады. Ашық хат: «Қазақстан пролетариат жазушыларының (ҚазАПП) барлық секцияларына, жеке мүшелеріне және жалпы пролетариат әдебиетіне атсалысатын жолдастарға», - деп басталып, сол кездегі байшыл және кедейшіл, таптық әдебиет тартысына байланысты ережелер ұсынумен аяқталады [8]. Хаттағы тарихи деректер арқылы сол замандағы үлкен тартыстың негізін көреміз. Жалпы Сәбит Мұқановтың осындай бағыттағы хаттарын арнайы жеке қарастырып, олардың мәнін аша түсу бүгінгі заман талабы. Сондықтан да осы мағыналас хаттарды жеке зерделеп, олардың авторлары мен ішінде аттары аталған тұлғалардың қарым-қатынасын арнайы зерттеу қажет.

Сәбит Мұқанов шығармашылығын терең зерттеген ғалым Құлбек Ергөбек өзінің «Жазушы шеберханасы (Сәбит Мұқанов)» деген монографиясында оның шығармашылық лабораториясындағы хаттарға аса ден қоя отырып, жан-жақты талдаған. Онда зерттеуші С. Мұқановтың эпистолярлық проза жанрына қызығып, оны қазақ әдебиетіне әкелуді ойлағаны айтылады. Кітапта жазушының орыс жазушысы И. Тургеневтің хаттарын көркем шығарма оқығандай қызыға оқығанын және соны үлгі тұтып өзі де хаттарды жинауды әдетке айналдырғаны туралы С.Мұқановтың өзі берген сұхбатына сүйене отырып жазады.

С. Мұқановтың эпистолярлық прозаға сіңірген мол еңбегі де осы кітапта барынша ашылады. Мысалы Құлбек Ергөбек: «Эпистолярлық жанр үлгілері жазушыны қай қырынан көрсетеді, салмағы қандай деген мәселелерге келейік. Бұл хаттар ең алдымен Сәбит Мұқановтың азаматтық өсу жолының шежіресі, өмірбаянын толықтыра түсер дерек, мәлімет береді. Сонымен қатар қазақ халқымен бірге түлеп, бірге «күйреп» жүрген С. Мұқановтың қайраткерлік істерінің куәсі. С. Мұқановтай мұғал дарын иесінің қаламгерлік құпиясының кілті де – осы хаттар» [9, 31], - деп жазушының шығармашылығын ашу жолында оның хаттарының да өте маңызды екеніне тоқталады.

Тағы бір ерекше атап өтетін жағдай – жазушығы басқа ақын-жазушылардан басқа қарапайым еңбек адамдары да хат жазып тұрғанын көреміз. Жазушының әр хатқа мұқият болғаны сонша ол халықтан келген барлық хаттарға жауап жазуға тырысқан. Кейбір адамдар жазушыдан өздерінің жеке басына байланысты көмек те сұрап отырған. Олардың барлығын мүмкіндігінше шешіп отырған. Халық жазушысы ретінде өзін таныған Сәбит Мұқанов әрқашан халық атынан сөйлеген. Сондықтан халық ішінен келген әр хатқа мұқият болған.

Жазушының адамдық болмысы әрқашан жақсылыққа құмар болып, жамандықты жөндеуге тырысып отырған. Хаттарының ішінде баласы мен келінінен зәбір көрген қарт анаға көмектесуі, көзі зағип болған жетім баланы мектепке орналастырып, оның қатарға қосылуын қадағалап жүруі сияқты мысалдар көп. С. Мұқанов эпистолярлық мұрасының басты ерекшелігі оның әр хатындағы шынайылық пен ақкөңіл де, дархан мінезін көреміз.

Жазушы ретінде эпистолярлық проза үлгісін өз шығармаларында молынан қолданған жазушы кейіпкерлерінің арасындағы байланысты, қақтығысты, тартысты хат жазысулары арқылы шешіп отырған тұстары да бар. Бұл оның хатты жазып, қабылдап қана қоймай көркем шығармадағы кейіпкер болмысын ашудағы бір тәсіл ретінде де қолдануын, жазушы ретінде шеберлігін шыңдауы екенін көрсетеді.

Жазушының авторлық ұстанымын талдау барысында бұл хаттардың мазмұнын біліп отыра талдау да барынша авторлық танымды, автор бейнесін көркем шығарма ішінен ашуға мүмкіндік молаяды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ эпистолярлық жанры тарихында өзіндік орыны ерекше классик жазушының хаттарын саралай отырып, қазақ әдебиетінің XX ғасырдағы тарихи даму деңгейі мен ондағы әдеби үрдістің ерекшелігін көреміз. С. Мұқанов хаттарындағы жеке пайымдарымен қатар, сол кездегі қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу және даму тарихындағы ерекшеліктер біршама ашылған. Жазушының архивында 2 бума, алғашқысында – 396 папка, екіншісінде – 45 папка хат сақталған. Бұл оның хаттасу арқылы көптеген мәселелерге араласқанын көрсетеді.

Жалпы Сәбит Мұқанов өзі жазған, оған жазылған хаттарды саралай отырып, оның қазақ әдебиеті тарихында және қазақ мәдени қоғамының қалыптасуындағы орнын айқындау мүмкіндігі туып отыр.

Жазушының шығармашылық мұрасына қосылатын хат мұрасы да оның өмір сүрген дәуірінің тынысын білдіріп, қазіргі және болашақ зерттеулерге мұрындық боларына сенім мол.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ергөбек Қ. Келбет (С. Мұқанов тағдыры). – Астана: Фолиант, 2020. – 624 б.
2. Мұқановтың хатханасы – Письмотека Муканова / Құраст.Ә. Қайырбеков. – Алматы: «Полиграфкомбинат», 2018. – 392 б.
3. Мәшһүр Жүсіптің бір хаты. URL: <https://egemen.kz/article/337869-mashqur-zhusiptinh-bir-khaty> (қаралды: 17.05.2023)
4. Шәкәрімнің Сәбит Мұқановқа хаты. ҚР ОММ, 1634 қор (Қолжазбаның түпнұсқасы араб әрпінде берілген).
5. Шәкәрім қажының Сәбит Мұқановқа жазған хаты. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/sakarim-qazynyn-sabit-muxanovqa-zazgan-xaty__16582 (қаралды: 17.05.2023)
6. Кәкішев Т. Сәбит – Мағжан – Сәкен. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/tursynbek-kakisev-sabit-magzan-saken__14604 (қаралды: 17.05.2023)
7. Келіс Р. Мұхтар Әуезовтің Сәбеңе хаты. URL: <https://adebiportal.kz/en/blogs/view/muxtar-aeuzovtin-sabene-xaty> (қаралды: 17.05.2023)
8. Үшеудің хаты. URL: <http://www.madeniportal.kz/article/2652> (қаралды: 17.05.2023)
9. Ергөбек Қ. «Жазушы шеберханасы (Сәбит Мұқанов)». – Алматы: Қазақпарат, 2002. – 292 б.

Материал 03.07.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Ergobek K. Kelbet (the fate of S. Mukanov). - Astana: Foliant, 2020. - 624 p.
- 2 Mukanov's house - Pismoteka Mukanova / Kurast.A. Kairbekov. - Almaty: «Polygrafkombinat», 2018. - 392 p. [in Kazakh]
- 3 One letter of the famous Yusuf. URL: <https://egemen.kz/article/337869-mashqur-zhusiptinh-bir-khaty> (reviewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 4 Shakarim's letter to Sabit Mukanov. OMM of the Republic of Kazakhstan, fund 1634 (the original manuscript is in Arabic). [in Kazakh]
- 5 The letter of Shakarim Haji to Sabit Mukhanov. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/sakarim-qazynyn-sabit-muxanovqa-zazgan-xaty__16582 (viewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 6 Kakishev T. Sabit - Magzhan - Saken. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/tursynbek-kakisev-sabit-magzan-saken__14604 (viewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 7 Kelis R. Mukhtar Auezov's letter to Sabene. URL: <https://adebiportal.kz/en/blogs/view/muxtar-auezovtin-sabene-xaty> (viewed: 17.05.2023)
- 8 The letter of the three. URL: <http://www.madeniportal.kz/article/2652> (reviewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 9 Ergobek K. «Writer's workshop (Sabit Mukanov)». - Almaty: Kazakhparat, 2002. - 292 p. [in Kazakh]

Проблема литературы в литературно-научном эпистолярном наследии С. Муканова

А.Б. Ерсайнова¹, Ж.С. Таласпаева²

¹Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150011, Республика Казахстан

В статье подробно описаны письма писателя-классика Сабита Муканова, посвященные казахской литературе и критике в эпистолярном наследии, истории литературы. Перед созданием своих работ, писатель обращал особое внимание исследованиям по определенной теме. Одной из частью исследования являются письма разным ученым, писателям, научным учреждениям. При помощи писем, он собирал много данных, редактировал и анализировал их, а они в свою очередь находили отголоски в его произведениях. В данной статье проведен научный анализ писем академика-писателя Сабита Муканова, связанных с литературой и его творчеством; проанализировано, какое письмо послужило материалом для создания того или иного произведения, тем самым раскрыта и определена творческая лаборатория и психология творчества писателя. Произведена работа над тематической классификацией писем писателя-классика.

Из эпистолярного наследия Сабита Муканова мы можем заметить, что он очень хорошо владеет хронологим путем развития граждан, эпистолярным жанром, проявляя большую культурность. Основная цель статьи - проанализировать отражение в написанном художественном произведении отдельных писем и научных писем писателей в общем эпистолярном жанре путем исследования писем Сабита Муканова. Тем самым дифференцировать возможности определения авторской психологии и позиции академика-писателя Сабита Муканова.

Ключевые слова: письма, эпистолярный жанр, научные письма, литературные высказывания, словесные споры, психология писателя.

Материал поступил в редакцию журнала 03.07.2023

The problem of literature in the literary and scientific epistolary heritage of S. Mukanov

A.B. Yersainova¹, Zh.S. Talaspayeva²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150011, Republic of Kazakhstan

The article describes in detail the letters of the classic writer Sabit Mukanov devoted to Kazakh literature and criticism in the epistolary heritage, the history of literature. Before creating his works, the writer paid attention to studying specific topics. One of the parts of the study includes letters to various scientists, writers, and scientific institutions. With the help of letters, he collected a lot of data, edited and analyzed them, and this letters were shown in his works.

In this article, a scientific analysis of the letters of academician-writer Sabit Mukanov related to literature and his work is carried out. The authors analyze which letter served as the background for the creation of a particular work, thereby revealing and defining the nature and psychology of the writer's creativity. The research has been performed on the thematic classification of the classic writer's letters.

Analyzing the epistolary heritage of Sabit Mukanov, we can see that he has good instruments of citizenship development, showing great culture. The main purpose of the article is to analyze the individual letters and scientific letters of writers in the general epistolary genre by studying the letters of Sabit Mukanov. Thus, the article determines the author's psychology and the position of academician-writer Sabit Mukanov.

Key words: letters, epistolary genre, scientific letters, literary statements, verbal disputes, psychology of the writer.

Received: 03.07.2023

FTAMP 16.31.61

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp103-110](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp103-110)

Р.Ж. Қияқова¹, Г.Ш.Шахманова¹, Т.Берикбол¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Т. ҚАЗЫБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ ТАҒЫЛЫМ

Мақалада тіл арқылы халықтың ертедегі рухани байлығын зерттеу мақсатында қарымды қаламгер Төлеген Қажыбайдың «Аран» повесінде кездесетін діни лексика қарастырылады.

Жазушы шығармасында кейіпкерлерді суреттеу, олардың іс-әрекеттерін көрсету, ашаршылық заман көрінісін бейнелеуде діни ұғымдарды ұтымды қолданған. Қаламгер повестегі кейіпкерлердің сол кезеңдегі жай-күйін, тұрмыс-тіршілігін қазақы дүниетаным мен ұстанымы арқылы суреттеген. Заманы қиын болса да кебінін кигізу, адамды жерлеу, көңіл айту, жаназасын шығару сияқты діни мәдениетті де ерекше көрсете білген. Осы тұста, мақалада «Аран» повесінен алынған үзінділерден дін, мәдениет, тіл ұғымдарының бір-бірімен тығыз байланыстығын байқауымызға болады. Автор қолданысындағы діни тілдік бірліктерге кірме сөздік, исламдық терминдер сөздігі, қазақ әдеби тілінің сөздіктерінен түсінік беріліп талданады.

Кілт сөздер: этномәдени лексика, лингвокультура, ұлттық дүниетаным, теология, теоллингвистика, діни ұғым, ислам діні.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ халқы әуел бастан дүниетаным, оның ішінде діни дүниетаным арқылы өзі мен жан-жағын таныған халық. Бұл халық ауыз әдебиеті үлгілерінен де, жыр-дастандардан, авторлық шығармашылықтан да айқын көрінеді. Халқымыз айтар ойы мен ақыл-уағызын, өсиеті мен өнегесін жұрттың жүрегіне жеткізу үшін өлең сөзбен өрнектеген. Жақсылыққа шақыру мен жамандықтан тыю, халықты имандылыққа, бірлікке шақырып, адамгершілікке үйрету де сөз өнері арқылы көрініс тапқан. Ислам дінінің халық ауыз әдебиетіндегі сан алуан қисса-дастандар, жарапазан үлгілері т.б. осыны дәлелдейді.

Осы тұста көрнекті ақын, қарымды қаламгер, драматург Төлеген Қажыбайдың шығармашылығы мен діни ұғымдарды тұтастықта қарастыра зерттеу мақаламыздың өзегі болмақ.

КІРІСПЕ

Атақты ағартушы Ыбырай Алтынсарин өз заманында исламға ден қоя отырып, «мұсылманшылықтың тұтқасы – сенім, иман, имандылық» деп дәйектесе, ұлы ақын Мағжан Жұмабаев дін рәсімдерінің тұрмыс дағдыларымен астарластығын «Ораза деген қазаққа құлшылық емес, әдеп қой», – деп бір ауыз өлеңмен сипаттаған. Ойшыл жазушы Ғ.Мүсірепов дін жөнінде: «Адам баласы бірдемеге сенбей, арқа сүйемей тұра алмайды, сол сенімнің аты – дін. Ең арғысы, саяси сенім дегеннің өзі – халықтың басым көпшілігі үшін дін», – деп оның адам өміріндегі рухани күшін жоғары бағалағаны белгілі [1].

Атам қазақ иманын – өз болмысының тірегі мен ар-ожданның асыл тас ақиқаты деп ұққан. Сол себепті жүректен иман шыққаннан кеудеден жан шығуды артық санаған. Оған мына сөзі куә: «Малым – жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы». Бұл жерде «арым» деп отырғаны – иман. «Ұят кімде болса, иман сонда» деуі де, содан қалған. Ар-ұятын сатқан жанға «иманын сатты», арысз жанды «имансыз» деген сөзбен түйреген. Қазақта мұндай сөз тіркестері толып жатыр. Бұл – аса иманды, момын-мұсылман жан екендігінің белгісі. Яғни, қазақ барлық игі жақсылықты иман сөзімен, барлық жамандықты имансыз сөзімен қолданған. Иә, қазақ шыр етіп дүниеге келген баланың құлағына азан шақырып, ажалы жетіп, бұл жалғаннан озған жанның да басын құбылаға қаратып, жаназасын шығарып бұлжытпай орындауға тырысқан.

Қазақ халқының жалпы ұлттық қасиетті ұғымына айналған имандылық сөзінің түп төркіні мен ілкі бастауының да мұсылман дінімен тоқайласып жататындығы белгілі. Иман ұғымы әуел баста Құран арқылы адамдардың санасына сіңсе де, уақыт өте келе халықтың ежелден қалыптасқан салт-дәстүрімен, таным-түсінігімен, наным-сенімімен біте қайнасып, жаңа бір сапалық деңгейге көтерілген ұғым. Халық түсінігіндегі иман сөзі діни шеңберден шығып, жалпы ұлттық, бүкіл адамзаттық құндылықтарды қамтитын ауқымды дүниетанымдық категорияны білдіреді.

Дін – қоғам өмірінің ерекше рухани саласы. Дін – жаратылыстан тыс бір құдіретті күш, адамдар арасындағы қатынастардың, идеялардың, әрекеттердің жиынтығы.

Дін – ауқымы кең, күрделі ұғым болғандықтан, діннің мәнін түсіндіру әрекеттерінің бәрі теологиялық, не болмаса ғылыми сипатқа ие. Дін ұғымына қатысты бірыңғай көзқарас жоқ. Дегенмен, кейбір мұсылмандық діни әдебиеттерде діннің синонимі ретінде «сенім» термині қолданылып, соңғы ғылыми сөздіктерде төмендегідей анықтама берілген:

«Дін – наным-сенім, Құдайға құлшылық. Қазақ тілінде «аса күрделі мәдени-қоғамдық сана, әлеуметтік құбылыс», «әлемді жаратушы бір Алланың барлығына шек келтірмеушілік» деген ұғымдарды да білдіреді. Қазақ фольклорлық жырларында «*дін тірегі*» деген мағынаны білдіретін «*дін қалғасы*», «*діні бір, діндес*» деген мағынадағы «*дін қарындас*», «*дінсіз, имансыз*» деген ұғымдағы «*діни қар*», «*діншіл, дінге берілген адам*» дегенді білдіретін «*діндарман, дінкәр*» тәрізді сөздер де кездеседі» [2]. Ал Құдайдың мәні мен әрекеті туралы діни жүйенің жиынтығын дін ілімі – теология зерттейді. Яғни, теология - (*гр.theos* – *құдай* +

logos – ilim) – Құдай туралы діни ілім, дінтану. Ол қасиетті мәтіндерге (Инжіл, Құран) және оларды философиялық мағыналауға негізделген.

Қазіргі дінтануда аймақтық таралуына орай, діннің негізін қалаушылардың рөліне орай (Мұхаммед, Будда, Иисус Христос), діни-наным ырымдарының салыстырмалы түрде қарапайымдылығына қарай әлемдік діндер қатарынан негізі үш дінді атауымызға болады. Олар – Ислам діні, Буддизм діні, Христиан діні.

Дін мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Дін мен мәдениет бір-бірімен ұштаса келе қоғамды ізгілікке шақырады.

Т.Қажыбайдың «Аран» повесіндегі «*жаназа*», «*иман келтіру*», «*алақан жаю*», «*құран оқу*» діни мағынадағы бірліктер ғана емес, этномәдени мазмұнды бірліктер. Қазақ дүниетанымында «Өлі риза болмай, тірі байымайды» деген ұстаным бар. Аруақтарды еске алып, алақан жайып құран оқу, садақа беру үлкен сый-құрметті білдіреді, адамның өз сенімін нығайтады. Күнделікті қарапайым тіршілікке ерекше берекет дарытып, қуаныш ұялатып тұрған сол – өткенге деген құрмет пен содан қуат алатын ақыл-ойдағы жақсылық бейнесі, ол – сенім. Міне, осы кезеңде ана тілінің қоғамдағы орны, тіл арқылы ұлтты тануға деген қажеттілік туады. Осындай ұлтты тануға негіз болатын ұлттық бояуы қалың да айшықты, ұлттық дүниетаным мазмұнды тілдік бірліктер – лингвомәдени (этномәдени) бірліктер. Халық мәдениетінің тілде сақталған көрінісі, яғни лингвомәдени бірліктер ғылыми тілде лингвокультурема деп те аталады.

Ғалым Ж.Манкеева: «Мәдениетті тілден бөліп алып қарамаймыз, тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің ара қатынасы ерекше де маңызды, кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, тілдің кумулятивтік қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі» [3].

Этномәдени лексика – этностың ақыл-ой санасының, дүниетанымының нәтижесі – материалдық және рухани мәдениетінің тілдегі көрінісін таңбалайтын тіл бірліктерінің жүйесі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Ғылыми зерттеудің негізгі нысаны ретінде жазушы Төлеген Қажыбайдың «Аран» повесіндегі діни ұғымдар алынды. Шығармадағы автор қолданысындағы діни ұғымдарды зерттеу барысында талдау, саралау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды.

Мақаланы жазу барысында Ж.Манкеева, Қ.Қабдыразақұлы, М.Исахан, М.Муслимов, С.Көкенай, Б.Сыддықовтың еңбектері басшылыққа алынды.

НӘТИЖЕЛЕР

Дәстүрлі қазақ қоғамында басты құндылықтарды діни дүниетаным құрайды. Дүниетаным – бұл шынайы болмысқа, ондағы адамның алар орнына, оны қоршаған әлемге және өз-өзіне деген көзқарастар жүйесі, сонымен қатар адамдардың осы көзқарастары арқылы қалыптасқан негізгі бірлік ұстанымдары, наным-сенімдері, мақсат-мұраттары, таным мен қызмет принциптері құндылықтық бағыт-бағдарлары. Дәл осындай діни көзқарастардың бірлігін өз шығармашылығында ұтымды қолданған, діни дүниетанымы кең тұлғалардың бірі – Төлеген Қажыбай.

Дін мен тілді қатар зерттеу барысында ғалымдар арасында қалыптасқан әртүрлі көзқарастар әлеуметтік маңызы зор дін аясында адамның сөйлеу әрекетін тіл шеңберінде зерделейтін *теолингвистика* атты жаңа ғылым саласы пайда болды. Дін мен тілдің арақатынасы, бір-біріне қарама-қарсы қоғамдық сана формаларының байланысын ғалым Н.Б.Мечковская «Язык и религия» атты еңбегінде жан-жақты зерттеп, ойын төмендегідей тұжырымдайды: «По характеру своего содержания язык и религия занимают в ряду других форм общественного сознания крайние точки: это полярные противоположности. Язык включает в себе самую простую, элементарную картину мира; религия – самую сложную, при этом в содержание религии входят компоненты разной психической природы

(чувственно-наглядной, логической, эмоциональной, интуитивной, трансцендентной). Язык и религия, с точки зрения философии, относятся к категориям духовной культуры человечества. Это две формы общественного сознания (наряду с обыденным, или массовым, сознанием, моралью и правом, искусством, наукой, философией, идеологией) т.е. два отображения мира в сознании человечества, два разных образа мира...» [4, 23].

Осыған байланысты «Аран» повесінде кездесетін автор қолданысындағы діни тілдік бірліктерді теолингвистикалық тұрғыдан қарастыру үшін төмендегі микромәтіндерге назар аударайық:

1-мәтін. «Кереге басына кепкеп көнегін ілген не сән, қайыңның қабығын кеміріп, қымыздықпен жуа теріп кеткен не сән, күркесінде қалған сүйек-саяқты иттің езуінен жырып алып қазандағы қара суға қайнатып, қатық еткен не сән, саптама етіктің май сіңді қонышын, терезе әйнегінің орнына тұтқан қарын құрышын турамшылап талғажау еткен не сән... Бәрі де аштық атты тойымсыз аждаһа аранын қанағаттандырсақ, тойындырсақ деген дәрменсіз әрекеттің өтеушісіндей болмашы тірлік, ақ сүйек болып жусап қалар ұлы аза – *жан азасы* алдындағы соңғы тұяқ серпілісі болатын» [5, 92].

Жаназа – өлген адамды ақтық сапарға шығарып салу рәсімдері. Бұл сөз көбіне мәйітке жан намазын оқуда қолданылады.

Жаназа – *зат.діни* қайтыс болған мұсылманға оқылатын намазбен байланысты өлген адамды соңғы сапарға аттандыру рәсімі, жерлеу [6].

2-мәтін. «Дорба түбі қағылып, кебеже түбі сарқылған шақта бейопа тірлікті тәрік еткісі келмеген үміті түскір өзекті тұстап үзілгенше жанталасып аласұрар әдеті емес пе. Төңіректі түртіне тіміскілеп, сұғанақтана қалар сорақылық *иба-иманды* қайтсын. Аласұрғызар ашқарақ сезім бас көтеріп алғанша ұяттықтың ала жібін аттай алмай шегіншектей тұрғанымен, ақиқөзденіп, дәуірлеп алған тұста ақыл-естен адасқан дүлейлікке басып, кімді тыңдасын» [5, 92].

Иба – 1.инабат, ұят, сыпайылық. 2. ізет, құрмет, ілтифат [6,186].

Иман – *зат. 1.діни-филос.* Ислам дініндегі бес парыздың бірі, Алла тағаланың жалғыз, біреу екеніне, Алладан басқа Құдайдың жоқтығына, Мұхаммед пайғамбар оның елшісі екеніне сену, мұсылмандықтың негізгі шарты. 2. *Діни.* Алла тағаладан, Құдайдан қорқушылық, мұсылмандық жолды, ахлақты ұстанушылық, діни сенім. 3. Адам бойына тән ізгілік, адалдық, ар-ұждан, ұят, адамгершілік.

3-мәтін.Осындай оймен Қожым бұлағына жеткен Жауғашты тосыннан шалқасынан түсердей қатты шошынды. Шошынғаны сол, өгізін жетекке алып келе жатқан басжіптен айрылып қалды.

« – Алла, алла, сұхан алла! – ала өгіздің артына қалай барып қалғанын сезбеген Жауғашты суға тұмсығын малмай, басын шайқап тұрған неменің тасасынан баспалап бұққан қалпы бұлақ тұсқа үңілген. «Адам ғой мынау теңкиіп жатқаны... Иә, адам... Ей, бейбақ-ай, үзілген жері осы ара болғаны да. Бұлақ басына не алам деп келді екен, су ішкісі келді ме жазған бейбақ...» [5, 94].

Алла – *зат.діни.* 18 мың Ғаламды, Қиямет-Қайымды жаратушы Құдай, асқан құдірет иесі.

Сұбхан, Субхан – (ар. субхан سبحان) 1. Алланы дәріптеу, мадақтау. 2. Күшті, таза деген ұғымды білдіретін Алла Тағаланың теңеуі.

4-мәтін. «Жауғашты бұлақ басына тізе бүкті де өлікке бағыштап аят оқыды. «Мүсәпірдің иманы жолдас болсын, алла-акбар!» деп бетін сипап етегін сілкіп орнынан тұрды. Енді не істерін білмеген адамша аңырып, аз-кем бөгелген. Бұлақ бастауына белуардан батып жатқан өлікті жалғыз өзі алып шыға алмасын сезді ме, әлде төңірегіне өліктің қолқа тебер жағымсыз иісін мұңкітіп жатқан мүсәпірдің маңына маңайлап баруға дәті жетпеді ме, әйтеуір аз-кем аңырыстан кейін, ала өгізін жетелеп ауылға оралды» [5, 97].

Иманы жолдас болсын – есім. і л е к. д і н и. Кісі өлгенде айтылатын марқұмның жатқан жері жайлы, топырағы торқа болсын, күнәлары кешіріліп, жаны жаннатта болсын дегенді білдіретін тілек сөз.

Мүсәпір – араб тіліндегі мағынасы «*жолаушы, саяхатшы*». Бұл мағына қазақ фольклорлық жырларында кеңінен қолданылған. Қазіргі тілімізде «бейшара, сорлы» деген ауыспалы ұғымда қолданылады.

Алла-акбар – од. Алла ұлығ, Алладан ұлығ ешкім жоқ.

5-мәтін.

«– Қайыр, хош...

– Мұха, шынымен-ақ кеткеніңіз бе, ел-жұртпен қоштаспай, мұныңыз не? – деп абдыраған Жауғашты аңырып тұрып қалған.

– Әй, Жауғашты-ай, ел дейтін ел қалды ма. Бәрі сөгіліп кетіп жатыр емес пе? Жұт жайлаған мына жерден... О, жасаған, көрсетерің көп екен ғой. Тұрымтай тұсына деп... Хош, *ақиретте* табысайық [5, 433].

Ақирет – зат. 1. Діни. «Бұ дүниеге» қарама-қарсы мағынасындағы о дүниедегі мәңгілік, бақилық өмір, ислам дүниетанымындағы басты ұғымдардың бірі. Ақиретте кісі Аллаға, Пайғамбарға және дініне байланысты сұраққа тартылады [7, 247].

Діни лексикада өлімге қатысты ұғымдардың бірі – кебін. Құрамындағы негізі сөзі кебін болып келетін сөз тіркестеріне *мәйітті кебіндеу, кебін кию, ақ кебін, сүннет кебін, кифая кебін, зәру кебін* және т.б. жатады.

«Кебін» лексемасын автор «Аран» деген повесінде төмендегідей қолданады:

6-мәтін. «*Ақ кебінің* сүйреткен ажал-кемпір Шақалақтың түнгі түндігін түртінектей көтеріп қойып, қуыс-қуыс, бұрышты үңіле сүзіп жүргендей ме дерсің. Үңірейген соқыр, мылқау, өлі терезелер мен есіктер, қараңғылықтың қара албастысы иықтаған қотан бойы бір түрлі үрей шашып қорқынышты көрінеді» [5, 108].

Кебін – зат. (1) араб. Кәһан, мұсылмандардың өлген адамды орайтын ақыреті. Ерлердің кебіні үш қабат. (1) Лифафа – кебіннің ең сыртқысы. (2) Изар – кебіннің екінші қабаты. (3) Қамис – көйлек, әйелдер үшін бұлардан басқа (4) Хұмар бүркеніш – шаш жапқыш. (5)

«Кебін» лексемасының екінші бір қолданысы бар. Ол адамға қатысты емес, халық танымындағы тіл-көзден сақтау мақсатында бәйгеге қосатын тұлпарға жабатын жапқышты Хырқа деп атаған.

Хырқа – кеуде жапқыш ретінде пайдаланылады. Бәйге атының арнайы жабуы (мұнда аттың мойны, маңдайы тегіс жабық болады) [8, 48].

Автор кебін сөзінен басқа *бақұл бол, иманды болғыр, пақыр, дұға, кембағал* сияқты діни лексемаларды ақсирақ аштықтың ащы шындығын ашына да ашық көрсету мақсатында қолданғанын көреміз.

7-мәтін. «Үйден дауыс салып шыққан Биғайша ала өгіздің басжібін беліне қыстырған қалпы сай сүйегі сықыр-сықыр етіп ұзап бара жатқан қос арысты арбаның сонынан мұңая қарап тұрғап Жауғаштыны бассалды.

– Жәкесі-ау, қайным-ау, қош бол, *бақұл бол*. Енді қайтып көреміз бе, көрмейміз бе? Кеттік қой елден... Беті күйген қарабеттей... елмен де қоштаса алмай босып барамыз. Ашпыз... Кебеже түбін қаққан соң не отырыс бар. Қол жайғанмен кім аузындағысын жырып берсін» [5, 95].

БАҚҰЛ: бақұл бол. а) Әл үстінде жатқан адамның ағайын-туғанмен қоштасып арзыдасуы, ырзаласуы мағынасында айтатын сөзі.

Бақұл болды. а) қайтыс болды, о дүниелік болды. ә) өлімге басын тікті, бір нәрсенің жолына өмірін қиды.

8-мәтін. «*Иманды болғыр пақырлар*, жеткен жерлерің осы болғаны да. Тірілерінде жарылқамаған алла ахиретте жарылқар деймісің. Тым болмаса жүздерің де жасырынбай қалды-ау. Ит тірлік-ай, мұсылманғұрпымен беттеріңді де жасыра алмадым-ау. Қарайғаннан қорқып... Ит болдым ғой. Кешіріңдер, пақырларым, кешіріңдер...». Өз-өзінен күбірлеген шал сықырлаған арба үстінде жол бойында көмусіз қарға, құзғынға жем болып қалып бара жатқан жолаушыларға бағыштап *дұға оқып, бетін сипаған* [5, 104].

Иманды болғыр – әдетте марқұм болған кісі туралы айтқанда күнәдан пәк, таза, адал болғыр, иманы кәміл болғыр деген мағынадағы тілек сөз.

Пақыр – негізгі қажеттіліктерінен басқа діни мөлшердегі дүние-мүлкі болмаған адам.

Дұға – сұрау, жалбарыну. Адамның өзінің немесе басқа біреудің арман-мақсатына жетуі үшін Алла Тағалаға жалбарынуы.

9-мәтін. «Жұлығы тесіліп, өкшесі тайған сірі етік, барқыт бедері әбден тозып жып-жылтыр болып біткен сырма шалбар, бір ұшы су бетінде діріл қағып, бір батып, бір шығып жатқан шүберек белбеу, иесінен аулақ, анау жатқан елтірі бөрікке шейін осынау пенденің *кембағал* халін көрер көзге тым жүдеу әрі аянышты қалпымен елестеткендей еді.

Кембағал – (пар. кәмбағал كَمْبَغَال) – кедей, жарлы [5, 230].

Аталған туындыда автор зұлмат заманның нәубетін көрсету үшін діни лексемадан басқа мынадай қолданыстары бар: *аруақ, бейбақ, өлік, тас-талқаны шығу, тоз-тоз болу, имансыз, обал, мүшкіл хал, өлі тән, жан тәсілім ету*.

Сонымен қатар заман бейнесін шындыққа жанастыра, оқырманға әсерлі жеткізу мақсатында қазақ дүниетанымына тән ұлттық өлшем бірліктерін (*бір үзім нан, бір уыс бидай, бірер нұт бидай, бірер қасық бидай, бірер кесе шәй, бір шелек су, бірер уыс ұн, бір қасық көже*) шебер қолданады.

ТАЛҚЫЛАУ

Әр халықтың діни қағидаларына және діни салт-дәстүріне қатысты ерекшеліктерді нақты танытатын қатар – теологиялық мазмұндағы фразалық тіркестер. Қазақ халқының діни салттарды ұстану дағдысынан тұрақталған автор қолданысындағы *бата беру, жеті нан пісіру, топырақ салу, жаназасын шығару, алақан жаю, бетін сипау* фразалары басқа әлемдік діндерде (Христиан, Будда) кездеспейді. Бұлар ұлттық мәдениетке негізделген түсінік, ұғымның күрделі тұрақты атаулары.

Қаламгер Төлеген Қажыбайдың діни көзқарасы қазақ халқының арғы ата-бабасынан бергі ұстанып келе жатқан ислам аясында қалыптасқаны даусыз. Екіншісі бірі қолдана бермейтін автордың қаламына ғана тән діни лексиканы (*кебін, ақірет, кембағал, пақыр, бақұл бол* дұрыс түсіну мақсатында) көпшілікке, жастарға, түсінікті болу үшін автор шығармасында қисынын тауып, орайластыра қолданған.

Мысалы, халық қолданысында басын құбылаға бұрды, жүзін құбылаға бұрды, бетін құбылаға бұрды деген фраземалар да кездесіп жатады. Оны мына сөздіктен байқауымызға болады:

Бетін құбылаға бұрды. Жүзін (басын) құбыла жаққа, күннің батысына қарай түзеді. Сөйтсем, төрдің қақ төбесінде бетін құбылаға беріп, Мақпал намаз оқып отыр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Кім болды екен деп жақындасам, әкем екен. Құбылаға бетін беріп, шарт жүгініп күбірлеп отыр (Т.Иманбеков, Үш ай.). Осыдан үш күн бұрын мынау оң жақ бұрышта басын құбылаға беріп әкесі жатып еді (С.Мұратбеков, Жабайы.) [9, 226].

Қазақ өміріндегі дінге байланысты әртүрлі қолданыстарды бүгінгі оқырман, әсіресе кейінгі ұрпақ жан-жақты эрудит Т.Қажыбайдың шығармаларынан оқып түсіне алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дін тақырыбына қатысты ұғым, түсінік бүгінгі таңға дейін өзекті. Шығармада дін мен тіл сабақтастығын орайластыру кез келген қаламгердің қолынан келе бермейді.

Қазіргі қазақ әдебиетінің әр жанрына үлес қосқан қаламгер – Төлеген Қажыбай «Аран» повесінде қазақ танымына, қазақ болмысына сай діни лексиканы орынды қолданғанына көз жеткіздік.

Діни лексиканы зерттеу – дінді зерттеу емес, ол тіл арқылы халықтың ертедегі рухани байлығын жан-жақты қарастыру болып табылады.

Қорыта айтқанда, Т.Қажыбайдың «Аран» повесі ұлт табиғатын, болмысын, таным-түсінігін, тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, ұлт мәдениеті мен рухани қазынасын жан-жақты, әр қырынан танытатын көркем туынды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қобдабай Қабдыразақұлы. Қазақтың дін туралы танымы <https://abai.kz/post/68594>
- 2 Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі // – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. 2019. – 596 б.
- 3 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері// Тілтаным, 2001. -№4.-39-44 бб.
- 4 Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуман. вузов. – М.: Агенство «ФАИР», 1998. – 352 с.
- 5 Қажыбай Т. Қанкешу повестер. – Ақмола, 1995. <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/storage/upload/318/2020/05/22/d41713c47346e539eb7bff219c7891d2.pdf&ln=kz>
- 6 Исахан М., Мұслимов М., Көкенай С., Сыддықов Б. Исламдық терминдер сөздігі / – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2015. – 60 б.
- 7 Жанұзақ Т., Омарбеков С., Жүнісбек Ә. / Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы, 2011.
- 8 Қайыржан К. Сөз - сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: "Өнер" баспасы, 2013. – 480 б.
- 9 Малбақов М., Оңғарбаев Н., Үдербаев Н. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том// – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.

Материал 22.06.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Qobdabai Qabdyrazaquly. *Qazaqtyñ din turaly tanymy* [Kazakh knowledge of religion] <https://abai.kz/post/68594>
- 2 Qurmanbaiuly Sh., Isaqova S., Mizamhan B. *Qazaq tiliniñ kirme sózder sózdigi* [Dictionary of foreign words of the Kazakh language] (Almaty, 2019).
- 3 Mankeeva J. *Qazaq tilin zertteydiñ kognitivtik negizderi* [Cognitive foundations of the study of the Kazakh language] (Tiltanym, 2001).
- 4 Mechkovskaja N.B. *Iazyk i religia: Posobie dlia stýdentov gyman. výzov*. [Language and Religion: A manual for human students Universities] (M.: 1998).
- 5 Qajybai T. *Qankeshy povester*. [The story of kankeshu] (Aqmola, 1995). <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/storage/upload/318/2020/05/22/d41713c47346e539eb7bff219c7891d2.pdf&ln=kz>
- 6 Isahan M., Mýslimov M., Kókenai S., Syddyqov B. *Islamdyq terminder sózdigi*// [Dictionary of Islamic terms] (Astana, 2015).
- 7 Januzaq T., Omarbekov S., Júnisbek Ә. *Qazaq әdebi tiliniñ sózdigi*. [Dictionary of the Kazakh literary language] (Almaty, 2011).
- 8 Qaiyrjan K., Sóz - sandyq: Qazaqtyñ kóne sózderi. [Word-digital: ancient Kazakh words] (Almaty, 2013).
- 9 Malbaqov M., Oñğarbaev N., Üderbaev N. *Qazaq әdebi tiliniñ sózdigi*. [Dictionary of the Kazakh literary language] (Almaty, 2009).

Религиозное написание в произведениях Т. Кажыбая

Р.Ж. Киякова¹, Г.Ш.Шахманова¹, Т.Берикбол¹

¹Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматривается религиозная лексика, встречающаяся в повести писателя Толегена Кажыбая «Аран» с целью изучения духовного богатства народа через язык.

В произведении писателя рационально использовались религиозные понятия для описания персонажей, отражения их поступков, изображения сцен голодного времени. Писатель описал состояние и быт героев повести с помощью казахского мировоззрения. В то же время, несмотря на трудные времена, он выделял религиозную культуру, такую как погребальный саван, похороны, соболезнования, заупокойная молитва. В этой статье из отрывков из повести "Аран" можно проследить тесную взаимосвязь понятий религия, культура, язык. Анализируются используемые автором религиозные языковые единицы из словаря заимствованных слов, словаря исламских терминов и словарей казахского литературного языка.

Ключевые слова: этнокультурная лексика, лингвокультурема, национальное мировоззрение, теология, теолингвистика, религиозное понятие, ислам.

Материал поступил в редакцию журнала 22.06.2023

Religious edification in the works of T.Kazhybai

R.Zh. Kiyakov¹, G.Sh.Shakhmanova¹, T.Berikbol¹

¹ Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article examines the religious vocabulary found in the novel of Tolegen Kazhybai "Aran" in order to study the spiritual wealth of the people through language.

In the writer's work, religious concepts were rationally used to describe the characters, reflect their actions, depict scenes of the times of hunger. The writer described the state and life of the heroes of the story with the help of the Kazakh worldview. At the same time, despite difficult times, he emphasized religious culture, such as the funeral shroud, funerals, condolences, funeral prayer. In this article, in the story "Aran", one can trace the close relationship between the concepts of religious, culture, and language. The article analyzes the religious linguistic units used by the author from the dictionary of borrowed words, the dictionary of Islamic terms and dictionaries of the Kazakh literary language.

Key words: ethnocultural vocabulary, linguoculturema, national worldview, theology, theolinguistics, religious concept, Islam.

Received: 22.06.2023

XFTAP 17.09.91

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp110-121](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp110-121)

Б.Б.Тагудретова¹, Ж.Т.Қадыров²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы

МАРХАБАТ БАЙҒҰТ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПОРТРЕТТІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Мақалада жазушы Мархабат Байғұттың портрет жасаудағы шеберлігіне жан-жақты талдау жасалынады. Әлемдік әдеби дамуда портрет уақыт алға жылжыған сайын күрделене түсіп, психологиялық тереңдікке ие болған. Мархабат Байғұт шығармаларында

да портреттің кейіпкер мінезін ашудағы орны үлкен. Онда жалпы портретке тән дәстүрлі сипаттармен бірге жазушы қаламына тән дара белгілер де көп.

Ғылыми зерттеуде көзделетін мақсат – жазушы шығармасындағы портреттердің тек кейіпкердің сыртқы келбетін суреттеу ғана емес, оқырманның кейіпкерді тереңірек тануына, оның ішкі жан дүниесіне енуіне, оның іс-әрекеттерінің мәнін ұғынуына, автор ниетін анықтауға жол ашатын көркемдік құрал екендігін де көрсету. Сонымен қатар, портреттік суреттеулердің эмоциялық әсері мен тілдік кестесін де айқындау мақсаты алға қойылды. Мақаланың ғылыми және практикалық маңызы Мархабат Байғұт шығармаларын одан әрі тереңдете зерттеуге мүмкіндіктер туғызатындығымен, оны оқу үдерісінде қолдануға болатындығымен айқындалады. Зерттеу жұмысында талдаудың жалпы ғылыми әдістері қолданылып, отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалынып, пікірлері назарға алынды. Жазушының өзіндік соны тақырыбы, идеясы, тұжырымы, айтары мол көркемдікке толы шығармалары ғылыми жүйеге объекті болатындай өміршең әрі тың дүниелер екендігі тұжырымдалды. Мархабат Байғұт шығармашылығындағы портреттің алар орнын талдау әдебиеттану саласындағы стиль және тіл мәдениеті теориясын толықтыруға үлес болып қосылары сөзсіз.

Кілт сөздер: көркем проза, портрет, портрет түрлері, автор, көркем бейне, стиль, характер, портреттік деталь.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

М. Байғұт қаламынан туған қай шығарма болмасын оқырманын бірден қызықтырып, баурап алады. Оның басты себебі, жазушының өмір құбылысын шыншылдықпен суреттей алуында. Суреткер қаруы сөз екенін ескерсек, автор қарапайым тілмен ғана ғажап көркем бейне жасауға шебер. Қаламгердің жасаған әр кейіпкері өзінше ерекшелікке ие. Кейіпкер бейнесі, көркем бейне – әдебиеттанудың негізгі зерттеу пәндерінің бірі екендігін ескере отыра, М.Байғұт шығармаларындағы портреттің берілу жолдары, оның көркем бейне жасаудағы қызметін зерделеу, өзіндік дара стилін бағамдау мақсат етіп алынды. Автор портрет арқылы адамның сыртқы пішінін жалаң етпей, ішкі жан-дүниесінен де хабар береді. Біз портреттің теориялық негіздерін сөз еткен Л.Ю. Юркинаның, З. Қабдоловтың, Ә.Тарақовтың еңбектеріне тоқталдық. Л.Ю. Юркина портреттің адамның ішкі әлемін ашудағы қызметі басты орында екенін көрсетсе, З.Қабдолов көркем әдебиеттегі портреттің динамикалылығына, кейіпкердің қимыл-әрекетімен астасып жататына басты назар аударған. Ал Ә.Тарақов портреттің кейіпкер даралығын айқындаудағы қызметіне басты назар аударған. Біз олардың концепциялық ойларын негізге ала отырып, портреттің өзге бейнелеу түрлерімен, әсіресе, кейіпкер әрекетімен, монолог, диалогтармен тығыз байланыстағы синтактикалық қызметіне көбірек назар аудардық. Сондай-ақ портреттің детальға байлығын, шығарма идеясы мен пафосына қатыстылығын, көбінесе соған бағыныштылығын көрсетуге тырыстық.

КІРІСПЕ

Әдебиетте көркем образдар жасаудың түрлі әдістері бар. Суреткер көркем бейнені сан алуан жолдармен бере алады. Ол диалог, монолог, пейзаж, портрет, мінездеу, көркемдік деталь т.б. тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жазушының сөз шеберлігіне, көркемдік ойлау дәрежесіне байланысты болады.

Кез келген жазушы шығармашылығының даралығын айқындау мақсатында нақты бір жанр өзіндік ерекше мәнділікке ие болары анық. Шығарманың көркемдігін арттыруда, портрет образдың құрамдас бөлігі ретінде кез келген қаламгер творчествосынан маңызды орын алатын тәсілдердің бірі әрі бірегейі.

Алдымен, портрет дегенде біздің көз алдымызға кескін өнеріндегі портрет елестейді. Бұл портреттің ерекшелігі – өзгермейтіні, бір сәттік қалыпты қамтитыны белгілі. Ал сөз

өнеріндегі портрет – бір қалыпта қатып тұрып қалмайтын, өзгеріс, қозғалыс үстінде, уақыт ағымының аясында ашылатын кескін. Сөз өнеріндегі портрет – кейіпкерлердің сыртқы келбетін, бет пішінін, киімін, дене бітімін, қимыл мәнерлерін бейнелеу арқылы оларға деген идеялық бағалауды танытатын көркемдік сипаттау құралдарының бірі. Мұндай портрет бейненің сыртқы келбетін жасаудың бір жолы ғана емес, кейіпкердің жан-дүниесін, психологиясын оқырманына жайып салады. Демек, портрет кейіпкердің сырт бейнесі мен ішкі жан дүниесін ұштастырып қана қоймайды, жазушының да жеке тұлғалық танымы мен талғамын танытатын қасиетке ие. Әдебиеттанушы З.Қабдолов «Сөз өнері» еңбегінде әдебиеттегі портреттің өзге өнер түрлерімен салыстыра келіп, «сөз өнеріндегі портрет бір қалыпта қатып тұрып қалмайтын, өзгертін, қозғалатын жанды келбет, тірі кескін» [1, 280] екенін айтып, портретке тән ерекшеліктерге назар аударады.

Бірде-бір сюжетті шығарманы портретсіз елестету мүмкін емес. Портреттің ең маңызды рөлі – кейіпкерді сипаттау. Автор портретті шығарманың *кейіпкері* ретінде қолданғанда оның қандай да бір қызметін көрсетеді. Сыртқы көріністер арқылы образдың психологиялық мазмұнын, ішкі мәнін көрсетуде жазушы мықты психолог та бола алуы қажет.

Зерттеуші Л. Ю. Юркина: «Әдебиеттегі адамға деген басты қызығушылық оның сыртқы келбетіне емес, ішкі әлемінің ерекшеліктеріне бағытталған. Бірақ портрет орын алған шығармаларда ол персонаж бейнесін сомдаудағы басты құралдардың біріне айналады» [2, 185] – деп, портреттің өзіндік орнын көрсетеді.

Ұлт руханиятының дамуына үлкен үлес қосқан белгілі жазушы Мархабат Байғұт шығармалары кейіпкер мінезін ашатын көркемдік құралдарға өте бай және олардың басым бөлігі жазушы дүниетанымымен сабақтасып жатады. Соның қатарында жазушы сомдаған портреттердің орны ерекше.

Әдебиеттің басты пәні адам, жан-дүниесі десек, жазушы әңгімелерінде осы ұстанымға беріктік байқалады. Қаламгер өзгеге ұқсамайтын, бір-бірінен ерекше келбет, мінез-құлқымен ерекшеленген, еш қайталанбайтын кейіпкерлер галереясын жасайды. Мақалада М.Байғұт кейіпкерлерінің сыртқы бейнесі, оның психологиямен, мінез-құлықпен тығыз байланыстылығы талданады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақалада қаламгер М.Байғұттың прозалық шығармаларындағы кейіпкер образын ашудағы портреттің қолдану шеберлігі талданып, зерделенеді. Жазушы оқырманға адамның ішкі әлемі, басқа адамдармен қарым-қатынасы жайлы шындықтың таныс-бейтаныс сәттерін әсерлі жеткізу үшін кейіпкердің сыртқы келбетін, әдет-дағдыларын, бет қимылын жиі суреттейді. Талдау барысында М.Байғұт жиі қолданған портреттік бейнелеудің түрлі үлгілері жүйеленіп, іріктелді. Зерттеу барысында жазушы шығармашылығына баға берген Д.Исабеков, Б.Жақып сияқты қаламдастарының, сыншы-ғалымдардың пікірлері, қазақ және шетел ғалымдарының теориялық көзқарастары басшылыққа алынды. Жұмыста сипаттау, жүйелеу, сараптау, тұжырымдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Көркем шығармадағы басты нысан кейіпкер екенін ескерсек, оның іс-әрекеті, сыртқы келбеті, киім үлгісі сияқты көрнекі сипаттарынан мінездегі ерекшеліктерді, ішкі жан-дүниесіндегі құбылыстарды ойша тануға жол ашашатын портреттің маңызды қызмет атқарары сөзсіз. Қара сөзбен жасалған портрет жазушының эстетикалық таным деңгейі мен қабілет-қарымын танытатын өзгеше көркемдік құрал. Кейіпкердің сыртқы келбеті ешқашан мақсатсыз суреттелмейді. Әр образдың дара сипаттарынан тақырыпқа алынған заманның айқын бейнесін, сыр-сезімін, психологиясын тануға болады. Портрет соған айрықша қызмет жасайды.

Портрет – образдың аса маңызды бір бөлігі. Автор оқырманы үшін үнемі кейіпкердің сыртқы келбетінің алғашқы сипаттамасына сілтеме жасап отырады. Адам жанының ішкі бір тылсым құпиясын ашудың, оны оқырманға танытудың бастапқы кілті сияқты қызмет атқаратын портреттің өмірлік танымдық қызметпен орайластығы бары да анық. Өмірде де барлық нәрсені тану пішіндік сипатқа назар салудан басталатыны шындық.

М.Байғұттың дара қолтаңбасы портрет жасаудан анық байқалады. Ол портрет жасауда көп сөзділікке үйір емес және көпшілікке әбден таныс реалдарды оқырман назарына қайта ұсынып отыруға бейім. Күнделікті тұрмыс-тіршілікте жиі қайталанатын әрекеттер, кескін-келбет, қимыл дағдыларын суреттеу арқылы психологиялық күй мен қалыпты жиі танытып, өзі білетін шындығын өзіне ұсыну арқылы оқырман жүрегіне жылылық ұялатады. Бұл портреттерде автордың ой-ниеті бейнеленіп отырған тұлға мінезін ашумен қатар айқындалып отырады.

«Киім кию үлгісі сырт көзге оғаш көрінгенін сезгеннен бастап мектептен кетуді ойластырған... Бәтеңкесінің табаны тесік болатын, бірақ жылбысқы сүрлеу астында жаз мезгілінен жеткен жылу мол еді. Сыз астында тұншыққан сағыныш секілді әлдененің кеудесін сыздатпай қоймады... Тарам-тарам жас арасынан төменге тесіле қарап, о бастан-ақ жалтыр қоңыр болған, қазір ақжемденіп, тұмсық тұсына дейін сырты ойылып қалған бәтеңкесіне көз салды. Бесінші сынып оқып жүргенінде Сағымкенттен әкесінің өзі әкеліп берген бәтеңке ғой» [3, 95]. Бұл – жазушының «Қозапая» атты әңгімесінің алғашқы жолдары. Жетінші сынып оқушысы Есқараның бейнесін осылай оқырман көз алдына алып келеді. «Есқара мүлдем жалғыз. Достары да жоқ. Жастайынан қоза терумен айналысады. Анасы сауданың соңында, мүлдем хабарсыз. Аға-әпкелерінің де тұрмысы нашар. Мектепті тастап, мақта теріміне шығып кетейін десе намыс оты жібермейді. Әкесінің де бір көңілі түсіп, баласын бастан-аяқ киіндіремін деп жүргенде бар арманы көкке ұшты. Тіпті, қозапая тасуға *тендер* жариялаған уақыт еді. Нарық заманына икемделе қоймаған Есқарадай бала мен Ерсәлімдей әкелер көп еді сол тұста... *О баста жалтыр қоңыр болған* бәтеңке алдағы жарқын өмірдің алтын сәулесіндей әрі Есқараның бақытты күндерінің бір айғағындай болып көрінеді». Автор әкесінің бейнесін әңгіменің орта тұсында екі ғана сөйлеммен оқырманына танытады: «... ол көбінесе суық жымылып, өте сұсты көрінетін, көңілі түскенде ғана жаймашуақ күйге енетін әкесі еді» [3, 95]. Күнде мажар арбаны үш рет толтырып, мақталықтардың басынан Ешкіліге әкеп түсірмек ирелендеген ұзын, әрі жіңішке әкесіне жеңіл болмайтыны анық [3, 9] – деп, Ерсәлімнің сырт бейнесін суреттеу арқылы оның өмірінен, тұрмыс-тіршілігінен де хабардар етеді. Авторлық баяндаулардан кейіпкердің көңіл-күйін, мінез-құлқын, ішкі рухани болмысын көреміз. Сонымен қатар, жазушы біздің көз алдымызға бір ғана *табаны тесік, тайғанақ бәтеңке* арқылы замана қасіретін айқын елестетеді. Жазушы негізгі кейіпкердің портретін суреттегенде олардың сырт бейнесіндегі өзіндік даралық пен шағын детальдарға ерекше мән беріп, әлеуметтік жағдайын да аңғартуды көздеген.

Қаламгердің өзекті ойын айқындап, шығарма табиғатына еркін үңілуде, әсіресе портреттік детальдың орны ерекше. Ол жазушының үлкен шеберлігін танытады. Автор портрет жасауда көлемі қысқа ғана әңгімелерде детальды ұтымды қолданған. Портреттік детальдер Мархабат Байғұт шығармаларында жиі орын алды. Көркем шығармадағы бір сәтті детальдің өзі кейіпкер образын беруде ұтымды рөл атқарады. Бұл да – портретке тән әдіс. М.Байғұттың қай шығармасынан болмасын қоғам, замана тынысы еркін сезіледі және ол кейіпкерлердің іс-қимылдары, сөйлеу мәнері арқылы терең ашылып, көркем шығарманың идеясын беруге, мазмұнын ашуға септігін тигізеді. Мысалы, «*Тәржіман тірлік*» әңгімесінде елге жаңа бастық сайланған тұстағы адамдардың психологиясын былай суреттейді: «Сол күннің ертесінде түскі уақытта жаңа басшы тағайындалды. Бесін уақытында кара түсті қалтафондарын құлағына бірнеше рет апарып, сусымалау суықтау көрінетін жылтыр кара кәстөм шалбарының терең терең қойнауларына қайта қайта қол жүгірткен өзге бір адамдар көбейіп кетті» [3, 253] – десе, «...арада үш ай өте салысымен үлкен кеңсеге өзге бір басшы тағайындалды. Қызылбудандана қызуланып сөйлейді екен. Тағы да сол қалпындағыдай, бесін ауып үлгермей-ақ қызылқошқыл қалтафондарын құлақтарына тосқан, кәстөмдерінің

бір жеңдерін ішіне бүгінкіреп ұстаған біреулер пайда болған» – дейді [3, 253]. *Қарақошқыл, қызылқошқыл телефондар, кәстөмдерінің бір жеңдері ішіне бүгінкіреп ұстаған біреулер* деген детальдар арқылы 5-6 беттік әңгіменің идеясын оқырманына жеткізіп отыр. Ел өміріндегі оғаш істерді, әкімдік басқару жүйесінің іске асырылуы тұсындағы көлеңкелі жақтарын әшкерелеп, заманауи шындықтың бетін ашуға тырысқан. «Бір бастықтың қайта-қайта ауысуы елге еш өзгеріс әкелмегендігінің айғағы. Клуб меңгерушісін қайта даярлайтын арнайы курста жағасы кестеленген аппақ жейде киетін, сол уақыттың сылқым серісі атанған, әншілігі бір төбе аққұба жігітті, бүгінгі күні толығымен өзгеріп кеткен Қалдыбайды бетінің ұшындағы қоңыр алшадай қара дағынан таныды» [3, 92]. Кейіпкердің бет-әлпетіндегі бір ғана қара дақ өткен өмірінен қалған естеліктей көрінеді. «Кенеттен шай тез арада сұйылып үлгерді. Дастарқанға шақпақ қант емес, құмшекердің қойылғанын ұнатпаған Нәтибек енді Пәтиманың түріне көз тастаса, қисайыңқырап, төркінінің ауылына қарап жайғасыпты», – деп Нәтибектің көзімен Пәтиманың ішкі әлеміндегі мазасыз күй мен көңіл алаңдаушылығын аңғартады [3, 111]. *«Ауыл клубының аукционы»* әңгімесіндегі *Қалдыбай* бейнесі, *«Гамбургтердегі қазақтардағы»* Пәтиманың әрекеті портреттік детальдың кейіпкер сомдаудағы маңызды элементтердің бірі екендігін дәлелдей түседі.

Жазушы шығармаларында кейіпкер бейнесін ашу үшін авторлық баяндаумен бірге монолог та алмасып отырады. Әдеби туындыдағы портрет тек сырт пішіні мен киімі арқылы ғана емес, оның жүріс-тұрысы, дауысы арқылы да беріліп жатады. Оған *«Сүмбіленің суы»* әңгімесіндегі мына жолдар дәлел бола алады: «Қолым мен аяғым қытайша емес, қазақша дірілдеп, жұлыным мен жүйкем жапонша емес, қырғызша қалтырап, көзімнің алды тұманданып, жанарымнан жас тоқтамай, енді біттім, әттең-ай, демекке кете бергенімде, кенеттен қанат байланғандай қалықтауға көшіппін. Дүрсілдей соққан жүрегімді эзер дегенде басып, көзімді ашып, құс қалықтар биіктен Ыстықкөлдің айдынына қарадым соңында» [3, 105]. Жазушы адамның ой-санасындағы сан алуан құбылыстарды, осылайша өзіндік таныммен шебер жеткізеді. Ешкімге ұқсамайтын, тапқыр сөз иірімдері ерекше талғампаздықпен берілген.

Адамның көңіл-күйін, мінез-құлқын, кейіпкердің жүрек түкпіріндегі шынайы, жарқын келбетінің көрінісін танытуда, белгілі бір сәттердегі сезімін қысқа да нұсқа, әрі мағыналы бейнелеуде диалог таптырмайтын ерекше әдіс-тәсілдердің бірі.

М.Байғұт шығармаларындағы портреттік сипаттарды анықтаған тұста жанды сурет, шынайы адам бейнесі көз алдымызға көлбеңдеп тұра қалады. Жазушы кейіпкерінің сыртқы бітімінен бөлек, оның ішкі болмысын, жан дүниесін диалог үстінде, үнемі іс-әрекет барысында ашады. Портреттің диалогпен аралас қоса өріле берілуі жазушы шығармалырынан жиі орын алып жатады. Оның жарқын бір мысалын *«Асқазаны ауыратын адамдар»* әңгімесіндегі бас қаһарман *Сарыағаш* санаторийінде Нәзияны алғаш жолықтырған тұстан көреміз.

«– Ағай, мен сізге жолығуға келіп едім, – деді ақ бас киімнің ақ қанат жарғағын бір жақ шетінен шымшылап ұстап, алтын басын сәл ғана иіңкіреген таңғажайып талдырмаш. Кеуде тұсына кітабын барынша қысып.

– Маған ба?! – деп таңдана сұрақ белгісі мен леп белгісін қатарластыра қолданып.

– Сұлу қыз сәуірдегі уыз секілді сүйкімді әрі жас екен. Шақшадай басым шыр айнала түсті. Маған жолығуға келген екен. Осындай қыз. Өзі. Сене алмадым.

– Сіз мені танымайтын боларсыз, ағай, – деді күлімсіреп. Сол қолында тұрған сұрғылт сөмкесін сәл қозғап қойды.

– Тануыңыз да мүмкін?

– Шынымды айтсам, тани алмай тұрғаным, — дедім асқазанымның іші ме, әлде сырты ма, қатты қызғаны бетімнен білініп тұрғандай ыңғайсыз күйге түсіп.

– Ендеше, танысып қояйық, – деді таңғажайып талдырмаш Нәзия» [3, 347]. Бұл эпизодтағы әр кейіпкердің портретін даралап ашуға ұмтылуы әрі ішкі алаңдаулы көңіл мен алып-ұшқан сезімдерді шынайы суреттеуі үлкен шеберліктің нәтижесі.

« – Мектептен қашып, қайда барасыңдар? – деді күпәйкесін қаусырынып, мұрнын жағасына тығып алып, сақалы төрт-бес күннен бері алынбаған жігіт.

– Мектептен қашатын сен дейсің бе жұрттың бәрі? – еді бұрыштағы жүдеу кескінді адам.

– Кімсіңдер, әй? Екеуіңнің де түсің суық қой, жүдә? – деді тағы біреуі. Даусы жіңішке, әйелдікіндей екен.

– Интернаттың балдарымыз. *Еңбекке*, әпкемізге барамыз, – деп жөн айтты Тәжен.

– Ашыққан екенсіңдер, ә? – деді күпәйкесіне мұрнын тыққан жігіт. – Әпкелерің сақтаған жыл-жұмсақты жеп, жезделеріңнің қалтасын қағып, екі күн сабақтан қалып, қызара бөртіп қайтасыңдар. Солай ғой?

– Енесатива кімнен болар екен деп отыр ем, – деп ортадағы семіз сары қойын қалтасынан шөлмек суырды» [4, 318]. Кездейсоқ жолда жолыққан бейтаныс жігіт пен балалар арасындағы шағын диалогпен қатар берілген портреттік суреттеуден жағымсыздау әсер тудыратын бейнесін жасап, әрі олардың сөйлеу дағдысы мен киімінен, өзін-өзі ұстауынан хабар бере отырып, оқырманды ары қарай не болады екен-ау деген қызығушылыққа жетелеп, жұмбақ сырдың шетін шығарады.

Әйел адамзатының бет-бейнесін, ажарын, көркін бейнелеп, көркем портрет жасау – әдебиетте бұрыннан бар. Ауыз әдебиетінен бастау алған дәстүр, қазіргі кезеңде де өз жолын жалғап келеді. Оны, біз сөздің қадір-қасиетін анық, терең түсінетін, халқымыздың әсемдіктің табиғатын, сөз өнерінің асқақ рухын көркемдік тұрғыда айқын танытатын айрықша көрінісі деп ойлаймыз.

М.Байғұт шығармаларын оқығанда оның сөз саптау сипатынан портрет жасаудағы өзіндік жазу стилі, ерекшелігі танылады. Прозалық шығармаларындағы Мархабаттың дара қаламына ғана тән даралық, қиял мен кестелі сөз орамдары ойымыздың айқын дәлелі бола алады. Жазушы прозасында әйел портреті өте жиі суреттеледі. Айымбала, Айкенже, Қалдыкүл, Тазагүл образдары өзінің толықтығымен, адамның ажарындағы өзгеше сипаттарды саралап бейнелейтін ерекшелігімен мейлінше көзге түседі. Әйелдің нәзіктігін, наз сырларын, ішкі жан сұлулығын, қасиеттерін қастерлеу айқын көрініс табады. М.Байғұт әйелдің көзін суреттегенде көбінесе бота көз, күлім көз, қара көз, құралай көз деген дәстүрлі сөз сипаттарын қолданады. Аз сөзбен көп мағына аңғартады. Мұндай сипаттаулар әйелдің сүйкімділігін, байсалды көзқарасын, кей сәтте тәкаппарлығын танытатын әдемі күлкісін, мөлдір қара көздерінің сәулелі нұрына толы жанарын тірідей көз алдымызға алып келеді. Ақылына көркі сай, оқымысты, кітапқұмар талдырмаш Айкенже қыздың бейнесі де құдды бір сурет секілді. «Міне, сен кітапты кеуде тұсыңа басып, көкірегіңе қысып, ұяңдана күлімсіреп қоясың. Сенің кітапты сипаған саусағыңа, кітапты аялаған алақаныңа, кітапты ұстаған қолыңа, кітаптың өзіне тиіп кететін иегіңе де, кітаптың жиегімен тыныстаған танауыңа да, қасыңа да, шашыңа да көз салмау мүмкін емес қой» [3, 240]. Одан әрі, «Ақ маңдай» деп сенікі секілді ай маңдайды айтатын шығар. Қасыңды қиылып қалған деуге келе қоймас. Оны тәртіпке түсіріп әуре болмайтының білініп тұрды. Астыңғы ернің әдемі дымқылданып, төменге тартады, жымыып, қайта жиып алатының сондай керемет» [3, 240] – деп, Айкенженің сұлулығын әңгіме соңына дейін суреттеумен оқырманын тәнті етеді. «*Айымбала*» әңгімесіндегі басты кейіпкер Айымбаланың да бейнесі өз алдына бөлек. «Жасыл плащын талдырмаш белінің тұсынан қымқыра бұғаны, қоңыр ала орамалын тамағына орағаны желді күнгі табиғаттың жалпы жағдайына жарасып тұр. Қызылқошқыл қызғалдақтың гүлшанағынан орап жасағандай еріндері дымқылдана сәулеленіп тұратынын да байқамау мүмкін емес» [3, 72-73]. «Әне, алақан аумағындай үлкен жапырақтары жалтыраған тұт ағаштардың қасындағы кішкентай жиек жолмен Айымбала тербелтіліп келеді. Сәл бұйра көрінетін қара шашына, қызғалдақтың гүлшанағынан әдейі жасап алғандай қызылқошқыл, сәл дымқыл еріндеріне, Ташкент шаһарының сәнімен тігілгендей атлас көйлегіне тізілген тұттардан кейін ақ теректің өзі де аңтарылар» [3, 78] – деп, жай суреттеп қоймай, қыздың сұлулығын табиғаттың сұлулығымен астастыра береді. Сұлулық қасиетін

табиғатқа жан бітірумен бірге сезіндіреді. Қыздардың бойларындағы көрікті тамаша, әсерлі етіп бейнелейді.

М.Байғұттың көріктеу құралдарын пайдаланудағы ерекше шеберлігі – адамның мінезін, адами қасиеттерін барынша ашып көрсету үшін де қолдануы. Жазушы кейіпкер бейнесін беруде теңеулерді жүйелеп, өзіндік талғаммен оңтайлы пайдаланып, соның негізінде сөздің әсерін күшейтіп, кейіпкердің сыртқы бейнесіне қанық қылады. Суреттеліп отырған кейіпкердің бет бейнесін, жүріс-тұрысын көз алдымызға анық әкеліп, дәлме-дәл, нақты сипаттап береді. Мысалы: *«Жаңа келген ферма меңгерушісі жап-жас, бірақ Шотбектей емес, шоң желке, екі қолы шоқпардай, қызыл шырайлы жігіт»* [4, 171], *«Бетінде бармақтай меңі бар, тойыс қалы, атын әкесі Қалдыкүл қойған екен»* [4, 15], *«Көзі шүңірейіп, ұзын мойны ырғайдай болып жүрген жігіттің үні қарлығып шықты»* [4, 100], *«Қаққан қазықтай қақиып қалғанын қарашы көкбеттің»* [4, 39], *«Әйнектен сары бұйра шапты, көзі Қоғалының аспанындай көкпеңбек шопыр басын шығарды»* [4, 241]. Академик З. Қабдоловтың *«Жазушының тілі көркем, сөздік қоры мол болу керек. Бұл – қалам иесіне қойылатын басты талап. Тілдің байлығы сөз өнеріндегі мазмұнның байлығына алып келеді. Ал халық үшін қажетті шығарма – мазмұнды шығарма»* [5, 114], – деген пікіріне сүйенер болсақ, Мархабат Байғұт осы тұжырымға толық жауап бере алатын талант иесі. Әсіресе, кейіпкер портретін беруде көркемдеу құралының ең ұтымдысын, құндысын тауып, үлкен талғампаздықпен қолданады. Сөз шырайын келтіретін эпитеттері өте шебер, орнымен үйлесіп тұрады. Мысалы: ақ тамақ, қызыл ерін, кебіс-мәсі, алтын тіс, тұзу балтыр көз алдымда шым-шытырық араласқандай, көзімнің алды тұманданып кете бардым [4,73]. Бір сөйлем ішінде бірнеше эпитетті қатарынан қолданып, кейіпкердің сұлулығына оқырманын тәнті етеді: *«Айдың сүт сәулесіне батырып алғандай ақ бидай қыз күлімсірей түсіп, студенттік билетіне қолын созған»* [3, 238]. *«Бұлтиған бет ұшы қып-қызыл. Көзімді ақырын ғана ашып қарасам, қарсымда қара көздері мөлдіреп, әп-әдемі тәмпік танау қыз тұр. Орнымнан ұшып тұрып, ыңғайсызданып қалғанымды білдім»* [4, 106]. *«Ол шалқасынан жатыр екен. Бұрыл шоқша сақалы бұрынғыдай тіп-тік емес, ұйпаланып сойдиған иекке жабысып қапты. Қалың қастарын серпіп тастап, қысыңқы көздерін маған қадады»* [4, 109]. Шығармада кездесетін ақ тамақ, алтын тіс, тәмпік танау, шоқша сақал т.б. эпитеттері арқылы аламдардың сұлулығы мен қатар кемшіл тұстарынан да айқын танытады. Жалпы, жазушы кейіпкердің сыртқы бейнесіне, ажарына тамсанып қана қоймай, оның рухани әлемін де танытуды мақсат еткенін айта кету керек. Осылай бенелегенде ғана көркемдік компонент тұтас, эстетикалық деңгейі биік болатынын жазушы өте жақсы білгендіктен де осы ұстанымды берік ұстана білген.

Шығарманың шырайын келтіріп, қаламгердің өзіне тән жазу машығын айқындап көрстеуде юморлық, сарказмдық сипаттағы портреттердің орны бөлек. Ол кейіпкердің мінезін ашып көрсетудегі, толықтырудағы оңтайлы тәсіл. Мысалы:» ... *Шопыр шегір көз Шәкір екен»* [4, 6], *«Кәріс көз, ерні дүрдиген жігіт» т.б.* [4, 172]. Жазушы көзге ерекше мән береді. Себебі, көз – ішкі сезімнің айнасы, кез келген уақытта психологиялық жағдайға байланысты құбылып тұрады. Демек, сан алуан мәселенің сырын аңғартады. *«Тастыбай екі метрдей ұзын бойы екі бүктеліп ирелеңдесе де, сәл бұйраланып маңдайына жабысып қалатын бұрыл шашының ұшынан аңғы тамшылар сорғаласа да, қабағын шытпады»* [3,199]. *«Ганстің өзі де, Нәтибектің өз қорытындысы бойынша, бет-әлпеті реңсіздеу, бірақ, аяғы мен қолы балғадай мықты, теректей тұзу қатыны Кильда да емен жарқын қарсы алысты, Тек Кильданың тым үшкір, ұзын мұрны үнемі түлеп, қызарып жүретін»* [3, 114] – деген оқыс сөйлемдегі суреттерден-ақ түрлі кейіпкер бейнелері езу тартқыза отыра, оқырманына астарлы ой тастап, олардың сыртқы әлпеттері іс-әрекеттерімен астасып, ұштасып жатады. Шығармада кейіпкер аттарының өзіндік юморға құрылуы да өзіндік үлкен мәнге ие. Кейіпкердің атын оның сынына байланысты етіп қою машығы Мархабатта да бар. Әсіресе, Шығарма әңгімесіндегі кейіпкерлер бейнесі сыртқы тұрпаты мен қимыл ерекшелігі өзгеше. Шығарма кейіпкері Пақырдин өзгеге ат қоюға шебер. *«Пақырдинның көзімен Пән комиссиясы төрағасын өзінше, Пән-Төрағасы деп атаған болатын. Пән-Төрағасының басы*

үлкендеу, жартылай жылтырлау. Негізінен милық маңай тұсынан жоғарыға қарай түк те жоқ, ал төменгі жағын түгел дерлік биік жаққа жұмылдырып, атиаптырым алаңқайды селеу шөппен жауып қойғандай әрекет жасаумен әбігер болады. Сол себепті сол қолы әрдайым басында» [3,132]. «Шегір көз сары бұған қарап, тесіле қадалды. Мәдениетті тұрғыда басын иіп амандасты. Ағатайын бұл Қадалған деп атады. Қадалған қайта бұрылып, қайта тесіле қарады. Жүзі жұқа сары болып келгендіктен, шегірден қоңырға табындау көзі көгілдірленіп кетеді. Сәл жымиса, мейірімді секілді» [3, 135]. «Сырбаз Сайрамбайдың ұсынысын терлеп-тепиіп әрдайым бас изейтін ұзынтұра Тастыбай да, сәл шермиген қарнын біраз бұлдайтын Шубай да қызу қолдай түскен» [3, 199] – деп, суреттелетін мысалдарды тізбектей беруге болады. «Көптің ішінен көзге түсетін дара, ерекше бейнелерді тізіп көрсетеді. Жазушы көркем бейнені ашу мақсатында астарлы түрде, күлкіге ерік бере отырып кейіпкердің ішкі әлемінен де хабардар етіп тұр. Адамның сыртқы пішіні мен ішкі әлемінің үйлесімін ұтымды көрсетеді. Қара сөздің су төгілмес үстінен сұлу жорғасы» [6] деп ақын, ғалым Бауыржан Жақып Мархабат Байғұттың шығармашылығына үлкен баға беруінің өзі аз сөзге көп мағына сыйдыра алатын талантын алға тартып, жазушы талабына бас игендей.

ТАЛҚЫЛАУ

Әдеби портрет – суреткердің қиял әлемінен, өзіндік мінезінен, жан дүниесінен хабардар етіп, қалам иесіне құнды мәліметтерді айқындауға көмектесетін көркемдік құрал. М.Байғұт шығармаларын қырық жылдан астам уақыттан бері мектеп оқушыларынан бастап, түрлі буын өкілдері, жалпы әдебиет сүйер қауым үлкен қызығушылықпен оқуының астарында жазушының қаламгерлік шеберлігі жатқандығы сөзсіз. М.Байғұт шығармашылығы туралы көрнекті жазушы Дулат Исабеков: «М.Байғұт әдебиетте өз жолын, өз қолтаңбасын, өз стилін тапқан жазушы. Мархабаттың басқалардан ерекшелігі өз кейіпкерлерінің ортасынан алыстаған емес» [7], – дейді. Демек, М.Байғұттың оқырмандары барлық көркем туындыларының шынайылығы, айтар ойының ауқымдылығы, қазақ тұрмысына терең бойлай алған шыншылдығы, бастысы қарапайымдылығы үшін сүйсініп оқиды. Әлі де болса, сүйікті оқырмандарын жоғалтпайтынына сеніміміз мол.

Жазушының шеберлікпен жасаған кез келген портреттік суреттеулері оқырманның көңілінен шыға біледі. Себебі, кейіпкерлермен бірге қуанасың, мұңаясың, сұлулығына тамсанасың таңданасың, әрекеттерін іштей бағамдап, бағалайсың. Портретті жалаң түрде суреттемей, көркем шығарманың идеясына тереңінен бойлау мақсатында толықтыра түсуге септігін тигізетін тәсіл, әрі автордың қарымды қаламының қуатты көзі. «Көркем туындыда портрет ықшамды, шағын, нақты бейнеленуі керек. Әр кейіпкердің өзіндік бет-бейнесі, тұлға-тұрпаты, киім үлгілері, ым-емеуріні, ішкі сезімі, жандүниесі шынайылығымен бейнеленгенде ғана сендіре алады»,–дейді зертеуші Ә.Тарақов көркем шығармадағы кейіпкерлер бейнесіне қатысты зерттеу еңбегінде [8, 298]. М.Байғұт портретті берудегі жазушылық ерекшеліктерінің бірі де сол – қысқалық, әрі жинақылық. Шартты орындай алған жазушылар қатарынан. Мысалы, ауылдағы Қалбибі мен Тазагүлдің сипаты: «Қалбибі біздің маңайдағы арықты шабуға ыңғайланған. Жүзі қараторы. Бет-жүзі дөңгелек, мұрны сәл келте біткен. Шашы қос бұрымға өрілген, беліне жетеді. Бір ғана кемшілігі – оң жақ бетінде, шекесіне жақын алақанның жартысындай қалы бар. Сол жағынан қарағанда өте сүйкімді, ал қалы бар оң жақ тұсынан қараса басқаша көрінеді. Әттең, мына қалы құрғырдың қалың, әрі жалпақ болып жабыса қалғанын қарашы» [9, 130]. «Қара талдың қалыңдана түскен шыбығы арасынан қарасаң, тура алдында қисық аяқ қара кемпірі тұр. Аяғына неге ғана қарадым екен, бүйіріне білегін қойып алған, әлі ашаңдау екен. Сыртынан көз салсаң, белі қыпша, талдырмаш келіншектей көрінетін Тазагүл ғой бұл. Ендігі тұрыс мынау. Көйлегінің омырауы олпы-солпы. Бет-жүзі жыра-жыра, сай-сай» [9, 163]. Кейіпкерді артықшылығы мен қатар кемшілігіне дейін қатар бейнелейді.

Адам бейнесін құрастыруда жазушы олардың бет әлпеті мен дене тұрқындағы ұлттық ерекшелікті мұқият танып, өте шебер бейнелейді. М.Байғұттың портрет жасаудағы ерекшелігі – кейіпкердің сипатын оқырманның көз алдынан елеусіз қалдырмай, жан-жақты суреттей алуында. М.Байғұт – жаны сұлу, таза жазушы. Сол себепті әсемдікті, көрікті қыз-келіншектерді молынан суреттейді. «Ерке сылқым» туындысындағы көліктің ішінен шыққан көкжасыл көйлекті ерке сылқымның бет-әлпеті, өзіне жарасқан қимылы соның дәлелі. *«Запорожецтен бір келіншек түсті. Көкжасыл көйлегі, тік келген балтыры, желке тұсына түйген шашы, жұп-жұмыр, аппақ мойын тұсына ілген ұлбір-зипа шалмасы, мөлт етіп бір бұрылып қарағандағы жалқы мәрте жалт ете түскен жанары, түзу біткен әдемі мұрны, ақша маңдайдың төменгі тұсында қиылған жіңішке қас, балалардың дөңгеленген ойыншық шелегін барыныша қысып ұстап алған сүйрік саусақтар – бәрі бірінен бірі өтетіндей! Ою өрнектері бар ойыншық шелекті билеткен күйі көк жасыл көйлегі желпілдеп, Шудың суына қарай еркелей кетіп барады келіншек»* [9, 195]. Ұзақ та болса, бұл портреттік суреттеу жазушы талантының шыңы деуге саяды. Әдебиет әлемінде жазушы М.Байғұт *екі ғасырдың куәгері* атанды. Өйткені, тәуелсіздікке дейін және кейінгі үшінші мыңжылдыққа қадам басқан қоғамда өмір сүрді. Жоғарыдағы портрет жүйесін өзіндік ерекшелігін, сонылығын ескере отыра, қазіргі ХХІ ғасыр, жаһандану кезеңінде өмір сүріп жатқан қоғамымыздағы сұлу деген атаққа ие қыздарымыздың бейнесін *«Әкімнің әйелі»* атты әңгімесінде былай суреттейді: *«Мәсхатшының әйелі сирек сымбаттанады екен. Өзі өсекті, аса ашылып сөйлегенді ұнатпайтын көрінеді. Жасырын сыры да жоқ емес сияқты. Айта қоймас. Дегенмен, жанында отырғандар, бәрібір біліп алды. Көзінен көрініп, қабағынан байқалыпты. Қиықтарын тарттыра біржолата тындырыпты. Түн баласында бақырайтып, ашып жататын сияқты, бейшара. Ұйықтап жатқанның өзінде жанарлар жұмылмайтын шығар, сірә»* [4, 166]. Айпара аймағындағы әйелдердің бет-пішіні осындай-тұғын. Жазушы жоғарыдағы көркіне көз сүріндірер қарапайым қыздардың бейнесіне мүлдем кереғар образдарды да суреттейді. Оған себеп жоқ емес, бар. Өйткені, жазушы өмір сүріп отырған қоғамда осылай көрініс тауып жатқаны өтірік емес. Сыртқы бейне арқылы қоғамдағы көзге көрінетін кемшілікті, тектілік пен тексіздікті, көргендік пен көргенсіздіктің де ара жігін ажыратып бергендей.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мархабат Байғұт прозасындағы портреттің дәстүрлі қызметі де, тың сияттары да елеулі. Мұнда кейіпкер мінезін ашудың кілті сияқты алғашқы сатылық қызметімен бірге, психологиялық детальдармен астастырыла берілетін кездері де жиі кездеседі. Жазушы портреттері түрлі детальдарға толы. Ол детальдар портреттің көркемдік қасиетін арттыруға ғана қызмет етіп қоймастан, кейіпкер психологиясынан хабар беріп, сонымен қатар, шығарма идеясымен де сабақтасады. Жазушы портрет сомдауда фольклорлық дәстүрге де жүгініп, тұрақты теңеулер мен эпитеттерді де кеңінен қолданады. Сондай-ақ жазушының кейіпкердің сыртқы келбетін сомдаудағы авторлық тың қолданыстары да, өзіндік сөзжасамдары да аз емес.

Жазушы қолданған портреттің сан алуан түрлері бар. Дегенмен де, мұнда юморлық пафосы басым түрлері молырақ. Кейіпкердің сүйкімді, ұнамды келбетін берумен қатар, ұнамсыз кейпін танытуда да жазушы юморды шебер қолданып отырады. Мархабат Байғұт портреттеріне тән тағы бір ерекшелік – олардың өзге көркемдік тәсілдермен қатар өріле қолданылатыны. Бұл қатарда, әсіресе, оның диалогпен араластыра беретінін айқын көруге болады. Диалогты беруде автор сөзі ретінде қолданылатын портреттік бейнелеулердің кейіпкер мінезін ашудағы қызметі орасан зор. Сондай-ақ авторлық баяндаудың, монологтардың ішінде де кездесетін портреттер аз емес. Бұлардың дені жазушы қолтаңбасын, шеберлігін танытатын сипаттарға ие.

Портрет образдың құрамдас бөлігі ретінде М.Байғұт шығармашылығынан маңызды орын алады. М.Байғұт кейіпкер портреттерін оқырманға бейненің мінезін ашудың бастапқы

сатысы ретінде ғана емес, оның жан күйін, психологиясымен астастыра беруге де жиі ден қояды. Суреткер көркем әдісті композициялық бірлікте, іс-әрекетті сюжетте өрістетуге үшін, кейіпкерлердің ойы мен көңіл-күйін түрлі жолдармен (авторлық баяндау, диалог, монолог т.б.) беру арқылы сырт бейне мен қатар оның бойындағы қасиеттерін, әрекеттерін, сезімін, ішкі жан әлемін қалың оқырманына жайып салады. Ол толық, дара, ситуациялық, сатиралық сияқты портреттің түрлерімен, адам келбетін жанды бейнелеуге, тәлімдік мәнін арттыруға ізденіс пен шынайы таланттың арқасында қол жеткізді. Қаламгер көркем шығармада портрет маңыздылығына аса мән беріп, әр сөзін ой елегінен өткізіп, сұрыптап, сараптап, талғам таразысына салып барып қолданатынын аңғарамыз. М.Байғұт сомдаған портреттер – жазушы шеберлігін, дара стилін танытатын бейнелеу түрлерінің ішіндегі маңыздысы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
- 2 Юркина Л. Ю. Портрет. – М.: МГУ, 2008. – С.185–186.
- 3 Байғұт М. Шығармалар жинағы. 3 том. – Алматы: Керемет медиа, 2019. – 400 б.
- 4 Байғұт М. Шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: Керемет медиа, 2019. – 400 б.
- 5 Жұмалиев Қ., Қабдолов З., Ахметов З. Әдебиет теориясы. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.15. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2013. – 412 б.
- 6 Жақып Б. Түркі дүниесінің тұлғасы болатын. – Алматы, 2022. – 15 б.
- 7 Мархабат мұзасы. Әңгімесі роман жүгін арқалап... Әдеби-сын мақалалар, рецензиялар, эсселер. – Алматы: Қазығұрт, 2020. – 344 б.
- 8 Тарақов Ә. Кейіпкер портретінің бейнеленуі және аудармада берілуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы – 2015. Т.153. №1. – 297-301 бб.
- 9 Байғұт М. Шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы: Керемет медиа, 2019. – 400 б.

Материал 28.07.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Kabdolov Z. The art of words. – Almaty, 2007 – 360 p.
- 2 Yurkina L. Yu. Portret [Portrait] (Moscow, 2008)
- 3 Bajgut M. Collection of Works Volume 3. Almaty, 2019 – 400 p.
- 4 Bajgut M. Collection of Works Volume 1. Almaty, 2019 – 400 p.
- 5 Zhumaliev K., Kabdolov Z. and Z. Ahmetov Theory of literature. Classical studies: multi-volume. T.15. – Almaty, 2013 – 412 p.
- 6 Zhakyp B. He was a person of the Turkic world. – Almaty, 2022 – 15 p.
7. Markhabat's muse. The narrator talks about the novel. Ádebi-cyn maqalalar, resenziarlar, ecceler. – Almaty, 2020 – 344 p.
- 8 Tarakov Ä. Kejipler portretinin bejnelenui zhane audarmada berilui [The image of the portrait of the character and the transfer in translation], QazUÝ Habarshysy. Filologiya seriasy [KazNU Bulletin. Philology Series], 1 (153), 297-301 (2015)
- 9 Bajgut M. Collection of Works Volume 2. Almaty, 2019 – 400 p.

Художественная роль портрета в произведениях Мархабата Байгута

Б.Б.Тагудретова¹, Ж.Т.Кадыров²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Северо-Казахстанский университет им. М.Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

В статье проводится комплексный анализ мастерства писателя Мархабата Байгута в создании портретов. В мировом литературном развитии портрет становится

все более сложным и со временем приобретает все большую психологическую глубину. В произведениях Мархабата Байгута портрет играет большую роль в раскрытии характера персонажа. Наряду с традиционными чертами, характерными для портрета в целом, есть много отличительных черт, свойственных стилю писателя.

Цель научного исследования состоит в том, что портреты в произведениях писателя должны не только описывать внешний облик персонажа, но и позволить читателю глубже узнать героя, войти в его внутренний мир, понять суть его поступков, выявить замысел автора, стать художественным средством, открывающим путь к познанию персонажа. Кроме того, была поставлена цель определения эмоционального воздействия и языковой таблицы портретных описаний. Научная и практическая значимость статьи определяется тем, что она создает возможности для дальнейшего углубленного изучения произведений М. Байгута, может быть использована в учебном процессе. В исследовательской работе использованы общенаучные методы анализа, проведен обзор работ отечественных ученых, приняты во внимание их точки зрения. Было высказано предположение, что произведения писателя, наполненные оригинальными темами, идеями, высказываниями и художественным содержанием, являются объектами научной системы. Анализ места портрета в творчестве Мархабата Байгута, несомненно, вносит вклад в расширение теории стиля и языковой культуры в области литературоведения.

Ключевые слова: художественная проза, портрет, виды портретов, автор, художественный образ, стиль, характер, портретная детализация.

Материал поступил в редакцию журнала 28.07.2023

Artistic activity of the portrait in the works of Marhabat Baygut

B.B. Tagudretova¹, Zh.T.Kadyrov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

²M.Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan

The article analyzes the skill of drawing portrait of the writer Marhabat Baigut. Portraits in the prose by Marhabat Baigut deserve attention as the works of the writer are characterized by everyday themes, everyday life, the simplicity and unexpectedness of artistic means. The portrait, which is considered as a means of visually expressive depiction of a character and the disclosure of his/her psychological world, occupies a large place in the world of fiction. In the world literary development, the portrait is becoming more and more complex and, over time, acquires more and more psychological depth.

In the works of Marhabat Baigut, the portrait plays an important role in revealing the nature of the character. Along with the traditional features characteristic of the portrait as a whole, there are many distinctive features inherent to the style of the writer.

The purpose of the scientific research is that portraits in the writer's works should not only describe the appearance of the character, but also allow the reader to get to know the character more deeply, enter his inner world, understand the essence of his actions, reveal the author's intention, become an artistic tool that opens the way to knowledge of the character.

In addition, the goal of the article was to determine the emotional impact and the language table of portrait descriptions. The scientific and practical significance of the article is determined by the fact that it creates opportunities for further in-depth study of the works of M. Baigut and can be used in the educational process.

In the research work, general scientific methods of analysis were used, a review of the works of domestic scientists was carried out, their points of view were taken into account. It was suggested that the writer's works, filled with authentic themes, ideas, statements and artistic content, are objects of the scientific system. An analysis of the place of the portrait in the work of Marhabat Baigut undoubtedly contributes to the expansion of the theory of style and linguistic culture in the field of literary science.

Key words: fiction, portrait, types of portraits, author, artistic image, style, character, portrait detailing.

Received: 28.07.2023

МРНТИ 16.21.29

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp121-130](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp121-130)

Ж.Г. Темирова

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

**ОБРАЗ КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЫ
В ВОСПРИЯТИИ ЧИТАТЕЛЕЙ
ТРАНСЛИНГВАЛЬНОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СВОБОДНОГО АССОЦИАТИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА)**

Статья посвящена изучению восприятия транскультурной русскоязычной литературы. Рассматривается концепт «Музыка» как образ казахской лингвокультуры, объективированный в романе казахстанского писателя-билингва Роллана Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках». Анализируются репрезентанты концепта «Музыка» в лексико-фразеологической системе русского языка на основе лексикографических источников, а также специфичные вербализаторы данного концепта в художественном дискурсе казахстанского автора. Приведены результаты психолингвистического эксперимента, охарактеризован ассоциативный слой художественного концепта «Музыка», возникающий в сознании потенциальных читателей произведений Р.Сейсенбаева, для которых, как и для самого автора, характерно транскультурное восприятие действительности.

Ключевые слова: транскультурность, образ казахской лингвокультуры, концепт «Музыка», писатель-билингв.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В наши дни термин «транскультурность» вошел в метаязык целого ряда научных направлений, развивающихся в антропоцентрической парадигме и изучающих состояние современного социума, для которого характерно взаимодействие и взаимопроникновение различных культур. Так, процесс диалога культур, отражающийся в языковой и художественной картинах мира, является актуальным предметом изучения филологической науки. В частности, в настоящее время активно изучается синтез «своего» и «чужого» этнокультурного содержания в произведениях писателей, творящих на стыке национальных литератур.

Одним из эффективных подходов к изучению специфики транскультурной литературы, на наш взгляд, является комплексное исследование образов национальной лингвокультуры, которые представляют собой закрепленные в знаках языка образы культуры, несущие в себе национально-культурные, социально-исторические, морально-этические, философско-эстетические, аксиологические смыслы. Кроме того, вслед за известными учеными-лингвокультурологами (Ю.С. Степанов [1], В.И. Карасик [2]) мы соотносим понятие «образы лингвокультуры» с понятием «концепт». Однако, по нашему мнению, следует отметить, что данные понятия не вполне тождественны, поскольку каждый образ национальной лингвокультуры эксплицирует соответствующий концепт, но не каждый концепт, включает в себе лингвокультурный образ, характерный для какой-либо национальной картины мира.

ВВЕДЕНИЕ

Динамичные культурные процессы привели к многообразию художественных исканий, в том числе и формированию новой транскультурной литературы, изучением которой активно стали заниматься в конце XX – начале XXI вв. такие ученые, как Ф. Ортис, В. Вельш, М. Эпштейн, С. Келман, М.В. Тлостанова, У.М. Бахтикиреева и другие ученые-исследователи [3-9].

В современной казахстанской литературе, наряду с традиционной национальной литературой, создаваемой на казахском языке, сформировалась русскоязычная литература, предметом изображения которой являются прежде всего реалии казахской действительности. Изучение транслингвального литературного творчества русскоязычных писателей Казахстана с учетом специфики языковой картины мира представляется интересным и актуальным.

С точки зрения теории транскультурности особый исследовательский интерес вызывают концепты, которые включают в себе как универсальное, так и национально-специфичное концептуальное содержание. Таковым, на наш взгляд, является концепт «Музыка».

Данный концепт становился объектом исследования многих ученых из разных отраслей научного знания: искусствоведения, философии, эстетики, истории, психологии, социологии, герменевтики, семиотики и др. (М.С. Каган, А.В. Михайлов, Н.А. Мышьякова, Н.Д. Нагибина, Ю.С. Соловьев, Т.В. Антипова, Ю.К. Захаров и мн.др.).

В филологическом аспекте концепт «Музыка» изучался как неотъемлемая часть языковой картины мира (С.А. Колпакова), рассматривался с точки зрения специфики его репрезентации в том или ином дискурсе (А.П. Булатова), а также выявлялась национальная специфика его языкового отражения в художественной картине мира (В.И. Сапрыкина). Большое количество работ посвящено изучению концепта «Музыка» на материале художественных текстов (О.А. Актисова, А.В. Шутова, Х. Демирал, Л.Л. Гервер, Д.М. Магомедова и др.).

В данной статье рассматриваются репрезентанты концепта «Музыка» в русской языковой картине мира, в индивидуально-авторской картине транслингвального автора, а также исследуются метавысказывания респондентов, полученные в ходе свободного ассоциативного эксперимента (САЭ). Цель эксперимента – определение ассоциативного поля вербализаторов концепта «Музыка», выявление типов ассоциативных связей в метаязыковом сознании респондентов, испытывающих в той или иной степени воздействие традиций двух и более культур.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В процессе изучения специфики транслингвальной казахстанской литературы мы полагаемся на труды ученых (С. Келман, М. Толстанова, И.С. Хугаев, У.М. Бахтикерева, С. Канагараджа, О. Гарсиа, Л. Вей, З.Г. Прошина и др.), разрабатывающих теорию транскультурности в современной филологической науке.

Для осуществления когнитивно-прагматического, лингвокультурологического анализа мы опираемся на сложившуюся в русистике авторитетную традицию, представленную в ряде трудов когнитивного (А.П. Бабушкин, В.И. Карасик, В.В. Колесов, М.В. Пименова, З.Д. Попова, Г.Г. Слышкин, И.А. Стернин, Е.А. Юрина, Н.С. Болотнова и др.) и лингвокультурологического (С.Г. Воркачев, Д.С. Лихачев, В.А. Маслова, Ю.С. Степанов и др.) направлений. Кроме того, нами использован опыт проведения сопоставительных и психолингвистических исследований зарубежных и отечественных ученых (А.А. Залевская, А.С. Герд, И.В. Тубалова, Э.Д. Сулейменова, З.К. Ахметжанова, Ж.С. Бейсенова, А.К. Туманова, А.Д. Жакупова и др.). Сопоставительный аспект способствует более

углубленному изучению объекта исследования, а применение психолингвистического метода значительно расширяет диапазон исследования, так как явления транскультурности и транслингвальности характерны не только для индивидуально-авторского сознания писателей, но и для сознания части населения нашей страны, владеющей как минимум двумя языками (казахским и русским).

Материалом исследования послужили репрезентанты концепта «Музыка» в романе современного казахстанского писателя-билингва Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках» и данные психолингвистического эксперимента.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Музыка – вид искусства, в котором средством объективации художественных образов являются определенным образом организованные музыкальные звуки.

«Форма музыка пришла через укр. из польск. *muzyka* от чеш. *musika*, лат. *musica*, греч. *μουσική* "музыкальное искусство, музыка". Формы с ударением на начале слова могли быть получены через посредство австр.-нем. *Musik* (XVII в.; см. Шульц–Баслер 2, 162)» в XVII в. [10, т. 3, 6].

В толковых словарях русского языка значение лексемы «музыка» фиксируется в следующих вариантах:

1. Искусство, отражающее действительность в звуковых художественных образах.
2. Исполнение, звучание инструментальных произведений.

Выделяется также несколько вариантов употребления лексемы «музыка» в переносном значении.

В современном русском языке концепт «Музыка» представлен лексико-фразеологическим полем, ключевыми репрезентантами которого являются лексема *музыка* и её дериваты: *музыкант* (*музыкантик, музыкантка, музыкантиша, музыкантский*), *музыкальный* (*музыкально, не-музыкально, музыкальность, не-музыкальность, не-музыкальный, немзыкально, немзыкальность, музыкально-литературный, музыкально-педагогический, музыкально-сценический, музыкально-танцевальный, муз/комедия, муз/кружок, литературно-музыкальный, научно-музыкальный, танцевально-музыкальный, электро-музыкальный*), *музигировать* (*музигирование, по-музигировать*), *музыковедение* (*музыковед, музыковедческий*), *музыкознание, светомузыка* (*светомузыкальный*), *цветомузыка* (*цветомузыкальный*), *поп-музыка* (*поп-музыкант*) [11, 599].

Об особенностях восприятия и понимания концепта «Музыка» носителями русского языка свидетельствуют примеры сочетаемости ключевого репрезентанта *музыка* с разными частями речи.

Так, например, слово *музыка* образуют словосочетания с именем прилагательным всех разрядов: качественные прилагательные + *музыка* (*громкая, тихая, хорошая, приятная, веселая, живая, прекрасная, легкая, новая, медленная, чудесная и мн. др.*); относительные прилагательные + *музыка* (*классическая, джазовая, симфоническая, камерная, балетная, танцевальная, военная и мн. др.*); притяжательные прилагательные + *музыка* (*моцартовская, бетховенская и др.*). Данная лексема согласуется с глаголами, лексические значения которых в сочетании с лексемой *музыка* используются в прямом и переносном значениях. Например, в прямом значении – в сочетании с глаголами, передающими процесс звучания (*играла, доносились, звучала, гремела, грохотала, смолкла, стихла*). В переносном значении – в сочетании с глаголами, обозначающими движение (*летела, текла, лилась, ускорила, замедлилась*); физическое состояние (*спала, проснулась, жила, становилась, существовала, умерла*); душевное состояние (*ликовала, грустила, куражилась, храбрилась, ленилась*); мыслительный процесс (*задумалась, размышляла*); воздействие на человека (*располагала, завораживала, убаюкивала, раздражала, мешала, владела, учила, лечила, воспитывала, помогала*); речевое действие (*спрашивала, отвечала, говорила, звала*); а также в сочетании с

модальными (*хотела, стремилась, могла*) и фазовыми глаголами (*музыка началась, продолжилась, закончилась, оборвалась*) и др.

В сочетании с именами существительными ключевой репрезентант концепта «Музыка», помимо словосочетаний с прямым значением, образует множество образных метафорических выражений, которые расширяют смысловой диапазон рассматриваемого концепта. Например, словосочетания, в которых главным словом выступает лексема *музыка*: в прямом значении *музыка оркестра, композитора, оперы, балета, группы, флейты и др.*; в переносном значении – *музыка души, сердца, слов, речи, ветра, дождя, цветов, света, поэзии и др.* Словосочетания, в которых лексема *музыка* выполняет функцию зависимого слова: в прямом значении – *звуки музыки, уроки музыки, ритм музыки, история музыки и др.*; в переносном значении – *дух музыки, мир музыки, сила музыки, магия музыки и др.*

Фразеологизмы, пословицы и поговорки также являются важными вербализаторами концепта «Музыка» в русской языковой картине мира. Паремиологический материал отражает сложившиеся в сознании носителей языка знания, отношения, переживания, чувства к музыке: *Без песен мир тесен. Без песен на войне труднее вдвойне. Где песни, там и молодость. Где песня поется, там счастливо живет. Жить - с песней дружить. Песня веселому – отрада, скучающему – утешение* и мн.др. [12]. Именно песня раскрывает внутренний мир человека, его душевное состояние: *Какая думка, такая и песня. Какая душа, такая и песня. Какая жизнь, такие и песни. Песню без души сердце не принимает* и др. [12]. С образом песни, музыки в сознании народа связывались представления о морально-нравственных качествах личности: *Затянул песню – допевай, хоть тресни. Затянул песню – так допевай до конца. Начал песню – пой во весь голос* и др. [12].

Лексико-семантические варианты, репрезентирующие концепт «Музыка», нередко используют для обозначения характера межличностных, общественных отношений: *первая скрипка, вторая скрипка, плясать под чужую дудку, ходить по струнке, на заднем столе – с музыкантами; дудеть в одну дуду; чьим умом живешь, того и песенку поешь*; социальных проблем: *Нужда песен не поет. Хорошо живет – хорошо и поется. Песней коня не накормишь*; семейных отношений: *Жена не гусли: поиграв, на стенку не повесишь. Звони поп в колокола, чтобы попадья не спала* [12].

Во многих идиомах вербализаторы концепта «Музыка» используются в переносном значении: *класть на музыку, по барабану, сапоги гармошкой, концерт окончен, кошачий концерт, играть на нервах. Для чего козе баян? Нет уж, дудки!*

Частотность употребления и разнообразие семантических значений слов и паремиологических выражений, составляющих лексико-семантическое поле «Музыка», свидетельствуют об актуальности концепта «Музыка» для сознания носителей современного русского языка, а также о его широком ассоциативно-образном диапазоне.

Концепт «Музыка», как и более емкий концепт «Искусство», уникален тем, что он максимально понятен и общедоступен для всех людей, вне зависимости от их возраста, этнического происхождения, вероисповедания и языка общения. В то же время описать данный концепт, выявить способы его объективации в языке весьма сложно, поскольку это связано с тем, что музыка выражает сложные эмоциональные состояния человека, воздействует на его психику, служит эффективным средством коммуникации, способным передавать емкие смысловые послы, которые сложно вербализовать.

В концептосфере творчества транслингвального казахстанского прозаика Роллана Сейсенбаева художественный концепт «Музыка», помимо перечисленных концептуальных смыслов, несет важное идейно-философское значение, поскольку сопряжен содержательно с ключевым концептом «Жизнь». Изображая в своем творчестве реальную действительность, Сейсенбаев предельно правдив и объективен. Он критично оценивает состояние современного общества, верно подмечает «болезни» эпохи, разделяет боль родной земли, тревожится о человеке и человечестве. В этом суровом взгляде на жизнь лишь музыка озаряет мир светом, дарит красоту и надежду.

В данном смысловом значении концепт «Музыка» эксплицируется наиболее ярко в романе «Мертвые бродят в песках» [13] – одном из драматичных произведений современной литературы, в котором сосредоточено внимание на трагических вехах в истории казахского народа. К числу национальных трагедий относится гибель Аральского моря, повлекшая за собой не только разрушение экосистемы целого региона, но и разрушение основ жизни, здоровья проживающих там людей.

В целях выявления ассоциативно-образного слоя концепта «Музыка» и определения роли данного концепта в транскультурной художественной картине мира, нами был проведен САЭ, в котором приняли участие 104 респондента в возрасте от 18 до 69 лет, проживающих в г. Кокшетау (Казахстан). Результаты предварительного экспериментального исследования апробированы нами на X Международной научной конференции «Русская речевая культура и текст», г. Томск [14, 83-90].

Экспериментальное исследование ассоциативного поля концепта «Музыка» строится на выявлении внетекстового ассоциативного потенциала не только ключевого слова-репрезентанта – *музыка*, но и слов *звук*, *акын*, *кюй*, *домбра*, *кобыз*, входящих в ядерную и периферийную зоны концепта «Музыка» в художественном дискурсе Роллана Сейсенбаева.

В контексте транскультурного художественного текста перечисленные репрезентанты позволяют писателю-билингву наиболее ярко объективировать концепт «Музыка» как образ казахской лингвокультуры, раскрывая его национально-философское содержание.

Обработка результатов эксперимента осуществлялась с учетом возраста респондентов: 1) юность (13-19 лет), 2) молодость (19-35 лет), 3) зрелость (35-60 лет), 4) старость (от 60 лет) [15, 553].

В результате анализа и систематизации полученных метавысказываний нами были выявлены следующие типы ассоциативных связей, которые возникают в языковом сознании респондентов:

I. Парадигматические ассоциативные связи:

1) синонимическая (связь, основанная на общности или близости значений наименований, на идентичности предметов или явлений): *мелодия*, *песня*;

2) гиперонимическая связь (вид – род): *музыка* – *песня*, *пение*, *нота*, *голос*, *хор*, *рок-н-ролл*, *звук* – *голос*, *нота*, *звон*, *шум*, *скрип*, *сигнал*; *мелодия* – *оркестр*; *акын* – *кюйши*, *кобыз* – *смычок*, *струна*, *домбра* – *струны*;

3) гипонимическая связь (часть – целое): *музыка* – *искусство*; *звук* – *мелодия*, *музыка*; *акын* – *казах*; *кюй* – *музыка*, *мелодия*, *певец*; *кобыз* – *музыкальный инструмент*; *домбра* – *национальный музыкальный инструмент*, *традиция народа*, *национальный колорит*;

II. Синтагматические ассоциативные связи:

4) атрибутивная или определительная: *музыка* – *медленная*, *тихая*, *громкая*, *классическая*, *чарующая*; *мелодия* – *красивая*, *душевная*, *звучная*, *музыкальная*, *мягкая*; *звук* – *тонкий*, *пронзительный*, *нежный*, *мелодичный*, *долгий*; *кюй* – *красивый*, *напевный*, *долгий*; *домбра* – *казахская*, *деревянная*; *акын* – *одаренный*;

5) объективная или глагольная: *звук* – *слушать*, *слышать*, *слышится*; *кюй* – *играть*; *мелодия* – *отдыхать*;

III. Тематические ассоциативные связи:

6) причинно-следственная связь: *акын* – *стихотворение*, *творчество*, *айтыс*, *кюй*, *песня*; *кобыз* – *музыка*, *мелодия*, *протяжная мелодия*, *звук*, *кюй*; *домбра* – *музыка*, *кюй*, *айтыс*, *акын*, *песня*; *кюй* – *слушатели*;

7) тематическая связь: *поэт* – *Абай Кунанбаев*; *кюй* – «*Адай*», *Курмангазы*; *кобыз* – *Коркыт-ата*, *Казахстан*; *домбра* – *Казахстан*, *Курмангазы*, *Аксак кулан*; *музыка* – «*Лунная соната*»;

8) символическая связь: *кобыз* – *казах*; *кюй* – *казах*; *домбра* – *степь*, *юрта*, *скакун*, *казах*; *акын* – *домбра*; *кюй* – *домбра*, *кобыз*;

9) метафорическая связь: *музыка – красота, гармония, вдохновение, настроение, покой, спокойствие, наслаждение; мелодия – слезы, настроение, душа; акын – мудрость, степь; кюй – нежность; кобыз – грусть*;

10) связь, основанная на общности категорий: *домбра – кобыз, гитара; кюй – айтыс*;

IV. Другие виды ассоциативных связей:

11) Связь, основанная на переводе с русского на казахский или с казахского на русский язык: *акын – поэт, певец; кюй – произведение, песня; музыка – кюй* [14, 86-87].

В процентном соотношении направления ассоциативных связей на лексемы и экзотизмы, вербализующие художественный концепт «Музыка» в прозаическом творчестве Р. Сейсенбаева, по возрастным группам выглядят следующим образом (см. рисунок 1):

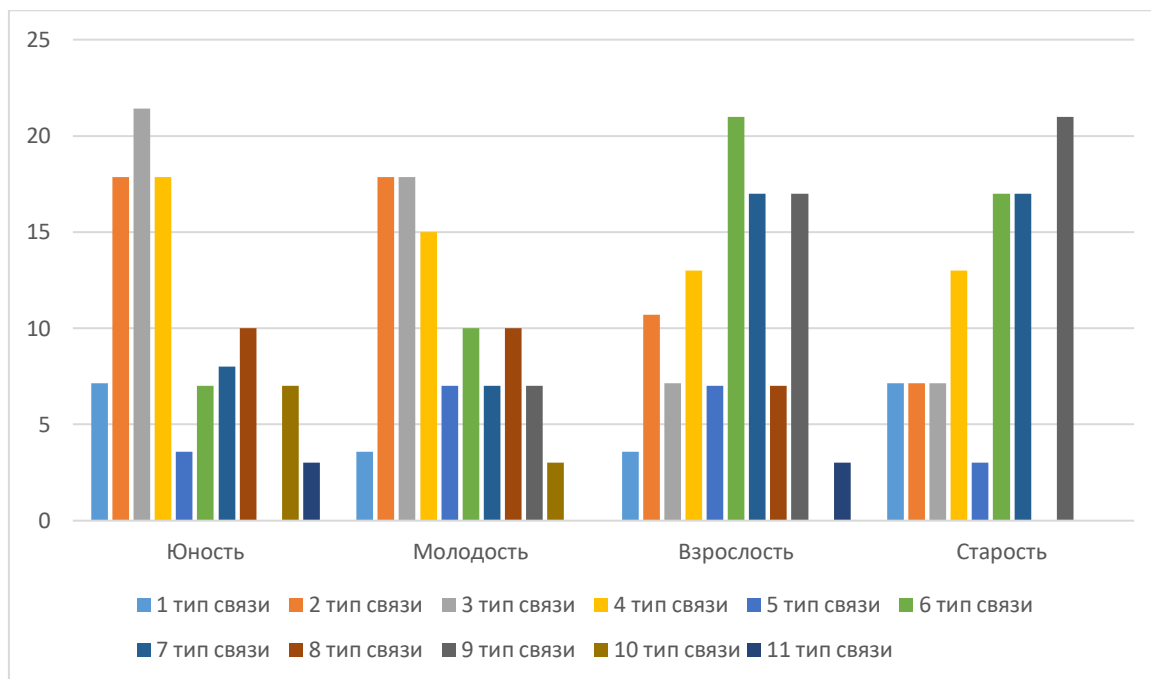

Рисунок 1 – Типы ассоциативных связей респондентов 4-х возрастных групп на текстовые репрезентанты концепта «Музыка»

Анализ полученных экспериментальных данных показал, что наиболее часто в метаязыковом сознании респондентов всех возрастных групп актуализируются такие типы ассоциативных связей, как гипонимическая связь (часть – целое), гиперонимическая связь (вид – род), атрибутивная (определяющая), причинно-следственная, тематическая и метафорическая. Относительно редко испытуемые реагировали на предложенные слов-стимулы посредством глагольных ассоциаций, синонимов, слов, относящихся к одной категории, а также незначительно количество ассоциаций было связано с переводом русских слов-стимулов на казахский язык и наоборот.

По сравнению с другими возрастными группами, юным и молодым респондентам в большей степени присущи ассоциации, объясняющие сущность понятия «музыка» и музыкальных инструментов по типу гипонимической связи (часть – целое). Например, *музыка – искусство; кюй – музыка, мелодия, певец; кобыз – музыкальный инструмент; домбра – национальный музыкальный инструмент, традиция народа, национальный колорит*. Часто респонденты этих групп связывают значение слов-стимулов с близкими по роду понятиями или частными смыслами, деталями, составляющими его содержание (вид – род): *музыка – песня, нота, рок-н-ролл; звук – звон, скрип, сигнал; акын – күйші; кобыз – смычок, струна; домбра – струны*. Также часто в ассоциациях молодых людей мы обнаруживаем положительные определительные характеристики на предложенные слова-

стимулы: *музыка – медленная, тихая, громкая; мелодия – красивая, музыкальная, мягкая; звук – тонкий, пронзительный, долгий; кюй – красивый; домбра – казахская, деревянная.*

Реже, чем старые люди, представители молодого поколения склонны реагировать на слова-стимулы метафорическими сравнениями и символическими ассоциациями. Так, *музыка* для юных респондентов – это *красота, настроение, наслаждение*; *мелодия* – *слезы, настроение*, а *кюй* и *домбра* для них являются символом *казахов и степи*.

По результатам эксперимента в ответах взрослых людей, по сравнению с ответами представителей молодого и старого поколения, зафиксировано больше ассоциаций по типу причинно-следственной связи: *акын – творчество, айтыс, кюй; кобыз – протяжная мелодия, кюй; домбра – кюй, айтыс, песня; кюй – слушатели*. Одинаково часто в сознании взрослых и старых людей репрезентанты концепта «Музыка» ассоциируются с метафорическими образами, например, *музыка – красота, гармония, вдохновение, покой, спокойствие, наслаждение; мелодия – душа; акын – мудрость, степь; кюй – нежность; кобыз – грусть и др.* Нередко представители старших поколений связывали слова-стимулы с именами казахских поэтов и композиторов, а также с наименованиями музыкальных произведений: *акын – Абай Кунанбаев; кюй – «Адай», Курмангазы; кобыз – Коркыт-ата, Казахстан; домбра – Казахстан, Курмангазы, Аксак кулан.*

ОБСУЖДЕНИЕ

На основе анализа результатов САЭ были определены особенности восприятия репрезентантов концепта «Музыка» представителями разных возрастных групп. Кроме того, полученные данные позволяют смоделировать ассоциативное поле художественного концепта «Музыка», возникающее в сознании читателей транскультурных произведений Р. Сейсенбаева.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Транскультурная литература – значимое явление современности, подготовленное не только творческими усилиями писателей, которые способны творить на стыке культур, но и умением читательской аудитории воспринимать и усваивать художественную идею, сюжет, образы транслирующего автора.

Проведенное экспериментальное исследование позволило проанализировать и описать обширный внетекстовый ассоциативный потенциал вербализаторов концепта «Музыка», определить особенности ассоциативных реакций респондентов на репрезентанты рассматриваемого концепта, выявить 11 основных типов ассоциативных связей, возникающих в метаязыковом сознании носителей русского языка.

Большинство ассоциативных реакций участников эксперимента на текстовые репрезентанты концепта «Музыка» как образа казахской лингвокультуры соответствуют концептуальным смыслам, объективированным в романе Роллана Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках». В связи с этим, мы пришли к выводу, что совокупность полученных ассоциативных реакций прогнозирует установление успешного диалога между транскультурным автором и его читателем.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Исследование выполнено при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования научного проекта ИРН AP13268752 «Образы казахской лингвокультуры в транслирующей русскоязычной литературе Казахстана» (2022-2024 гг.), реализуемого в Кокшетауском университете им. Ш.Уәлиханова.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
- 2 Карасик В.И. Языковая спираль: ценности, знаки, мотивы. – Волгоград: Парадигма, 2015. – 383 с.
- 3 Ортис Ф. Кубинский контрапункт табака и сахара // Иностранная литература. – 2015. – №1. – URL: <https://magazines.gorky.media/inostran/2015/1>
- 4 Вельш В. Транскультурность – измененное состояние современных культур [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: https://www.via-regia.org/bibliothek/pdf/heft20/welsch_transkulti.pdf
- 5 Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication (with Ellen Berry). – New York: St. Martin's Press (Scholarly and Reference Division), 1999. – 340 pp.
- 6 Kellman S.G. Switching Languages: Translingual Authors Reflect on their Craft / S. G. Kellman. – London: University of Nebraska Press, 2003. — 339 p.
- 7 Тлостанова М.В., Бахтикиреева У.М., Валикова О.А. «За бартом»: интервью с Мадиной Тлостановой // Полилингвальность и транскультурные практики. – Москва: РУДН, 2020. Т. 17. № 3. – С. 415-421. [Электрон.ресурс]. – URL: DOI 10.22363/2618-897X-2020-17-3-415-421 (дата обращения: 15.02.2023).
- 8 Бахтикиреева У.М. Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения) / У.М. Бахтикиреева. — Астана: ЦБО и МИ, 2009. — 259 с.
- 9 Бахтикиреева У.М. Русофон – русофонный – русофония – русофонная литература – слова глобальные или локальные? // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – Хабаровск: ДВГУПС, 2021. Т. 18. №1. – С. 11-17.
- 10 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. – М.: Прогресс, 1987. – Т. 3. – 832 с. – Т. 4. – 864 с.
- 11 Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х т. – М.: Рус.яз., 1985. – Т. 2. – 886 с.
- 12 Пословицы и поговорки о музыке и песнях [Электрон.ресурс]. – URL: <https://ermak.su> (дата обращения: 15.08.2022).
- 13 Сейсенбаев Р. Мертвые бродят в песках. – Международный клуб Абая, Жидебай, 2006. – 673 с.
- 14 Темирова Ж.Г. Ассоциативно-образный слой художественного концепта «Музыка» в романе Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках» // Сборник материалов X Международной научной конференции «Русская речевая культура и текст». – Томск, 2018. – С. 83-90.
- 15 Темирова Ж.Г. Из опыта применения метода свободного ассоциативного эксперимента в исследовании ассоциативно-образного слоя художественного концепта // Материалы XIV Конгресса МАПРЯЛ – СПб.: МАПРЯЛ, 2019. – С. 551-556.

Материал поступил в редакцию журнала 15.07.2023

REFERENCES

- 1 Stepanov YU.S. Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury. Opyt issledovaniya. – M.: SHkola «Yazyki russkoj kul'tury», 1997. – 824 s.
- 2 Karasik V.I. O kategoriyah lingvokul'turologii / V.I. Karasik // Yazykovaya lichnost': problemy kommunikativnoj deyatel'nosti. – Volgograd: Peremena, 2001. – S. 3–16.
- 3 Ortis F. Kubinskij kontrapunkt tabaka i sahara // Inostrannaya literatura. – 2015. – №1. – URL: <https://magazines.gorky.media/inostran/2015/1>

- 4 Vel'sh V. Transkul'turnost' – izmenennoe sostoyanie segodnyashnih kul'tur [Elektronnyj resurs]. – 2018. – URL: https://www.via-regia.org/bibliothek/pdf/heft20/welsch_transkulti.pdf
- 5 Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication (with Ellen Berry). – New York: St. Martin's Press (Scholarly and Reference Division), 1999. – 340 pp.
- 6 Kellman S.G. Switching Languages: Translingual Authors Reflect on their Craft / S. G. Kellman. – London: University of Nebraska Press, 2003. — 339 p.
- 7 Tlostanova M.V., Bahtikireeva U.M., Valikova O.A. «Za bartom»: interv'yu s Madinoj Tlostanovoj // Polilingval'nost' i transkul'turnye praktiki. – Moskva: RUDN, 2020. T. 17. № 3. – S. 415-421. [Elektron.resurs]. – URL: DOI 10.22363/2618-897X-2020-17-3-415-421 (data obrashcheniya: 15.02.2023).
- 8 Bakhtikireyeva, U.M. (2009). Tvorcheskaia bilingvalnaia lichnost (osobennosti russkogo teksta avtora tiurskogo proiskhozhdeniia) [Creative bilingual personality (peculiar features of a Russian text written by an author of the Turkic origin)]. Astana [in Russian]
- 9 Bahtikireeva U.M. Rusofon – rusofonnyj – rusofoniya – rusofonnaya literatura – slova global'nye ili lokal'nye? // Social'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke. – Habarovsk: DVGUPS, 2021. T. 18. №1. – S. 11-17.
- 10 Fasmer M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka / per. s nem. – M.: Progress, 1987. – T. 3. – 832 s. – T. 4. – 864 s.
- 11 Tihonov A.N. Slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo yazyka: v 2-h t. – M.: Rus.yaz., 1985. – T. 2. – 886 s.
- 12 Poslovicy i pogovorki o muzyke i pesnyah [Elektron.resurs]. – URL: <https://ermak.su> (data obrashcheniya: 15.08.2022).
- 13 Sejsenbaev R. Mertvye brodyat v peskah. – Mezhdunarodnyj klub Abaya, ZHidabaj, 2006. – 673 s.
- 14 Temirova ZH.G. Associativno-obraznyj sloj hudozhestvennogo koncepta «Muzyka» v romane R. Sejsenbaeva «Mertvye brodyat v peskah» // Sbornik materialov X Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Russkaya rechevaya kul'tura i tekst». – Tomsk, 2018. – S. 83-90.
- 15 Temirova ZH.G. Iz opyta primeneniya metoda svobodnogo associativnogo eksperimenta v issledovanii associativno-obraznogo slova hudozhestvennogo koncepta // Materialy XIV Kongressa MAPRYAL – SPb.: MAPRYAL, 2019. – S. 551-556.

Қазақстан әдебиеті транслингвалды оқырмандарының қабылдауындағы қазақ лингвомәдениетінің бейнесі (еркін ассоциативті эксперимент нәтижелері бойынша)

Ж.Г. Темирова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Мақала орыс тілді мәдениетаралық әдебиетті қабылдауды зерттеуге арналған. Қазақ лингвомәдениетінің бейнесі ретінде қазақстандық жазушы-билингв Роллан Сейсенбаевтың «Мертвые бродят в песках» романында объективтендірілген «Музыка» концептісі қарастырылады. Орыс тілінің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі «Музыка» концептісінің репрезентанттары лексикографиялық дереккөздер негізінде, сондай-ақ қазақстандық автордың көркемдік дискурсындағы осы концептінің ерекше тілдік бірліктеріне талдау жасалады. Психолингвистикалық эксперименттің нәтижелері келтірілген, Р. Сейсенбаев шығармаларының әлеуетті оқырмандарының санасында туындайтын «Музыка» көркем концептісінің ассоциативті қабаты сипатталған, олар автордың өзі сияқты шындықты мәдениетаралық қабылдауымен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: мәдениетаралық, қазақ лингвомәдениетінің бейнесі, «Музыка» концептісі, жазушы-билингв.

Материал 15.07.2023 баспаға түсті

The image of Kazakh linguoculture in the perception of readers of translingual Kazakh literature (based on the results of a free associative experiment)

Zh. G. Temirova

Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the study of the perception of transcultural Russian-language literature. The concept of «Music» is considered as an image of the Kazakh linguoculture objectified in the novel of the Kazakh bilingual writer Rollan Seisenbayev «The dead wander in the sands». The authors analyze the representatives of the concept «Music» in the lexical and phraseological system of the Russian language based on lexicographic sources, as well as specific verbalizers of this concept in the artistic discourse of the Kazakh author. The results of a psycholinguistic experiment are presented, the associative layer of the artistic concept «Music» is characterized, which arises in the minds of potential readers of R.Seisenbayev's works, for whom, like the author himself, transcultural perception of reality is characteristic.

Key words: transculturality, the image of Kazakh linguoculture, the concept of «Music», bilingual writer.

Received: 15.07.2023

MFTAP 17.09

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp130-140](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp130-140)

Е. Токтарбай

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, 071400, Қазақстан Республикасы

АЛАШ ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК ТАНЫМ

Мақалаға XX ғасыр басындағы түрк қоғамындағы ұлттық ояну, модернизация мәселесі, алаш арыстарының шығармалары арқау болған. Зиялылардың ұлттың ұлттық идентификациясын (қалыбы мен болмысы) сақтау, қорғау турасындағы көзқарастары мен ой, пікірталас қайшылықтары жан-жақты талданады.

Мақалада алаштанушы-ғалымдардың ғылыми еңбектері басшылыққа алынып, пікірлері сараланады.

Мақаланың негізгі мақсаты мен міндеті – Алаш әдебиетінен алаш мәселесін және қазақ ұлтшылдығының жарқын үлгісін анықтау.

Алаш ұлт-азаттық қозғалысын ұйымдастырған оқымыстылардың жаңа Қазақ мемлекетінің іргетасын қалағаны да сөз болады. Сонымен қатар Алаш қайраткерлері А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, С. Торайғыр шығармаларындағы «түркілік таным», оның мағынасы қандай деген сауалдарға жауап беріледі.

Кілт сөздер: Алаш идеясы, ұлт-азаттық қозғалыстары, түркілік таным, ұлтшылдық мәселесі, ұлттық болмыс, алаш әдебиеті.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Түркістан, Еділ-Орал бойын қоныстанған халықтардың бәрі Ресей патшалығы отарлық саясатының зардабын тартып, езгісін көрген болатын. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан аймағын толық бағындырған Ресей империясы өзінің саяси ықпалын күшейту мақсатында отарларын орыстандырып, шоқындыруды қарқынды қолға ала бастады. Қазан қаласында рухани академия ашылып, «Противомусульманская кафедраның» меңгерушілігіне Николай Ильминский тағайындалады. Қазан, Мысыр медреселерінде діни білім алған Н.

Ильминскийдің миссионерлік саясаты аса жылдам орындалып, Түркістан өлкесінен ислам дінін, түрк халықтарының ділін, тілін, дәстүрі мен әдет-ғұрпын жоюға қарсы әрекеттер жасала бастады.

КІРІСПЕ

Ресей империясының теріс пиғылын, арам ниетін ерте түсінген түрк оқымыстылары отарлық саясатқа қарсы күрес ұйымдастыруға үн қосып, қоғамды оята бастады. Дәстүрлі медреселер мен мектептерге реформа жасап, жәдитшілік ағымындағы жаңа әдісті білім беру бағдарламасын жасаған Исмаил Гаспыралы «Тәржіман» газетін шығарып, Ресей түрк-мұсылмандарының санасын, көзқарасын қалыптастырады. Миссионер Н. Ильминский мен жәдитші И. Гаспыралының көзқарастарының күресі ушығып, саяси қозғалысқа айналып кетеді.

Жалпы XX ғасыр басында Түркістан, Еділ-Орал, Анадолы түрктерінің бәрінде модернизациялық өзгерістер сипат бере бастады. Түркістан, Еділ-Орал түрктері отарлыққа қарсы азаттық, еркіндік қозғалысын ұйымдастырса, Анадолыдағы түрктер Осман империясын құлдыраудан сақтауға қарсы күресе бастаған болатын.

Бұқаралық толқу ұлттық баспасөз беттерінде пікірталасқа ұласып, ең ақырында талап-тілек ұлттық мүддені көтерген құқықтық-саяси ұлт-азаттық мәнге ие болды.

1925 жылға дейін бүгінгі Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан республикалары қоныстанған территория Түркістан деп аталғаны белгілі. Түркістан өлкесіне Совет үкіметі орнығып, билігін жүргізгеннен соң, жергілікті халықтарды бір-бірінен айырып, үш Советтік республика құрады. Советтік идеология қасақана Түркістан өлкесі, Тұран даласы сөздерін ұмыттырады. Санамыздан мәңгілікке «Түрк» деген ортақ ұлттық идентификациямызды (қалыбымыз) өшіріп, «Түрк бірлігі» деген сөз «Советтік мәдениет», «Совет адамы», «Совет қоғамы» сөздерімен алмастырады.

Қазіргі уақытта Түркістан деген сөз тек қала атауы деген ұғымды білдіретін сөзге айналған. Біз осы мақаламызда байырғы Түркістан өлкесі деген тарихи атауды жаңғыртуды жөн санадық.

Түркия республикасының гуманитарлық ғылым (тарих, әдебиет, саясаттану, әлеуметтану т.с.с.) салаларында «Түркістан» ұғымы әлі күнге дейін қолданылып, бекіген тұжырым ретінде қабылданады. Мысалы, Түркияда Ахмет-Зәки Тоған¹, Абдулуахап Оқтай², Баймырза Хайит³, Надир Девлет⁴, Мехмет Сарай⁵, Ихсан Ильгар⁶, Жафер Сейдахмет⁷, т.б. ғалымдардың бұл тақырыпта бірқыдыру зерттеу жұмыстарын жүргізіп, диссертациялық жұмыс қорғап, еңбектер жазған.

Сонымен қатар патшалық Ресей империясының ыдырау және Совет Одағының құрылу тарихын зерттеген батыс зерттеушілері Александр Беннигсен мен Шанталь Лемерсиер⁸, Элизабет А. Бэкон⁹, Эдвард Олворт¹⁰, Адиб Халид¹¹, т.б. отарлық езгі тартқан түрк-мұсылман қоғамы туралы кітаптар жазған болатын.

Сөзімізді жинақтай айтқанда, бүгінгі Қазақстан 1921-1991 жылдары Совет Одағының құрамында болған кезеңінде төл тарихымызды тану, зерттеу мүмкін болмады. Қазақ тарихы

¹ Zeki Velidi TOGAN: Bugünkü Türkili, Türkistan, İstanbul, 1981

² Oktay, Abdolvakap Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay İstanbul, 1950

³ Baymirza, HAYIT: Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1995

⁴ Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), TTK, Ankara, 2014

⁵ Saray, Mehmet, Kazakların Uyanışı, TİKA yayımları, Ankara, 2004

⁶ Ilgar, İhsan, Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1990

⁷ Seydahmet, Cafer, Rus İnkılabı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930

⁸ La Presse Et Le Mouvement National Chez Les Musulmans de Russie Avant 1920

⁹ Elizabeth A. Bacon, "Central Asians under Russian Rule" («Ресейдің үстемдігі астындағы Орта азиялықтар»), New York, 1966, 1968.

¹⁰ Edward Allworth, Central Asia 130 Years of Russian Dominance: A Historical Overview (Орталық Азияда Ресейдің үстемдігіне 130 жыл: тарихи шолу), Durham, Duke University Press, 1989, 1994

¹¹ Adeeb Khalid, The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia, University of California Press, 1999

КПСС тарихы аясында және марктік-лениндік көзқарас негізінде жазылғаны ақиқат. Советтік-социалистік идеология цензурасының талабына сай емес тарихи зерттеулер басылмайтын. Жеке басқа табыну, сталинизм цензурасы бойынша «панисламист», «пантюркист», «шпион», «контрреволюционер», «халық жауы», «Совет үкіметіне жат элемент» ретінде танылған Алаш ағартушыларының атын атауға, еңбектерін насихаттауға, ғылыми-әдеби шығармашылық мұрасын зерттеуге қатаң тыйым салынған. Тек Н.Хрущевтің жылымық дейтұғын кезеңінде әдебиетші акын-жазушыларға жол ашылды да, таза ұлттық бағыттағы саяси сахна ерлеріне басылған қара таңба өзгеріссіз, сол күйінше қалды. Төл тарихымыздан сызылып қалған «ақтаңдақтар» мәселесі кейінгі Н.Горбачевтің демократиялық жариялық және қайта құру кезеңінде ғана ашылып, репрессия құрбандары ақтала бастады.

Ал Алаш қозғалысы, оның жетекшілері мен өкілдері туралы іргелі зерттеулер Батыс елдерінде, Түркияда 1925 жылдан бастап ешқандай қиындықсыз, тосқауылсыз жазылып, ақиқаты жан-жақты ашық зерттелгенін ескерсек және ол еңбектердің қазақ аудиториясына жетпегенін, ана тілімізге аударылмағанын назарға алсақ, XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық күресіне ғылыми тұрғыда толық бағасын бердік деп айту жаңсақ болады деп ойлаймыз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Қазақстанда Алаш қозғалысы, оның жетекшілері мен өкілдері, мүшелері жан-жақты зерттеліп, өз алдына жеке тұлғатану ғылым саласы ретінде қалыптасты. Бірақ, Алаш тақырыбын зерттеу мәселесі тек Қазақстанның тарихымен ғана байланыстырылып, шектеліп қалғаны жасырын емес. Алаш қозғалысы – XX ғасыр басындағы түрк әлеміндегі ұлттық бұлқыныс тудырған азаттық күрестерінің бірегейі. Өкінішке қарай, елімізде бұл қозғалысты жалпы түрк әлемі қозғалыстарымен қатар біріктіріп зерттеу, тану мәселесі қолға алынбаған, әлі ғылыми айналымға түспеген тың тақырып.

Мақалада Алаш әдебиеті және алаш қозғалысының туу, қалыптасу тарихы XX ғасыр басындағы басқа да түркі тілдес халықтардың қоғамдық-саяси, рухани-мәдени қозғалыстарымен салыстыра зерттеледі. Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы сынды іргелі ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды.

Тақырыпты игеру, мәселені зерттеу барысында типологиялық, тарихи және жүйелік әдіс, жалпы ғылыми және арнайы-тарихи әдіс, сонымен қатар талдау, синтез және логикалық әдістер қолданылады. Әрине, әдіснамалық негіз – объект ретінде өткенді танудағы әдеби-тарихи салыстырмалы қағидасы мәдени-тарихи процестерді қайта құрудағы шындыққа негізделеді.

НӘТИЖЕЛЕР

XX ғасырдың алғашқы онжылдығында ұлттың қалыптасуы мен ұлтшылдық теориясын негіздеген еңбектер жазыла бастады. Мысалы, 1904 жылы Мысырда Жүсіп Ақшора¹² (Юсуф Акчура) татар текті ғалымының «Үш түрлі саясат» деген кітабы жарияланады. Кітапта саясаттың үш стилі – түркшілдік, мұсылманшылдық, ұлтшылдық туралы жазылады. Осы кітаптан соң, түрк әлеміне үш түрлі саясат стилі ұғым ретінде орныға бастайды.

Түркістан өлкесінде үш стиль саясаты бірден қалыптасып, даңғыл жолға түсіп кетпеді. Себебі XIX ғасырдың екінші жартысына дейін діни білімнің орталығы – Бұхара, Самарқан қалалары саналатын. Өйткені бұл қалалардағы негізгі діни медреселерде тек құран, шарифат, фикһ сықылды схоластикалық пәндерден дәріс жүргізілетін. Гаспыралының мұсылман-түрк қоғамындағы мектептерге жасаған реформасында тек діни ілімдер ғана емес, оның сыртында тәпсір, хадис, тарих, жағрапия, есеп-кисап, арифметика, логика, француз, неміс тілдері, т.с.с. дүниеауи ілімдер де оқытылуы тиіс болатын. Гаспыралының идеясына, реформасына қарсы

¹² Akçura, Yusuf. Üç Tarz-ı Siyaset. Ankara, Lotus Yayıncılık, 2005

шыққан қадымшылар (ескі оқу жүйесінің негізін салушылар) ұлтшылдық, түркішілдік ұғымдарын қолдамады.

XIX ғасырдың 60-80 жылдарында Бөкей Ордасында Жәңгір хан мектеп ашса, Ыбырай Алтынсарин Н. Ильминскийдің саясаты негізінде қазақ мектептерін ұйымдастырды. Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбайұлы сынды дара таланттар тұтас қоғамның жаңғыруына ықпал ете алмады. Олар – отарлық саясаттың құрбанына айналды.

ҚР ҰҒА академигі Мәмбет Қойгелдиев қазақ ұлтшылдығының қалыптасуы турасында: «XX ғасыр басындағы орыс билігі астындағы қазақ қоғамының алдында тұрған ең басты міндет – бұл, әрине, ұлттық тәуелсіздікке ұмтылу, мемлекеттік дербестікке қол жеткізу, сол арқылы қазақ жерін отарлаушы күштердің меншігіне біржола өтіп кетуден және жас ұрпақты ұлттық негізден қол үзіп орыстанып кетуден сақтау еді», – деп жазған болатын. [1, 211]. Болашақ нәсілдің орыстанудан, шоқынудан сақтау үшін зиялылар топтаса, топтала бастағаны – тарихи шындық. Тегінде, қазақ қоғамының ұлт ретінде ұйысуы, зиялылардың бірігуі, бір арнаға жиналуы – «Қарқаралы құзырхаты» (Петиция) құжатының қабылданған сәтінен басталады. Яғни, 1905 жылдың маусымында Қоянды жәрмеңкесінде барлық қазақ зиялыларының қол қойып, қарсылық танытқан «Қарқаралы петициясы» деген құжат жазылған күннен кейін саяси қозғалысқа айналды. Орыс патшасына жер, тіл, дін, оқу-ағарту, құн салығынан босату, мұсылмандық еркіндік мәселесі бойынша проблемаларды қамтыған құжатты жолдаған. Құқықтық-саяси қарсылық манифесі саналатын құжатқа 12747 кісі қол қойған болатын¹³.

1911 жылы «Айқап» журналы мен «Қазақстан» газеті, 1913 жылы «Қазақ» газеті, 1917 жылы «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналы жарық көріп, «қазақ ұлттық баспасөзі» деген ұғымды қалыптастырған. Қазақ баспасөзі – сауатсыз халықтың саяси көзқарасын ашып, тарихи дүниетанымын кеңейтті. Осы аталған басылымдарда қазақ оқығандары ұлтшылдық, түркішілдік және мұсылманшылдық турасында мақалалар жазып, өзара пікірталасқа түсіп, ой және көзқарас қайшылығын тудырады. Мысалы, «Айқап» (1911-1915) журналы мен «Қазақ» газетінің (1913-1918) бетінде көшпелі өмір мен отыршылықтағы өмір мәселесі қызу талқыға ұласты. Талқының басты себебі – мына ұлан-ғайыр даланы отырықшылық өмірге бейімделе отырып сақтау, жерінің әр тасын, тауын қорғау болатын.

Қазақ ұлтшылдығының жарқын үлгісін Алаш ұранды әдебиеттен¹⁴ анық байқаймыз. Алаш ұранын тастаған, теңдік іздеген әрі ақын, әрі қайраткер ретінде танылған Ахмет Байтұрсынұлы, Ғұмар Қараш, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай, Сұлтанмахмұт Торайғыр, Жүсіпбек Аймауытұлы, т.б. шығармаларында бұрынғы ақын-жыраулар поэзиясындағы ұлттық рух пен елшілдікті жаңғыртып, Қазтуған жырау, Доспамбет жырау, Бұқар жырау, Махамбеттердің отты жырларының өрнегін, түркілік сарынын кестелеген. Мысалы, XX ғасыр басындағы азат ұранды әдебиетте XV-XIX ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулардың поэзиясындағы ой мазмұн, түр жағынан трансформацияланып, жаңа түрпатты «Мен» лирикалық қаһарман бейнесін сомдады. Алаш әдебиетіндегі «Мен» – жанын, жүрегін туған жұртына арнаған, өмірін өлімге бағыштаған күрескердің жиынтық образы. «Мен» лирикалық қаһарманы арқылы көрініс тапқан ұлтшылдықтың озық үлгілеріне назар аударайық:

Ахмет Байтұрсынұлы:

«Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес бір күнгісін.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын,
Ел – бүгіншіл, менікі – ертең үшін!»

Міржақып Дулатұлы:

«Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.

¹³ Өзбекұлы Сәкен, Байгелова Нұргүл, «Қарқаралы петициясы» және демократиялық қозғалыс. – Алматы, 2007. – 160 б.

¹⁴ ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Рымғали Нұрғалидің тұжырымы

Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі –
Пайдалан, шаруаң жараса, Алаш!»

Мағжан Жұмабай:

«Не көрсем де, алаш үшін көргенім,
Маған атақ – ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенін!»

Сұлтанмахмұт Торайғыр:

«Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз!
Жасайды, алаш, өлмейміз!
Жасасын, Алаш, жасасын!»

Бұл – лирикалық қаһарманның жан дауысы. Азаматтық биік пафосты жырлар. Жоғарыдағы мысалға алынған төрт акынның өлеңіндегі ортақ мотиві – қазақ мүддесі үшін күрес. Алаш әдебиеті лириканың саяси лирика, азаматтық лирика сияқты түрлерін дамытып, мазмұн, форма жағынан байытты. Төрт өлеңнің ортақ мазмұны – жаугершілік замандағы асқақ рухты тірілту, намыс пен жігерді жану. Ұлттық мінезді шығармалардың жалпы пафосынан, рухынан лирикалық тұлға бітімін анық байқауға болады.

Қазақтың үлкен жазушысы, ғалым Жүсіпбек Аймауытұлы: «Ұлтын шын сүйіп, аянбай қызмет қылған азаматы көп жұрт күшті, өнерлі, білімді жұрт болып, күресте тең түсіп, басқаларға өзін елетіп отыр. Ұлты үшін құрмет қылмай, бас қамын ойлап жүрген азаматтардың елі артта қалып отыр. Ұлтшыл жұрттар, эне, Германия, Япония, Англия, Түркиялар, олардың баласы жасынан «ұлтым» деп өседі. Есейген соң бар білімін, күшін өз жұртының күшеюіне жұмсайды. Олардың әр адамы – мемлекеттің керегі, қызметкері» [2, 342], – деп ұлтты сүюдің формуласын жазып, ұлтшылдықтың не екенін оқырманға ұғындырған.

«Ұлтшылдық» мәселесі талқыланғанда Алаш тұлғасы Мәннан Тұрғанбайұлы: «Қазақ қатарға кіріп жұрт болсын деген кісі тәрбиенің жолынан айрылмасқа керек, әуелі қазаққа өзінің кім екенін, адамшылық құқығын білдіруге, онан соң жақын ағайын, туғандарын сүйгізіп, міндетсіз қызмет қылдыруға, онан соң Отанын танытып, жақсы көргізуге, ұлт жұмысы, жұрт намысы деген сөзді тоқып көңіліне кіргізуге, сонан соң дүниедегі барлық адам баласы бауыр екенін білдіріп, көпшіл адамды сүйгіш қылуға тырысу керек. Ұлтшылдық(ты), кісішілдікті айыра білмеген, бас пайдасынан басқаны ойына алмаған, дін хұқымы шарифатқа бас иіп іске асырмаған, әдебиеттен жырақ жатқан қазақ секілді жұртты салғаннан көпшіл қылам демей, әуелі ұлтшыл қылу керек», – деп өз пікірін білдірген болатын [3, 90]. Қазақ баспасөзі негізінде оқығандар ұлтшылдық туралы ойларын ортаға салып, өзін де, өзгелерді де тәрбиелеп, азат ойлы, еркіндікке құштар жастар легін ұлттық мүдде маңайына топтастырды. Анығында, Алаш ұранды кезең – қазақ қоғамының ренессанстық сипатта өзгеріске, жаңашылдыққа ұмтылған мезеті.

Өз заманында қазақ ұлтшылдығының рухани көсемі атанған Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілту, ауырын азайту жолына жұмсамасқа мүмкін емес: кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, яғни халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес», – деп жазады [4, 277-б.]. Ұлт ұстазының осы сөзі Орынбор, Омбы, Томбы, Троицк, Мәскеу, Петербор, Варшава, Ыстанбұл, Мысыр сияқты жер-жерде ілім іздеп, білім алып жатқан қаншама қазақ жасының жүрегіне жетіп, өмірлік миссияларын ұқтырған-ды. Алаш кезеңінде жазылған әр өлең, әр мақала, әр көркем шығармада елшілдік, ұлтшылдық сипатын, сарынын сезуге болады.

Қазақ оқығандарының түркшілдік турасындағы көзқарастары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы, Ғұмар Қарашұлы, Абдолла

Байтасұлы, Мағжан Жұмабай, Мұстафа Шоқай, Қошке Кемеңгерұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Смағұл Сәдуақасұлы, т.б. қаламгерлердің шығармаларында көрініс тапқан.

Мағжан Жұмабайұлының «Түркістан» көлемді өлеңі – Түркістан қаласына емес, тұтас Түркістан өлкесіне арналған түркшілдік сарындағы рухты жыр. Бұл жырда отарлық қамытты киіп, бабалар рухынан, мінезінен айырылған сорлы халықтың шерменде күйін шерлі сөзбен жеткізе отырып, бұрынғы тектілер жүрген Тұранның Шыңғыс хан, Әмір Темір, Абылай хан, Кенесары хан сынды көсемдерінің аттарын атап, ерліктерін ұлықтаған. Ақынның «Түркістан», «Тез барам», «Орал тауы», «Пайғамбар», «Алыстағы бауырыма» сияқты түркшілдік рух сипатында жазылған өлеңдерінде түрк тілдес халықтардың тамыры бір ортақ тарихы, айбатты да айбарлы шағы, қасиетінен, киесінен айырылып, құл болған кезіндегі қасіреті, арман-тілегі бар. Сонымен қатар «Қорқыт», «Ертегі», «Қойлыбайдың қобызы», «Оқжетпестің қиясында» секілді поэмаларында да байырғы түгел түркінің жаугершілік замандағы ерлігі, елі мен жерін қорғаған қаһармандық өнегесі жырланған.

Түркшілдік Түркістан республикасында кең қолданысқа енген. Түркістандағы жәдитшілік қозғалысының жетекшісі болған Мұнауар Қари 1919 жылы Ташкентте «Иттихат ва Таракки» жасырын ұйымын құрған. Ұйымның Тұрар Рысқұлов, Садуллах Тұрсынхожаев, Низам Хожаев, Абиджан Махмут, Убайдулла Хожаев, т.б. азаматтар мүшелігіне өтіп, Османлыда құрылған партиямен байланыс жасап, Түркістан топырағын қорғауға әрекет жасаған болатын. Түркістан қайраткерлері коммунистік партияға өтіп, ұлттың болмысын сақтап қаламыз деп түсінгенімен, большевиктік билік өкілдері оларға сенім білдірмеді.

Түркшілдік, ұлтшылдық мәселесі 1920-1925 жылдары Ташкентте жарыққа шыққан «Ақжол» газетінің әр санында өткір мысал, намысты сөздермен жиі қозғалатын. Бұл басылымға Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Нәзір Төреқұлұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Қошке Кемеңгерұлы, Ғазымбек Бірімжанұлы сынды қазақтың аға буыны мен кейінгі толқыны Түркістан республикасын сақтауға, топырақ, жер үшін басын бәйгеге тігіп, большевизмге қарсы батыл үн қосқан. Ташкентте құрылған «Талап» қоғамы Түркістан жастарының рухани-мәдени дамуына, елшіл, түркшіл азамат болуларына зор еңбек сіңірген болатын.

Түркшілдік мәселесі Мұстафа Шоқайдың эмиграцияда (мұғажырлық) шығарған «Иені Түркістан», «Яш Түркістан», сосын советтік қоғамнан аластатылған зиялылар шығарған «Милли Түркістан», «Түркістан» басылымдарында жиі-жиі жазылған. Түркшілдік – большевизм, шовинизм саясатына қарсы бағытталған күресті жандандырған әрекет. Советтердің қанмен орнатқан билігіне шыдамай Еуропаның түрлі елдерінде кеткен зиялылар Түркістан тәуелсіздігі идеясын насихаттайтын бірқатар газет-журнал ұйымдастырды. Ленин, Сталин саясатын әшкерелеген түркшілдік бағыттағы «Милли Түркістан» (Ұлттық Түркістан) (1942-1975, Берлин / Дюселдор/шығарушысы – Уәли Қаюмхан); «Милли адабият» (Ұлттық әдебиет) (1943- 1945, Берлин/шығарушысы – Уәли Қаюмхан пен Қобызшы Қорқыт (Мәжит Айтбаев – қазақ); «Озод Түркистан» (Азат Түркістан) (1954, Қахыра/ шығарушысы – Мехмет Емин Түркістани); «Түркістан» (1953, Стамбұл/шығарушысы – Мехмет Емин Бұғра мен Зияеддин Бабақұрбан); «Түркістан сеси» (Түркістан дауысы) (1956-1957, Анкара/ шығарушысы – Мехмет Емин Бұғра) «Бүйүк Түркели» (Ұлы Түрікелі) (1962, Измир/шығарушысы – Хасан Оралтай – Шығыс Түркістаннан Анадолыға босып көшкен қазақ) басылымдарда ортақ мәселе жан-жақты талқыланып, Совет Одағындағы жаңалықтар жазылып, репрессияланған Түркістан зиялыларының тағдыры туралы мақалалар басылған болатын.

Өкінішке қарай, қазақ тарихы мен әдебиеті ғылымында эмиграция тақырыбы зерттеу нысанына айналмағандықтан, Мұстафа Шоқайдың және оның маңайына топтасқан Мәжит Айтбаев, Хамза Абдуллин, т.б. қазақ жастарының шығармашылығы толыққанды зерттелмеді. Эмиграциялық әдебиетімізде Қазақстанға Совет билігі орнаған шақта (1922-1930) зиялыларымыз айта алмаған ортақ түрк тарихы, Түркістан өлкесінің мәселесі, ақын-жазушылардың ұлтшылдық, түркшілдік бағытындағы көпке беймәлім шығармалары бар.

Мұсылманшылдық мәселесі Алаш қозғалысының бір тармағы болғаны анық. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеушілер екі үлкен топқа бөліп, жіктеген. Біріншісі – діндарлық әдебиет, екіншісі – ұлтшылдық әдебиет. Діндарлық әдебиеттің басында тұрған Мәшһүр Жүсіп Көбейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Нұржан Наушабайұлы, Нарманбет Орманбетұлы, Мақыш Қалтайұлы, Бекет Өтетілеуұлы, Ғұмар Қараш, т.с.с. кітаби ақындарымыздың қай-қайсысы да бұрмаланған дінге, шұбарланған тілге, тарылған жерге, қорлық көрген елге, итжеккенге айдалған ерге, отаршылдық зорлық-зомбылыққа қарсы жыр жазған. Қазақ мұсылманшылдығын қалыптастырған ақындарымыз Алаш сиездеріне қатысып, Алаш үкіметі мен партиясын қолдап арнау өлеңдер арнаған. Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Ғұмар, Нарманбет, Нұржан шығармаларында ұлтты сүю, ұлтшыл болу, түркішіл болу ұғымдарын философиялық оймен астастыра суреттеген.

Жалпылай айтқанда, қазақ мұсылманшылдығы – оқуға, теңдікке шақыру, әйел құқығын шектемеу, Жаратқанды тану, құлшылықты жария емес, жүрек ісі деп тануға бағытталған көркем амал екенін анық байқауға болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Түркілік таным, ұлттық құндылық және ұлт мұраты сөздерінің мағынасын, халық алдындағы оқыған азаматтың жауапкершілігін жақсы түсініп, терең сезінген Алаш арыстары 1905-1920 жылдар аралығында ұлт-азаттық қозғалысын ұйымдастырды. Ал осы қозғалыстың XX ғасыр басындағы түрк әлемі қозғалыстарынан айырмашылығы мен өзгешелігі бар-тын.

Алаштанушы-ғалым Ербол Тілешов: «Қозғалыстың жалпыұлттық сипатқа айналуына бір емес, бірнеше жылдардың қажет болары дамудың табиғи жолы. Сондықтан Алаш қозғалысының өрістеу, даму сипатына ой жүгірте отырып, оны іштей үш кезеңге бөлуге болатын сияқты. Бірінші кезең – 1905-1912 жылдар, екінші кезең – 1913-1916 жылдар, үшінші кезең – 1917-1920 жылдар», – деп қазақ ұлт-азаттық қозғалысын үш кезеңге бөлген болатын [5, 315]. Ғалымның пікірін ескере отырып, қазақ ұлт-азаттық қозғалысының өзіне тән ерекшелігін анықтап өтейік:

Біріншіден, Алаш қозғалысы – қазіргі Қазақстан Республикасының территориясын толық қамтыған жалпыұлттық қозғалыс.

Екіншіден, Алаш қозғалысының 1905-1912 жылдарында халықтың санасын, көзқарасын ояту, оқығандардың бірлігін нығайту жұмыстары жүрген болатын. 1909 жылы Абай Құнанбайұлының өлеңдер жинағы, Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал» аудармалар жинағы, Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ» өлеңдер кітабы жарыққа шығып, қазақ қоғамына рухани сілкініс жасады. Бір ғана «Оян, қазақтың» өзі тек қазақ қоғамының ғана емес, түрк дүниесінің, шығыс халықтары әлемінің де дүр сілкінуіне зор ықпалын тигізді. «Оян,қазақ» кітабының артынан іле-шала қызылжарлық ақын Байбатыр Ержанұлының 1914 жылы Қазанда «Тұр, қазақ!», Әбілқасым Арғынидің Ташкентте 1917 жылы «Жатпа, қазақ!» кітаптары жарыққа шығып, Түркістан өлкесінде «Оян» мотивін қалыптастырады. Өзбек шайырлары әрі қайраткерлері саналатын А. Фитрат, Шолпандар да ұлтын оянуға шақырған болатын.

Үшіншіден, Алаш зиялылары түрк әлемінің ортақ тіл мәселесіне қосылмады. Түркі тілдес халықтардың ішінде ең таза, ең бай тіл – қазақ тілі екенін ескеріп, ортақ тіл – қазақ тілі болсын деген талапты қойды. Қазақ тілінің әдеби тілге айналуына зор еңбек сіңірді. 1911-1918 жылдары қазақтың жазба әдеби тіліндегі публицистикалық стиль қалыптасты. Алаш баспасөзінен қазақ сөзінің қоғамдық-әлеуметтік саланың әртүрін көрсететін лексиканың стильдік реңктері көрініс берді. Бұл ретте дәрігер, жазушы-драматург, қайраткер Қошке Кемеңгерұлының сөзіне жүгінгеніміз орынды болар: «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде, айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат тобы болды. Бұл топты баулыған – Әлихан. Әлиханның қазақ еліне істеген тарихи қызметі: әдеби тілдің тууына себеп болды, өзіне ерген топты діни фанатизмге қарсы тәрбиеледі. Бұдан барып татардан іргесін аулақ салған қазақ ұлты туды» [6, 44]. Міне, осы

пікірде айтылғандай азаттық қозғалысының өкілдері қазақ ұлтының ұлттық болмысын сақтауда, қорғауда күш-жігерін аяп қалмады.

Төртіншіден, азаттық қозғалысының өкілдері қазақ қоғамындағы діни рәсімдер мен құлшылықтардың жүйеленуіне, шариғат заңы мен талаптарын орындауды реттеу мақсатында мүфтилік басқармасын құруды, дінді мемлекет ісінен бөлек қарауды тапсырып, зайырлы да демократиялық мемлекет құрады. Бұл сөзімізді ҚР ҰҒА академигі Дихан Қамзабекұлының «Мұсылмандық ағартушылыққа түсініспеншілікпен қараған Ө. Бөкейханның саяси-қоғамдық қызметі мен саналы ғұмырындағы әріптестері мен пікірлестерінің ішінде А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлының орны бөлек. Осы тұлғалардың қай-қайсысы да халықты ағартуға, оятуға бағыт ұстаған. Ешқайсысы дінсіз де өмір сүреміз демейді. Қайта дінді сақтауды ұлтты сақтаумен тең қарайды» деген пікірі растай түседі [7, 123].

Бесіншіден, Алаш қозғалысы – тек отарлық саясатқа қарсы шыққан саяси қозғалыс ғана емес, ағартушылық ісін дамытқан, қоғамды сауаттандыруға, рухани-мәдени дамытуға бағытталған инерциялық қозғалыс. Алаш қозғалысының 1913-1920 жылдарында қазақ тілінде түрлі әдеби жанрлардағы шығармалар жазылып, мектеп бағдарламасына арналған пән оқулықтары мен оқу құралдары даярланды.

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының басқа қозғалыстардан басты айырмашылығы – қазақ жазуына реформа жасағаны, төл әліпбиімізді түзгені (Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуы негізінде қазақ жазуын түзіп, әліпби жасады). XX ғасырдың алғашқы онжылдығында басқа түркі тілдес халықтардың бірде-бірінде төл әліпбиі болмады, олардың бәрі «шағатай жазуы» деп аталатын ортақ жазуды пайдаланған.

ҚР ҰҒА академигі Кеңес Нұрпейісұлы: «Советтік негіздегі, пролетариат диктатурасы түріндегі ұлттық мемлекеттікті қабылдамаған, оған қарсы тұрған басқа да ұлттық қоғамдық-саяси қозғалыстар сияқты Алаш қозғалысы, оның 1917-1920 жылдардағы құрамдас бөлігі болған саяси партия ретіндегі Алаш, автономия (қазақ мемлекеттілігінің) үкіметі – Алашорда, олардың халық таныған көсемдері тарих сахнасынан, саяси күрес аренасынан осылай күштеп қуылды», – деген [8, 227-б.] пікірін келтіре отырып, ұлттық-демократиялық интеллигенциямыз 1905-1920 жылдары саяси модернизациялық өзгеріске батыл қадам жасап, 1847 жылы жойылған Қазақ хандығының іргесін жаңа тұрпатты мемлекет ретінде қайта жаңғыртып, ұлттық үкімет құрып, территориясын бекітіп, жер көлемін анықтағанын баса айтқымыз келеді. Ал 1921-1991 жылға дейінгі жағдайға сәйкес, бұл мәселе жіті зерттеуді талап ететіні мәлім.

Қазақ ұлтшылдығы, түрікшілдігі және мұсылманшылығының қалай қалыптасқанын сөз барысында санамалап атап өттік. Шын мәнінде қазақ оқығандары саясат сахнасына мәжбүрліктен, елдің ауыр жағдайын көргеннен кейін ғана араласқан болатын. Бұл ретте пікірімізді ақын, журналист, жазушы ретінде танылып, кейіннен мемлекет және қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілген тұлға, Алаш үкіметі құрылған тұста «Алаш» атты әскерінің полкын құрысқан әскери күрескер Міржақып Дулатұлының «Бізді ұлтшыл қылған – кемдікте, қорлықта жүргеніміз, көрінгеннен соққы жегеніміз еді» деген сөзі қуаттай түседі [9, 24]. Зорлық-зомбылықтағы халықтың қасіретті тағдыры – еуропалық көзқарастағы полиглот, жан-жақты білімді, зиялы азаматтардың мойнына парыз жүгін аманат ретінде арқалатты.

«Қарқаралы құзырхаты» құжаты жазылғаннан кейін қазақ азаматтары мемлекеттік саясатқа белсене араласа бастағанын көреміз. Отарлық саясатты сынап, патшалық үкіметтің аграрлық реформасын, ішкі Ресейден қарашекпенділерді қоныстыруға қарсы әрекетке шыққан қазақ арыстары І, ІІ Мемлекеттік Думаға мүше (Ө. Бөкейхан, Б. Қаратаев, М. Тынышбайұлы, А. Бірімжан, А. Қалменұлы, Б. Құлманұлы, Ш. Қосшығұлұлы, С. Жантөрин, Т. Нүрекеноұлы, Т. Аллабергенұлы) болып, депутат ретінде Түркістан өлкесінің хал-ахуалын, топырақ мәселесін, қоныстандыру саясатының қателіктерін әшкерелеген.

Ұлт-азаттық қозғалысының өкілдері қазіргі Қазақстан Республикасының территориялық тұтастығын анықтап, шекарасын шегендеуде (Ө. Бөкейхан, Б. Сырттанұлы, А. Байтұрсынұлы, Ж. Ақбайұлы, М. Дулатұлы, Ж. Досмұхамедұлы, Х. Досмұхамедұлы,

Ә.Ермеков т.б.) айрықша еңбек сіңірген болатын. Сонымен қатар Алаш ғалымдары бүгінгі Қазақстанның жер асты, жер үсті пайдалы қазбаларын зерттеуде (Ә. Бөкейхан, Қ. Сәтбаев т.б.), топырақтың құнарлығы мен ауыл шаруашылығына қолдану жағдайын анықтауда (Ә.Бөкейхан, М. Есболұлы, С. Сабатайұлы, т.б.), мал шаруашылығын, асыл тұқымды малды өсіру туралы (Ә. Бөкейхан, Ж. Күдеріұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Ғ. Бірімжанұлы, т.б.) еңбектер жазып, ғылыми экспедицияларға қатысып, картасын даярлады.

Қазақтың ұлттық болмысы мен қалыбын сақтауға арналған күрес жылдарында түркішілдік, ұлтшылдық және мұсылманшылдық қараша халықтың бірігуіне, оянуына оң ықпалын тигізді. Қазақтың салт-дәстүріне реформалық өзгерістер жасалып, әйел баласына құқығы беріліп, оқу-ілім алуына мүмкіндік туды. Қазақ қоғамында оқу сауаттылығы артып, демографиялық тұрғыдан халықтың жан саны өсті.

Ұлт-азаттық қозғалысының нәтижесі – 1917 жылғы 12 желтоқсанда құрылған Алаш ұлттық-территориялық автономиясы мен Алаш Орда Ұлт кеңесі (Үкіметі). Алаш оқымыстыларының құқықтық көзқарасының концепциясы түрлі нысанда (мақала, баяндама, саяси-теориялық сараптама, конституциялық құжат) жазылғанымен, ортақ мақсаты қазақ елінің азаттығына қызмет етуге бағытталған, ұлттық мемлекет құрудағы ғылыми доктрина дәрежесіне жеткен. «Алаш» партиясының жарғысы XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі идеялық-теориялық ілімінің жетістігі деп танығанымыз жөн.

ҚОРЫТЫНДЫ

Патшалық Ресейдегі азаматтық қоғамның толқуы, ішкі күштердің қақтығысы, сыртқы ықпалды топтың көтерілісшілерді қайта-қайта қаржылай қолдап отыруы – монархиялық биліктің әлсіреуіне, кейіннен құлауына әсер етті. Ресейдегі қақтығыстар, 1905 жылғы Бірінші орыс революциясы қазақ оқығандарының бір ту, бір идея астына жиналуына мүмкіндік тудырды. Еділ-Орал, Кавказ тауларындағы мұсылман-түркітер де жиналып, азаттық қозғалысын ұйымдастыра бастауы – қазақ азаматтарының елдік санасын шұғыл қалыптасуына негіз болады.

Отарлық саясат бүкіл Түркістан өлкесінің қоғамдық сипатын өзгертті. Оқығандардың жалынды сөздері бұқараны оятып, жаңа қоғамның талабына бейімдетті. Түркішілдік, мұсылманшылдық және ұлтшылдық сезімдері халықтың бойына сіңді. Ұлттық иммунитетін күшейтті. Алым-салықтың қысымынан, түрлі зорлық-зомбылықтың озбырлығынан шаршаған халық бас көтеріп, оқығандардың тобына қосылды. Дәулетті, мал-мүлкі мен қаржысы бар аксүйектер қазақ буржуазиялық қоғамының құрылуына ниеттес болады. Бұл – ұлттық демократиялық мемлекет құруға талпынған кезең.

Патшалық биліктің отарлық саясаты, кейінгі Советтік жүйенің шовинизм идеологиясы түркілік таным мен ұлттық рухтан айыруға күш салса да негізі мен діңгегі мықты, өзегі қуатты Алаш идеясы Тәуелсіз Қазақстанға Сталин түрмесінен аман-есен жетті.

Қорыта айтсақ, Алаш күрескерлері қалыптастырған түркілік таным дегеніміз – ұлтымыздың идентификациясын сақтау, ортақ құндылығымызды (тіл, тарих, әдеби мұра, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенім) қорғау, халықтың өзіне тән мінезін тану дегенді білдіреді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала AP13067966 «Алаш идеясының индексі және жаһандық мәдениеттегі интерпретациясы (Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары негізінде)» тақырыбындағы 2022-2024 жж. жас ғалымдарға арналған гранттық қаржыландыру жобасы аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Монография. – Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б.
- 2 Аймауытұлы Ж.Шығармалар жинағы. Т- 6. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
- 3 Алаш көсемі. Т – 8. «Абай» журналы. – Алматы: Өнер, 2011. – 384 б.
- 4 Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал (Құраст.: проф. Р. Сыздықова), Алматы, 1991. – 320 б.
- 5 Тілешов Е. Қайнар. – Алматы, ЖК Айдарғазин Е.С., 2016. – 376 б.
- 6 Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы. – Алматы: Өлке, 2002. – 240 б.
- 7 Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: Арна – В, 2013. – 192 б.
- 8 Нұрпейісұлы К. Алаш ақиқаты. Монография. – Алматы: Ан Арыс, 2010. – 424 б.
- 9 Дулатұлы М. Алашым – ардағым. – Алматы: Мектеп, 2016. – 186 б.

Материал 16.08.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Koygeldiev M. Alash movement. The first volume. Monograph. - Almaty: School, 2008. - 480 p. [in Kazakh]
- 2 Aimauytuly J. Collection of works. T-6. - Almaty: El-shezhire, 2013. - 384 p. [in Kazakh]
- 3 Alash leader. T - 8. «Abay» magazine. - Almaty: Art, 2011. - 384 p. [in Kazakh]
- 4 Baitursynuly A. Language tool (Compiler: Prof. R. Syzdykova), Almaty, 1991. - 320 p. [in Kazakh]
- 5 Tileshov E. Source. - Almaty, JK Aidargazin E.S., 2016. - 376 p. [in Kazakh]
- 6 Kemengeruly K. Optional. - Almaty: Ulke, 2002. - 240 p. [in Kazakh]
- 7 Kamzabekuly D., Omaruly B., Sharip A. National literature and traditional mentality. - Almaty: Arna - B, 2013. - 192 p. [in Kazakh]
- 8 Nurpeyisuly K. The truth of Alash. Monograph. - Almaty: An Arys, 2010. - 424 p. [in Kazakh]
- 9 Dulatuly M. Alashym is my honor. - Almaty: School, 2016. - 186 p. [in Kazakh]

Алаш и тюркское познание

Е. Тоқтарбай

Университет имени Шакарима г Семей, Семей, 071400, Республика Казахстан

В основе статьи лежат идеи произведений алашских лидеров, касающиеся проблем модернизации, национального пробуждения в тюркском обществе начала XX века. Всесторонне анализируются взгляды интеллектуалов на сохранение, защиту национальной идентичности (нравов и реалий) нации, противоречия и дискуссии. В статье автор руководствуется научными трудами ученых-алашистов, анализирует их точки зрения.

Основная цель статьи – выявить в алашской литературе проблему алаш и яркий пример казахского национализма. Также следует отметить, что ученые, организовавшие алашское национально-освободительное движение, заложили фундамент нового казахского государства. Кроме того, проанализированы произведения деятелей Алашских лидеров А. Байтұрсынова, М. Дулатова, М. Жумабаева, С. Торайғырова, одновременно раскрыт вопрос «тюркского познания» и его смысл.

Ключевые слова: идея алаш, национально-освободительные движения, тюркское познание, проблема национализма, национальная идентичность, алашская литература.

Материал поступил в редакцию журнала 16.08.2023

Alash and Turkic Cognition

E. Toktarbay

Shakarim University of Semey, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

The article is based on the works of Alash leaders, the problems of modernization, national awakening in the Turkic society of the early twentieth century. The research analyzes views of intellectuals on the preservation and protection of the national identity (dispositions and realities) of the nation and the contradictions of thought and discussion. The article is guided by the scientific works of Alash scientists and analyzes opinions.

The main purpose and objective of the article is to identify the Alash problem and a vivid example of Kazakh nationalism in the Alash literature. It should also be noted that the scientists who organized the Alash national liberation movement laid the foundation of the new Kazakh state.

In addition, the works of Alash leaders such as A. Baitursynov, M. Dulatov, M. Zhumabaev, S. Toraigyrov will answer the questions about Turkic knowledge and its meaning.

Key words: The idea of Alash, national liberation movements, Turkic cognition, the problem of nationalism, national identity, Alash literature.

Received: 16.08.2023

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

МРПТИ 14.25.09

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp141-150](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp141-150)

G. Baigunisova¹, Zh. Beisembayeva¹, A. Tajieva², N. Abdigaparkyzy¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute, Nukus, 230100, Republic of Karakalpakstan

THE ROLE OF MULTILINGUALISM IN THE ACADEMIC AND CAREER GROWTH OF YOUTH IN KAZAKHSTAN

This article analyzes the role of multilingualism in the educational and professional sphere of the life of Kazakhstanis. Kazakhstan is a polylinguistic society, where, according to statistics, people who speak more than one language make up the vast majority. The purpose of the study was to identify the advantages of youth proficiency in two or more languages to achieve academic and career growth in Kazakhstan. To achieve this goal, a sociological survey (questionnaire and interview) was organized among bachelor's and master's students of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. The choice of the survey participants was determined by the purpose of the research – bachelor's and master's students participate not only in the educational process, but are already starting to build their careers. This feature of the target audience allowed obtaining objective data that were analyzed. As a result of working with theoretical sources and sociological survey data, conclusions were drawn on the representation of multilingualism that was formed among the survey participants; the degree of influence of multilingualism on education and professional growth; on the employer's preferences for candidates with knowledge of more than one language; on the specifics of mastering another culture through learning the language of this culture and on the role of this knowledge in academic and professional achievements. It should be noted that the conclusions obtained in this research represent the initial stage of a large study in this area.

Key words: language, multilingualism, multiculturalism, academic achievements, professional growth.

MAIN PROVISIONS

Multilingualism has been long recognized as an important direction of human development. It is difficult to imagine a country where people speak only a single language. Kazakhstan is no exception. Being a multinational state, it paves the way for the formation of bilingualism and multilingualism.

Contemporary young people in Kazakhstan demonstrate interest in languages from the very start of their studies. Very often they choose to learn a language unless they achieve its recognized proficiency. This fact is supported by their understanding of the pivotal role the languages have for their academic growth and career promotion.

Being multilingual opens up superb opportunities and potential to achieve set goals not only for applicants seeking highly paid or entry-level jobs but also for employers who often give preference to hiring young people that are multilingual.

INTRODUCTION

In the contemporary world, characterized by continuous societal progress, the ability to comprehend multiple languages is regarded as both an opportunity and a necessity. Statistically, there are more people who speak more than one language. Thus the modern society can definitely be identified as bilingual and multilingual – as we have a growing tendency of “mixed cultures”, where people of various cultural backgrounds live and use more than two languages. Kazakhstan is known for being one of multicultural countries, so bilingualism and multilingualism are common in Kazakhstan and its residents can be rightfully called multicultural.

According to Michael Clyne, the word “multilingualism” can be applied to either a use of a language or competence, or to the linguistic situation in a whole nation or a community. Individually, though, it is commonly referred to as “bilingualism”. The reasons for this are different: there are definitely more bilinguals the world over, and not as many individuals are believed to use more than two languages on a regular basis [1, 301].

Multilingualism is proved to bring a number of benefits which are in the list of requirements of XXI century skills that every modern global citizen is expected to acquire. The role of languages in our quickly-developing reality is undeniable, and learning on how we can benefit from knowing numerous languages can motivate learners and promote diversity. In this regard, the purpose of the current study is to identify the benefits of young people who are proficient in two or more languages to achieve academic and career growth in Kazakhstan.

The most recent researches of Kazakhstan’s linguistic status-quo have investigated the characteristics of bilingualism and multilingualism, as well as the potential of language formation and stabilization of the country’s linguistic situation. Scholars have therefore identified an ambiguous linguistic situation in modern Kazakhstan, where the official language is not yet completely functional as a state language, while the zone of the English language use is rapidly growing.

Multilingual education is becoming a new standard due to the expansion of the linguistic world by more and more global citizens learning foreign languages. According to UNESCO, the definition of “multilingual education” offers the use of at least three languages: native, regional or national, and international. There are already encouraging signs of progress in the establishment of multilingualism in the educational system. In global reality, substantial study on topics linked to multilingualism and multilingual education is being carried out.

The English language is known to have a significant role in modern education, serving as a bridge for internationalization, despite the fact that its level among educators and learners is at times not irreproachable. Translingual behavior patterns in university student communication have been found to be a successful method for maintaining privacy, avoiding misunderstanding, and making their meanings apparent. Furthermore, learners’ language use reflects the way they socialize in a multilingual and multicultural society, resulting in the integration of global and local resources together with the formation of multilingual identities.

It is important to state that multilingual education encounters challenges in its development. The early stage of integrating multilingualism in higher education institutions is experiencing such problems as students’ varying levels of language comprehension, their anxiety when studying particular subjects in a foreign language, educators’ lack of English teaching expertise, etc. All these factors make it possible to realize the need for more research on multilingualism, multilingual education and the role of multilingualism in the lives of the Kazakhstani youth.

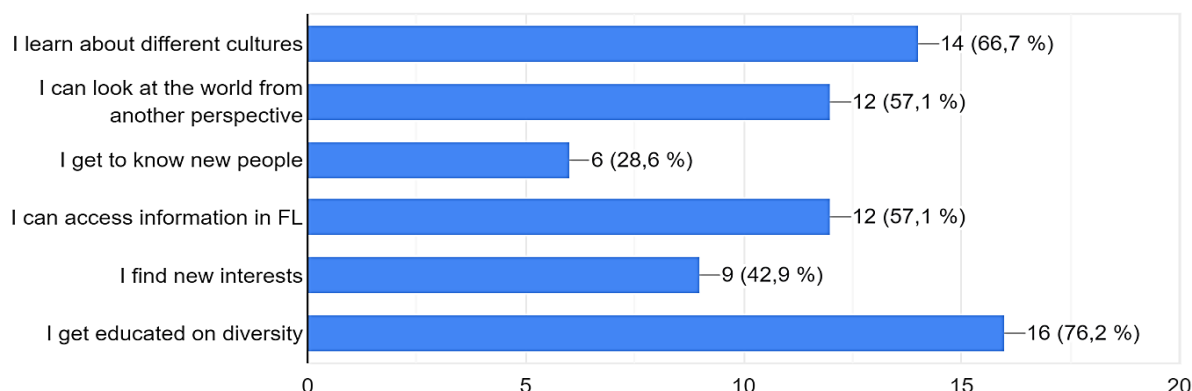
MATERIALS AND METHODS

Design. The authors of the article used the quantitative research approach via a cross-sectional survey for data collection. For this purpose, the research survey was conducted online (accessed by

the URL link) and the instrument applied for it was an anonymous questionnaire that was developed to identify multilingualism benefits.

Participants. The survey participants were composed of 21 bachelor's and master's students of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Besides, it was essential to establish that the participants were well-informed of the terms “multilingualism” and “multicultural”, so the definitions were included. The selected participants are also ethnically diverse – the list includes Kazakh, Russian, Uzbek, Azerbaijani, Uighur, Tatar, Chinese, Korean individuals.

Instrument. A brief questionnaire was developed based on the literature review. As the participants were all students with a major in English teacher training, it was decided to conduct the survey in English. Respondents were offered questions of different types – open and closed types,

with multiple choice of answers and several answers from several options.

Students were given a questionnaire comprising 8 questions including multiple-choice questions, general questions and open-ended questions to reveal students' knowledge of multilingualism and its benefits in life.

Data collection. The study used a questionnaire designed to answer the research question of how beneficial multilingualism is. The list of participants consisted of bachelor's and master's students of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. As the questionnaire was conducted online using Google Forms, the link was sent to group chats where the participants are the members. Recipients were requested to complete the questionnaire and were preliminarily informed that participation in the study was voluntarily and they were under no obligation to participate.

Data analysis. The data of the current research was analyzed using data available from the Google Forms, descriptive statistics and independent sample t-tests. The descriptive statistics were used for overall scores of various investigated variables. The independent sample t-tests were used to compare bachelor's and master's students in addition to comparing the benefits of multilingualism for each group.

RESULTS

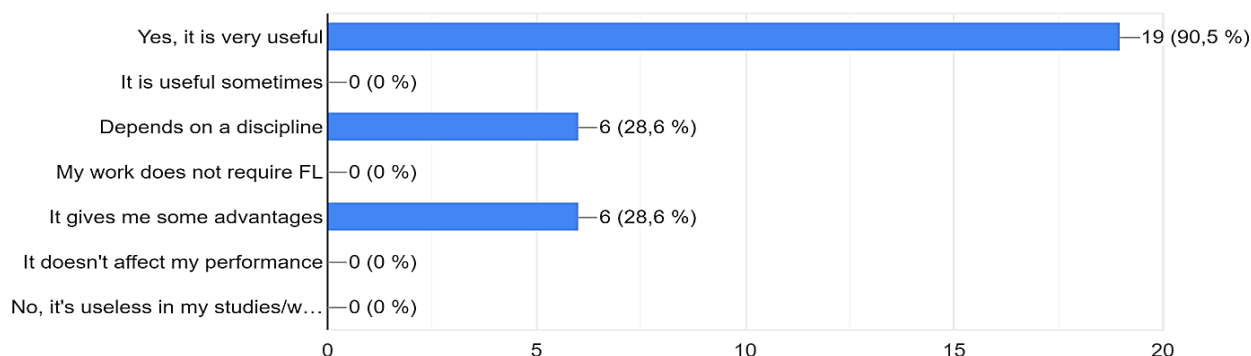
As can be evidenced from Chart 1, the responses of participants suggest what the benefits of being a multilingual are. The option that gathered most votes (76.2 %) was “I get educated on diversity”. The purpose here was to identify the positive impact of multilingualism in participants' lives. The results demonstrate the fact that multilingual students mostly benefit from their proficiency in several languages at some point of their lives. It can also be observed from the responds that multilingualism helps students learn about different cultures, look at the world from another perspective and access information in FL, as these are the variants that also obtained lots of votes.

Chart 1. The worldview of multilingual individuals

Chart 2 illustrates the results of how useful multilingualism in participants' academic performance and workplace is. Most of them (90.5 %) chose the option that it is very useful. The

rest (28.6 %) agreed that multilingualism gives them advantages. Here it can be concluded that multilingualism has a generally good impact on students' academic performance and on their workplace. We stand by the opinion that multilingualism lets students obtain higher grades and further in the future climb the professional career ladder.

Chart 2. The impact of multilingualism on students' academic performance and workplace

Multilingualism, as a requirement, plays a big role for employers, and it can be observed in Figure 1 as 90.5 % of responders agreed that a multilingual specialist is more likely to be hired in case of being just as professionally competent as their monolingual competitors. Proficiency in several languages is a great advantage for a candidate, since only 9.5 % of responses inform that a monolingual specialist is more likely to find a job. Figure 2 shows that multilingualism impacts students' communication skills, as 95.2 % of students agreed that it makes them feel more confident. As the recipients were all multilingual, in general, they feel confident speaking the languages they know. However, it was demonstrated that 5.8 % of students revealed that they can't express their ideas. This can be explained by the anxiety and fear of making mistakes as errors occur in speech from time to time.

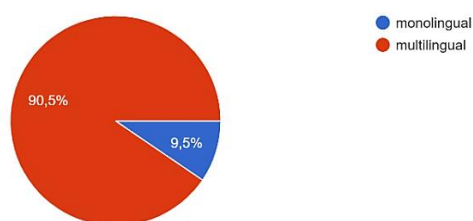

Figure 1. Chances of an employer hiring a multilingual candidate over a monolingual candidate

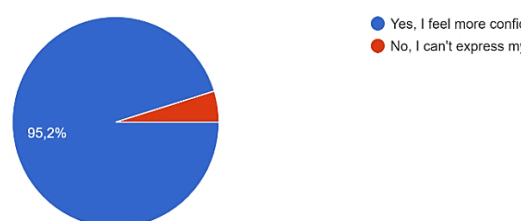
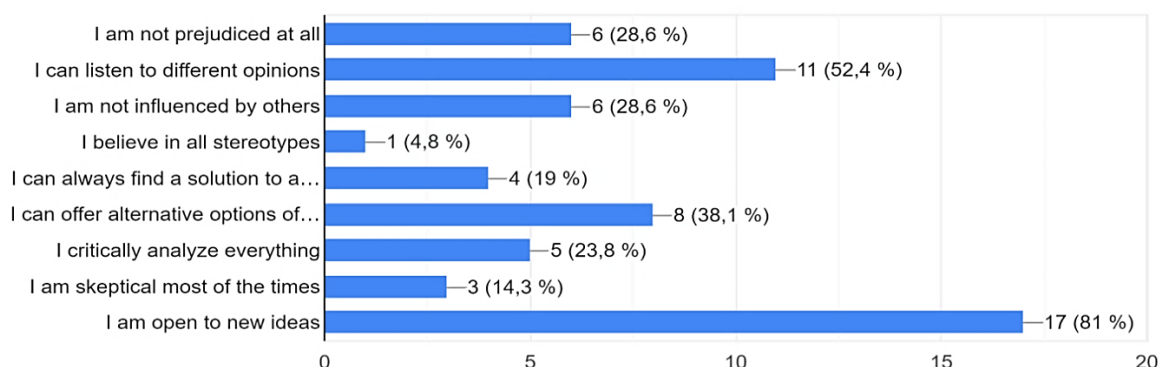

Figure 2. The impact of multilingualism on students' communication skills

Mind flexibility is also one of the benefits that come with multilingualism and it is demonstrated in **Chart 3**: students are vastly open to new ideas. The second option, which received 52.4 % of votes, means that students can listen to different opinions, and based on that we assume, that they are not restricted with their own worldviews. The third option conveys the idea that students can offer alternative options of decisions and that can be interpreted as their ability to elaborate new patterns of the problem solution. Another top answer (28.6 %) exposes the fact that students are not prejudiced, which suggests that multilingualism makes them more open-minded and able to accept unusual concepts.

Chart 3. Parameters of multilinguals' mind flexibility

The hypothesis of multilingualism improving students' multi-tasking skills was proven and illustrated in Figure 3. The majority of participants admitted that they can perform several actions at the same time. Multilinguals are accustomed to using several languages and switching from one to another when needed, so multitasking is not a new term for them. There is a theory of language learning being easier for multilinguals and in Figure 4 it can be seen that recipients admitted the fact that language learning for them is either “not that hard” or is “moderately hard”. The respondents learned English as their third language and mostly agreed that learning the third, and then the fourth language was less challenging for them. With proficiency in their mother tongue and a second language, it is easier for them to acquire the language patterns of a new language. As a bridge, the languages that were already learned and securely stored in a multilinguals mind, will develop a skill that helps to learn languages faster and with fewer complications.

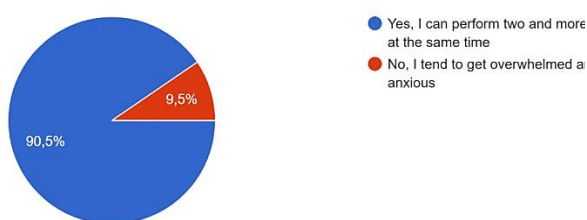

Figure 3. Multilingualism and multi-tasking

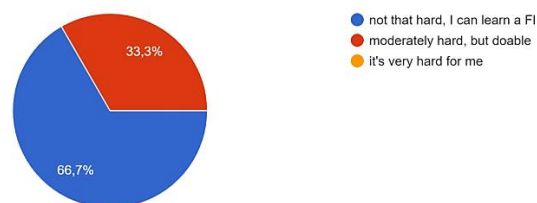

Figure 4. The impact of multilingualism on FL learning

The participants' awareness of the term “multicultural citizen” is revealed in Figure 5. The parallel between the terms “multilingual” and “multicultural” was pinpointed in Figure 6 where we can see these terms appear interrelated for the responders. 95.2 % of them denoted that a multilingual citizen can, in fact, be identified as “multicultural”. The reason for this is that culture and language are interrelated; the language cannot be fully acquired without acquiring its culture.

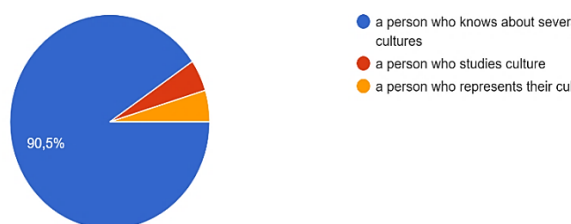

Figure 5. The definition of multicultural citizen

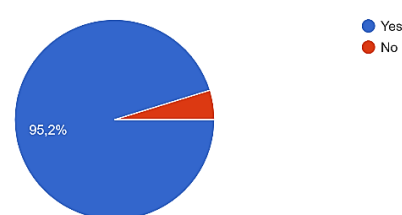

Figure 6. The proximity of a multilingual citizen being multicultural

The proximity of multilingualism to boost learners' confidence is demonstrated in Figure 7. Being linguistically superior can obviously give learners a feeling of satisfaction and accomplishment which also affects their confidence as a result. We deem that multilingual students tend to feel more comfortable speaking foreign languages than monolingual FL learners. Participants have admitted that being multilingual boosts their confidence towards speaking FL and helps them to communicate their thoughts and needs more freely. The reason for that might be the natural and effortless flow of using the languages that they have in their repertoire.

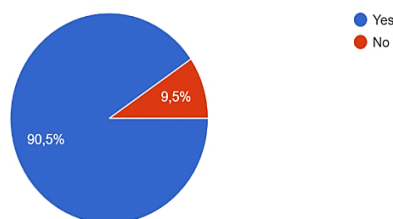

Figure 7. Multilingualism as a confidence booster

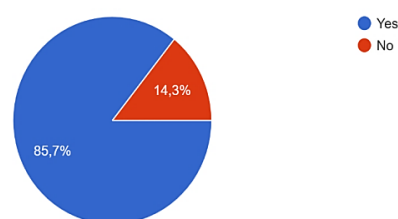

Figure 8. Multilingualism as a tool for spreading cultural awareness

According to Figure 8, multilingualism can potentially be used to spread cultural awareness. As it is mentioned above, culture and language are interwoven. Being aware of cultural specificities means avoiding misunderstanding and resolving conflicts in a tolerant way. 85.7 % of survey participants shared their opinion that multilingualism can be used to spread cultural awareness. By learning a new language students also obtain a chance to interact with the culture of that language.

DISCUSSION

Based on the survey results demonstrated above, this section discusses the research findings. The results show that the bachelor's and master's students who took part in the survey are generally familiar with the concept of multilingualism, since they are bilinguals and multilinguals. It was established from the answers that multilingualism in many ways provides the respondents with advantages both in the academic and career perspective. At the end, the respondents were asked to answer the question: **How does being multilingual benefit you personally?**

1. *If you are a multilingual person, it means your worldview is different. Multilingualism can help people have broader horizons.*

2. *Nowadays, when we are experiencing globalization, being aware of several cultures is an ordinary concept. I can use different way to obtain relevant information, but language always greatly impacts a person. When one knows different languages, they can communicate with different communities, and it also has its own influence on shaping one's mindset.*

3. *Being a multilingual person gives a person an opportunity to enhance their communication skills.*

4. *As a multilingual I can obtain higher scores at university and I can communicate with representatives of other nationalities and cultural backgrounds.*

5. *I am confident that having different opinions or points of view, having access to new information in different languages are some of the advantages of being multilingual.*

6. *The more languages you know, the more powerful you are. Moreover, I think it will make it easier for me to be hired in an international organization.*

7. *Multilingualism makes me more tolerant, open-minded and overall; it provides me with a better position anywhere.*

8. *I can tell that I am more of an open-minded person and that helps me make friends with people the world over.*

The responses of participants summarize such benefits of multilingualism as career success, access to new information, exposure to diversity, etc. However, researchers agree that there is more

than that. Various studies demonstrate the fact that speaking more than two languages greatly influences an individual's personality, health and success [Ошибка! Источник ссылки не найден., 18].

Diversity is known to be a popular area for research and it is discussed a lot in numerous (if not all) cultures so multilingual students have access to and can participate in discussions held in different languages, which in turn creates a chance for them to look at the situation from inside out. Multilingualism gives a lot of opportunities to explore the world and find new ways of viewing the surroundings and situations.

Individuals who are proficient in various languages are better at assessing their surroundings and identifying false information. Perhaps this is due to their better suppression abilities, which makes it possible for them to focus on pertinent information while filtering out everything else. This demonstrated that multilingual persons are watchful observers of their surroundings, as well as more skilled at recognizing and accurately understanding the subtext of a situation and comprehending the social context. Those who speak many languages are more responsive as a result; a talent that develops when dealing with an unfamiliar social or cultural setting in a second language [3, 332].

According to the research, learning different languages improves communication abilities. The recent studies show that children raised in a multilingual environment are better at comprehending other people's points of view, which is a driver of successful communication. Multilingualism can also increase sensitivity to cultural awareness. Learning other languages opens up interaction with individuals from other cultures and allows learners to speak directly to people from diverse nations and backgrounds, which enhances their intercultural communication skills. According to the research, multilingual education in Kazakhstan is facing problems and has prospects, which makes us conclude that there is still much to be done in this field of FL education [3, 56].

Learning a foreign language challenges the brain to convey comparable concepts in various ways, which leads to an increased cognitive flexibility in multilingual individuals. This results in enhanced creativity and problem-solving abilities, as well as the ability to interpret circumstances in novel ways. Multilingual people tackle complicated issues in a more imaginative manner than their monolingual counterparts, regardless of the type of challenge as is previously displayed in the results of the research survey [5].

People that are proficient in various languages perform better in a variety of situations. It has been discovered that multilingual persons who can bounce languages are better at multitasking than monolinguals [6, 367], since multilingual individuals are accustomed to transitioning among diverse patterns of speech and grammar; they are able to more quickly switch among numerous activities. That might be one of the reasons why multilingual people are in a greater demand by employees – they are more tolerant, capable and trainable (open to experiences and renovations).

It has been proven that after learning a second language, people learn the third and fourth languages better. Multilingualism is considered one of the modern education priorities in Kazakhstan. Moreover, learning languages is not that challenging for the Kazakhstani people as they already speak at least two languages [6, 374]. Each extra language that a person learns fluently makes it easier to begin speaking another language rapidly. Bilingual education programs promote brain development, increase learner focus, and minimize the amount of time necessary to move between the tasks. These individuals can immediately grasp the pattern of any language and readily comprehend how it might be employed [8].

Learning a new language may be a fascinating and fulfilling experience that provides a person with a feeling of accomplishment and boosts their self-esteem. Also, being able to interact well with individuals from diverse cultural backgrounds provides a learner with a greater confidence and capability. Multilingualism is now widely spread around the youth and it deserves more studies, for example, on how learners mix several languages in one context or conversation. Discovering communication patterns if there are any would be fascinating and very useful for language teachers

to understand how to effectively teach their multilingual students, regarding all peculiarities and using them for a benefit of learning a foreign language [9, 146].

CONCLUSION

This study was conducted to identify the impact of multilingualism on students' lives. For that purpose, the survey results were analyzed and interpreted in a way to expand on the benefits that come with being a multilingual and multicultural global citizen. Multilingualism has become a frequent phenomenon in a world where cultures mix with each other and coexist as a result and as a representation of diversity. Identifying oneself as a multilingual person guarantees more opportunities for academic and career development and progress in society [9]. It plays a crucial role in Kazakhstan due to the country's diverse linguistic landscape and historical context. Our society is a multicultural and multiethnic country located in Central Asia, and it is home to more than 100 ethnic groups, each with its own language and cultural identity.

It is general knowledge that multilingualism in a global context refers to the situation where multiple languages are spoken and used by individuals, communities, or societies within a specific region or across the world. It is a common phenomenon in many countries and regions due to historical, cultural, economic, and social factors. In a globalized world, multilingualism has become increasingly prevalent and significant. According to this fact, in our research we have made an attempt to study multilingualism phenomena in different contexts in our country. The meaning of multilingualism in Kazakhstani society can be understood through the following key points: Linguistic Diversity, Communication and Interaction, Cultural Exchange, Challenges and Benefits, Education and Empowerment, Language Policies. In this study, special attention is paid to multilingualism features to achieve educational goals and career growth.

When the role of multilingualism is discussed in achieving educational and career goals, we certainly refer to the ideas of linguistic diversity and cultural exchange. With over 7,000 languages spoken worldwide, multilingualism reflects the rich linguistic diversity that exists across various regions and cultures. There are at least three languages in our country that are used in all spheres of life. Cultural exchange is very important for Kazakhstani youth to achieve their goals. We know that multilingualism facilitates cultural exchange and understanding among people. It allows accessing literature, movies, music, and other forms of art from numerous cultures, broadening our horizons and fostering mutual respect.

Analysis of the obtained data showed that in Kazakhstan as well as in the global context, promoting multilingual education can empower individuals by providing them with a broader range of opportunities, improved cognitive skills, and enhanced intercultural awareness. Moreover, multilingualism can present challenges in terms of language barriers, miscommunication, and translation issues. However, it also offers numerous benefits, such as improved cognitive flexibility, empathy, and a greater sense of global interconnectedness.

The question of national policy is closely related to all spheres of people's life. Kazakhstan implements language policies to manage the coexistence of different languages, promoting language learning, and ensuring equitable access to education and public services. Although more than two languages are in use, it is crucial to mention the role of the state language – Kazakh. FL can be surely utilized for any intercultural communication agendas and international relations, however, it is constitutionally obligated and motivated for every citizen of Kazakhstan to speak Kazakh fluently.

In the prospect of our further research, we propose to consider the issues of Communication and Interaction. Multilingualism enables individuals from different linguistic backgrounds to communicate and interact. In international business, diplomacy, tourism, and various other fields, the ability to speak multiple languages is seen as a valuable asset.

The next idea, which, in our opinion, requires close attention, is the question of Identity and Inclusivity since multilingualism is closely associated with cultural identity. It allows expressing

oneself in the native language and preserving indigenous languages thus contributing to the protection of cultural heritage.

In examining these and other aspects of multilingualism, we should proceed from the fact that multilingualism remains the cornerstone of Kazakhstan's identity and plays a pivotal role in shaping its future as a diverse and dynamic nation.

REFERENCES

- 1 Clyne M. Multilingualism //The handbook of sociolinguistics. – Blackwell, 2017. – P. 301-314.
- 2 Paradowski M. B. The benefits of multilingualism // Multilingual Living Magazine. 2010. – Т. 3. - №. 2. – P. 18-20. URL: <https://clck.ru/34tcxL>
- 3 Diamond J. The benefits of multilingualism //Science. – 2010. – Т. 330. – №. 6002. – P. 332-333 URL: <https://www.researchgate.net/publication/47429326>
- 4 Zhumay N. et al. Multilingual Education in the Republic of Kazakhstan: Problems and Prospects //Social Inclusion. – 2021. – Т. 9. – No. 1. – P.56-62. URL: <https://clck.ru/34tcyW>
- 5 Benefits of multilingualism. / Google form survey. 2023. URL: <https://forms.gle/SvgZGBeWA86tTJC97>
- 6 Carter N., Nunan D. Teaching English for speakers of other languages. Cambridge: CUP. – 2001. - 367 p.
- 7 Jantassova D. D., Izotova A. S., Makhmetova M. K. MULTILINGUALISM AS ONE OF THE MODERN EDUCATION PRIORITIES IN KAZAKHSTAN // Nayka ı obrazovanie: novoe vremia. – 2018. – №. 2. – P. 374-383. URL: <https://clck.ru/34td28>
- 8 Cenoz J. et al. Benefits of linguistic diversity and multilingualism //Sustainable Development in a Diverse World (SUS. DIV) position paper, Research Task. 2006. V.1. URL: <https://kalanga.org/wp-content/uploads/2015/12/Benefits-of-linguistic-diversity.pdf>
- 9 Kurmanova B. Z. et al. Multilingual Practices in the Students' Microcommunity //International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – Т. 11. – №. 1. – P. 146-159. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.1978443.2862>
- 10 Haukås, Å. Teachers' beliefs about multilingualism and a multilingual pedagogical approach. International Journal of Multilingualism, 13(1), 1-18. 2015. DOI: 10.1080/14790718.2015.1041960

Received: 04.07.2023

Қазақстандағы жастардың академиялық және қызметтік өсудегі көптілділіктің маңызы

Г.И. Байгунисова¹, Ж.А. Бейсембаева¹, А.У. Тажиева², Н. Әбдіғапарқызы¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы

²Ажинияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институтыны, Нукус, 230100, Қарақалпақстан Республикасы

Бұл мақалада қазақстандықтардың білім беру және кәсіби өмір салаларындағы көптілділіктің рөлі талданады. Қазақстан-статистикаға сәйкес, бірнеше тілді меңгерген адамдардың басым көпшілігін құрайтын полилингалдық қоғам. Зерттеудің мақсаты Қазақстанда академиялық және мансаптық өсуге қол жеткізу үшін жастардың екі және одан да көп тілді меңгеруінің артықшылықтарын анықтау болды. Осы мақсатқа жету үшін Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің студенттері мен магистранттары арасында әлеуметтанулы сауалнама (анкетация және сұхбат) ұйымдастырылды. Сауалнамаға қатысушыларды таңдау біздің жұмысымыздың мақсатына байланысты болды – студенттер мен магистранттар тек білім беру процесіне

қатысып қана қоймай, мансап құра бастайды. Мақсатты аудиторияның бұл ерекшелігі талданған объективті деректерді алуға мүмкіндік берді. Теориялық дереккөздермен және социологиялық сауалнама деректерімен жұмыс нәтижесінде сауалнамаға қатысушылар арасында қалыптасқан көп тілділікті ұсыну туралы тұжырымдар жасалды; көптілділіктің білім беру саласына және кәсіби өсуге әсер ету дәрежесі; бір тілден артық білімі бар кандидаттарға жұмыс берушінің қалауы туралы; осы мәдениеттің тілін зерделеу арқылы өзге мәдениетті меңгерудің ерекшелігі туралы және осы білімнің академиялық және кәсіби жетістіктердегі рөлі туралы. Айта кету керек, бұл жұмыста алынған тұжырымдар осы саладағы үлкен зерттеудің бастапқы кезеңі болып табылады.

Кілт сөздер: тіл, көптілділік, көпмәдениеттілік, академиялық жетістіктер, кәсіби өсу.

Материал 04.07.2023 баспаға түсті

Роль полиязычия в академическом и карьерном росте молодежи в Казахстане

Г.И. Байгунисова¹, Ж.А. Бейсембаева¹, А.У. Тажиева², Н. Әбдіғапарқызы

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, Астана, Республика Казахстан

²Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза, Нукус, 230100, Республика Каракалпакстан

В данной статье анализируется роль многоязычия в образовательной и профессиональной сфере жизни казахстанцев. Казахстан – это полилингвальное общество, где, согласно статистике, людей, владеющих более, чем одним языком, составляет подавляющее большинство. Целью исследования было выявление преимуществ владения молодежью двумя и более языками для достижения академического и карьерного роста в Казахстане. Для достижения этой цели был организован социологический опрос (анкетирование и интервью) среди студентов и магистрантов Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. Выбор участников опроса был обусловлен целью нашей работы – студенты и магистранты участвуют не только в образовательном процессе, но и уже начинают строить карьеру. Такая особенность целевой аудитории позволила получить объективные данные, которые были проанализированы. В результате работы с теоретическими источниками и данными социологического опроса были сделаны выводы о представлении мультилингвализма, которое сформировалось среди участников опроса; степени влияния многоязычия на сферу образования и профессионального роста; о предпочтениях работодателя к кандидатам со знанием более одного языка; об специфике овладения иной культурой через изучение языка данной культуры и о роли этих знаний в академических и профессиональных достижениях. Необходимо отметить, что выводы, полученные в данной работе, представляют собой начальный этап большого исследования в данной области.

Ключевые слова: язык, многоязычие, поликультурность, академические достижения, профессиональный рост.

Материал поступил в редакцию журнала 04.07.2023

IRNTI 14.35.05

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp151-159](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp151-159)

E.F. Gerfanova¹, Z.F. Rudik², L.Ye. Dalbergenova², E. Nemtchinova³

¹Astana IT University, 010000, Astana, Kazakhstan

²Sh.Ualikhanov Kokshetau University, 020000, Kokshetau, Kazakhstan

³Seattle Pacific University, WA 98119, Seattle, USA

EXPLORING ENGLISH LEARNERS' READINESS FOR INTERCULTURAL COMMUNICATION AND CITIZENSHIP

In the world of super-diversity, education for intercultural citizenship has acquired a special significance. Despite numerous reviews in the research literature that address the intercultural citizenship in foreign language (FL) education, very few studies have investigated the connections between language learners' motivation for studying a foreign language and their development of intercultural citizenship (IC). This study aims to bridge this gap by focusing on this relationship. For this purpose, quantitative data was collected from 407 students through an online questionnaire.

The results revealed that the respondents consider intercultural communication, travel, networking, and future prospects, as important motivations for learning English. Moreover, the participants reported having a diverse range of intercultural experiences and feeling prepared for intercultural communication and citizenship. However, when evaluating their English classes' effectiveness in preparing them for these aspects, the majority of students expressed that their EFL classes did not adequately equip them for high-level intercultural communication and citizenship. This research contributes to existing literature by investigating the connection between students' motivation to learn English and their intercultural communication and citizenship skills and behaviors. Furthermore, the study emphasizes the significance of providing students with the necessary skills and knowledge to engage in purposeful and successful intercultural dialogue.

Key words: intercultural communication, intercultural citizenship, EFL students, motivation, factors.

MAIN PROVISIONS

The intercultural domain of foreign language teaching has led to the increased significance of intercultural citizenship as an important issue in FL education. Foreign language is one of the essential tools for fostering intercultural citizenship, since the FL class helps learners develop a thoughtful reaction when they encounter cultural differences [1].

Intercultural citizenship places an emphasis on globalization of arts, sciences, languages, technologies [2]. Cultural awareness, intercultural competence, experience through travelling, personal contacts, reflection on cultural expressions are the essential features of this type of citizenship. As observed by M.Porto, students engaged in learning foreign languages, "become intercultural mediators and develop criticality and reflexivity through awareness of the national basis of their views and presuppositions" [3].

Intercultural citizenship is a concept that involves both intercultural communicative competence (ICC) and a sense of belonging to a global community. In the late 1990s, M. Byram introduced a model for intercultural competence shifting FL education from solely focusing on communicative competence to ICC [4]. Researchers and educators worldwide have extensively explored ICC, including its components, as well as teachers' and students' attitudes and practices concerning its development. Intercultural citizenship builds upon ICC, emphasizing the following aspects: 1. Encouraging individuals to actively engage in intercultural experiences and reflect on

those experiences, while also promoting collaboration with others to achieve common goals; 2. Creating a cognitive, attitudinal, and behavioral transformation within individuals, influencing how they perceive themselves and interact with members of different social groups [1].

Several studies have explored the fostering of intercultural citizenship, demonstrating its successful cultivation across different educational levels and among students of varying age groups [5-6]. These studies have focused on employing diverse pedagogical strategies to enhance students' awareness of intercultural citizenship [7]. Some of the strategies include fostering collaborative work among students, utilizing information and communication technologies, and encouraging intercultural encounters. A research conducted by I.Golubeva, M.Wagner and M.E.Yakimowski showed that students have a limited understanding of the concept 'intercultural citizen', and a systematic and a more detailed approach should be taken to develop a richer and more profound understanding [8]. According to research conducted by H. Han, students' views on intercultural citizenship are significantly shaped by the unique socio-historical context of national educational system, as well as by the prevailing values and beliefs present in society [9]. U.Lundgren analysed students' awareness of their own stereotypes and their sense of international identification [10]. E.Yamada and J. Hsieh proposed ideas on how to teach intercultural citizenship to students whose language and intercultural competences are limited [11]. M.Porto worked on students' criticality, reflection and self-evaluation as a way to enhance international identification [3].

INTRODUCTION

In spite of many theoretical studies conducted in the field of intercultural citizenship education, little research is done to consider it from students' perspectives and to understand whether there is a connection between students' motivation for learning a foreign language and intercultural citizenship development. This research aims to examine the experiences of Kazakhstani students in learning English and their perceptions of intercultural citizenship factors. Specifically, the study is centered around the following aspects:

- students' motivation for learning English;
- the extent to which students perceive their EFL classes as effective in preparing them for intercultural communication and fostering a sense of IC;
- exploring any potential link (correlation) between students' motivation and their readiness for intercultural communication and citizenship.

The study proposes a **hypothesis** suggesting a link between students' motivation to learn English and their readiness for intercultural communication and citizenship. By investigating intercultural communication and citizenship through the lens of students' perspectives, this research may enhance theoretical understanding of the issue under consideration and provides valuable insights for future studies.

MATERIALS AND METHODS

The research focuses on the following research questions:

RQ 1. What factors define students' motivation for learning English?

RQ 2. Do students feel ready for intercultural communication and citizenship?

RQ 3. Is students' motivation for learning English linked to their readiness for intercultural communication and citizenship?

The present study involved 407 participants, comprising non-English majors. The age of the participants ranged from 18 to 21 years old.

The study analyzed data collected through an online questionnaire which consisted of two sections. Section 1 gathered background information about the participants. Section 2 focused on students' responses in regard to their motivation to learn English and their perceptions of intercultural citizenship factors. Overall, section 1 contained 5 questions that gathered information

about the participants' gender, age, major, place of study and number of years in higher education. Section 2 included 20 items which were based on a 5-point Likert Scale identifying the level of the students' agreement or disagreement with a certain item and 3 multiple response questions. The data collected were analyzed using statistical methods, specifically employing the SPSS Statistics v.29 program. The article presents some pedagogical implications which may be helpful for teachers in their foreign language classes.

Validity

The questionnaire's validity was determined based on two criteria: (a) content validity, which was assessed through expert evaluation; and (b) comprehension validity, which was established through a pilot study to ensure that respondents understood all the questions. The panel of 7 experts were selected based on the following criteria: (a) expertise on intercultural education and foreign language education; (b) professional experience in higher educational institutions. The experts were invited to assess the questionnaire by attaching a value within a 5-point Likert scale for each of the 36 items which were initially included in the questionnaire, and by evaluating the formulation of the questions. The key criteria for questionnaire evaluation included clarity, pertinence, and adequacy. As the result of this process, there was a reduction from 36 questions to 23. The comprehension validity of the questionnaire was established through a pilot study where 35 students participated. The students were asked to provide feedback on their understanding the questions. This helped to ensure that the questionnaire was clear and comprehensible to the target audience.

Reliability

To assess reliability (internal consistency) of the questionnaire, Cronbach's alpha was employed (Table 1). A Cronbach's alpha value above 0.70 is generally considered acceptable for most research purposes.

Table 1 - Coefficient Alpha Reliabilities

Section	Coefficient alpha	Number
Motivation	0.917	7
Readiness for IC	0.910	11
English classes and IC	0.838	2

Cronbach's alphas of 0.92, 0.91 and 0.84 indicate a high degree of internal consistency among the items used in the questionnaire.

RESULTS

RQ 1. What factors define students' motivation for learning English?

Most of the participants rated their English language proficiency as intermediate (38%), followed by upper-intermediate (31%), pre-intermediate (17%), and advanced (14 %). 87 % of the students reported that they use English outside of FL classes. In terms of the ways students use English, leisure activities prevailed with 64 %. Use of English for studying subjects not related English language classes ranked second with 16 %, travelling was mentioned by 15%, and English as a means of communication with friends – by 5 %. Table 2 shows students' motivation for studying English.

Table 2 - Motivation	Mean	SD
1 Learning English will enable me to interact with speakers of English.	4,6355	,53891
2 English will allow me to travel to various countries and enhance my understanding of different cultures.	4,5421	,61859
3 English will allow me to connect with individuals from a wide range of cultural backgrounds.	4,5981	,52950
4 English will provide me with global connections and networking opportunities.	4,5981	,54703
5 English will allow me to participate in cross-cultural exchanges and activities.	4,5421	,61859
6 I will need English for further study.	4,5794	,63003
7 I will need English for my future career.	4,5794	,63003

Overall, the mean values suggest that the participants consider various factors related to intercultural communication, travel, networking, and future perspectives as significant motivations for engaging in English language learning.

As demonstrated in Figure 1, the findings from the questionnaire revealed that students have various intercultural experiences, where intercultural contacts via social media (45%), having international friends (44%) and traveling abroad (36 %) prevail. 6 % of the students reported on the importance of getting intercultural experience through participation in overseas and academic mobility programs.

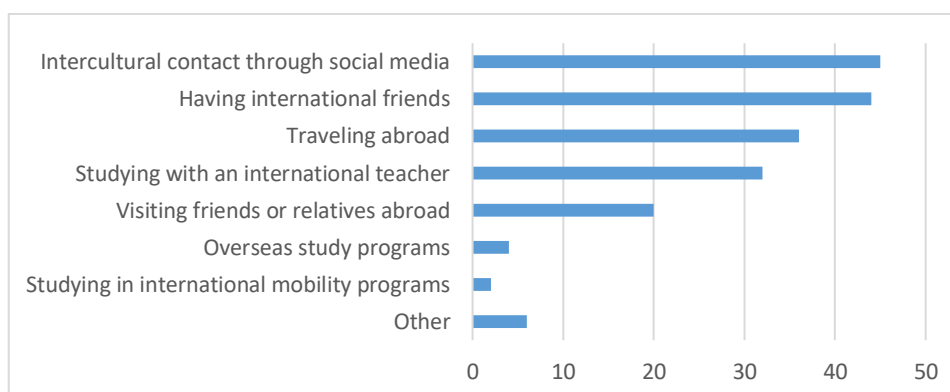

Figure 1 – Students' intercultural experiences (%)

RQ 2. Do students feel ready for intercultural communication and citizenship?

To find out whether students feel ready for intercultural communication and citizenship, they were asked two questions which were adapted from the questionnaire by W.Baker and F.Fang [12]: “Do you believe you are adequately prepared for intercultural communication and citizenship?” and “To what extent do you feel your English classes have equipped you for intercultural communication and citizenship?”. The results are presented in Table 3 below.

Table 3 - Students' readiness for IC

	Mean	SD
8 Do you believe you are adequately prepared for intercultural communication and citizenship?	3,5607	1,08313
9 To what extent do you feel your English classes have equipped you for intercultural communication and citizenship?	2, 8533	1,18795

The mean score for students' readiness for intercultural communication and citizenship is 3.56, indicating a moderate level of readiness for these areas. Concerning the students' viewpoints on the efficacy of EFL classes, the mean value of 2.85 indicates that students believe their English classes have provided a lower level of preparation. Overall, the data obtained indicates a potential

gap between students' expectations and their actual experiences in their English classes regarding intercultural communication and citizenship. Further analysis and exploration of this gap may help identify specific factors contributing to these perceptions and inform strategies for improvement.

RQ 3. Is students' motivation for learning English linked to their readiness for intercultural communication and citizenship?

The third research question concentrated on identifying the essential factors influencing intercultural communication and citizenship. W. Baker and F. Fang have extensively examined these factors [12]. Notably, previous research findings indicate that while most of the participants are acquainted with the concept of intercultural citizenship, they identify themselves as intercultural citizens only sometimes. The participants also experienced confusion when asked to provide qualities and responsibilities of an intercultural citizen [13].

Table 4 – IC factors	Mean	SD
10 Taking an active stance in addressing global social issues	3,8692	,75341
11 Taking an interest in global social issues	3,8879	,85038
12 Speaking English	4,0841	,89148
13 Speaking other foreign languages	3,9813	,80072
14 Experience of intercultural communication	4,0935	,72075
15 Acquiring knowledge about various cultures	4,1215	,73601
16 Travelling and getting experience	4,1308	,68796
17 Understanding and showing respect for cultural differences	4,0935	,72075
18 Learning about various cultures	4,1028	,85710
19 Empathizing with people from other countries	3,8785	,82084
20 Staying informed of current issues that impact international and intercultural relations	4,1028	,69952

The mean for each of the statements in Table 4 ranged from 3,86 to 4,13, which shows a general agreement to the importance of all the intercultural citizenship factors. The participants unanimously recognize the significance of learning English and other foreign languages as crucial components for becoming an intercultural citizen. Furthermore, such important factors as comprehending diverse cultures and acquiring intercultural communication skills were also emphasized by the respondents. However, a slight preference to travelling over other factors is evident. This inclination might be attributed to participants' perception that acquiring intercultural citizenship is closely linked to gaining cross-cultural experience through international travel.

To explore the potential correlation between students' motivation for learning the English language and their readiness for intercultural communication and citizenship, the Pearson Correlation Coefficient was calculated (Table 5).

Table 5 – Pearson's correlation

	Readiness for IC	
	Pearson's correlation	,224
	Sig. (2-tailed)	0,020
	N	407

*Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed)

The Pearson correlation between the two sections revealed that there is a significant relationship between students' motivation for English language learning and their readiness for communication and citizenship on the intercultural level ($r=,224$, $p\text{ value}<0,05$). Thus, students who are motivated to learn English are more interested in developing their intercultural skills and intercultural citizenship behaviours. The correlation results contribute to the acceptance of the hypothesis of the study.

DISCUSSION

One of the effective strategies for intercultural competence and citizenship development is considered to be an intercultural encounter which takes place when one interacts with someone from another linguocultural community. In modern academic realia this becomes not a difficult task to complete, since Kazakhstani universities tend to invite foreign professors to give lectures and practical classes or teach foreign languages. Furthermore, the number of international students accessing higher education in Kazakhstan appears to be increasing. Foreign professors and foreign students bring their languages, cultures, and perspectives to class.

The following pedagogical sequence may be offered to implement in the FL classroom to promote students' intercultural competence and citizenship (Table 6). The sequence has several stages which are presented in the table below.

Table 6 - Stages of intercultural encounters

Intercultural encounter 1	Intercultural encounter 2	Action in the community	Reflection
Stage 1: Preparation			
Activating students' knowledge about the culture of the visitor	Preparing for the visit	Making presentations on cultural tips	Discussing cultural similarities and differences
Stage 2: Visit			
Visit of guest	Visit of guest	Making short videos, Instagram/ Facebook posts	Sharing knowledge with the university community Preparing other students for intercultural encounters
Taking action	Sharing knowledge with peers	Posting on social media, collecting the feedback	Sharing knowledge with the university community Preparing other students for intercultural encounters

The preparation stage can be conducted in the form of discussion which helps understand what knowledge students have about culture in general and about the culture of an intercultural visitor, in particular. Students may be asked to brainstorm the concept of culture, to prepare a list of questions related to cultural practices and perspectives of a guest as well as their expectations from the visit. Prior to the visit, the guest prepares some cultural activities to conduct in class. During Stage 2 the visitor may speak on specific aspects of his/her own culture confirming/disconfirming information students have learned prior to the visit. While listening to the guests, students may be asked to compare their views about the culture with the information presented by the speaker. After the encounter, it is necessary to conduct an activity aiming at helping students recognize their original ideas and views about the visitor's culture and whether these have changed after speaking with him/her. The following step is to ask students to create presentations providing tips on what foreigners should know about a particular culture and to reflect on cultural information which was new for them. The purpose of this stage is to cultivate students' cultural awareness and enhance their understanding of cultural distinctions. As part of the community action plan, students can be asked to create short videos and write posts which may be uploaded on social media and then used by other teachers in their FL classes.

CONCLUSION

In conclusion, the research results demonstrate that students exhibit strong motivation for learning English. Moreover, the participants have a diverse range of intercultural experiences and

express readiness for intercultural communication and citizenship. Nevertheless, the majority of students expressed dissatisfaction when evaluating the effectiveness of their English classes in preparing them for intercultural communication and citizenship, suggesting that their EFL classes do not sufficiently cover these aspects. One potential approach to address this gap would be to reconsider the intercultural dimensions of FL education and make them more practice-oriented, specifically through integrating computer-mediated intercultural communication activities into language curricula. There is a certain discrepancy between how students evaluate their own readiness for intercultural communication and their negative evaluation of EFL classes. To better understand this discrepancy, a follow-up study should be conducted, employing a qualitative research method such as interviews with students.

INFORMATION ON FINANCING

The research work conducted under IRN AP13268744 has been funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Byram, M. (2018). *From foreign language education to education for intercultural citizenship: Essays and reflections*. Clevedon: Multilingual Matters. <http://dx.doi.org/10.21832/9781847690807>
- 2 Oxley, L., & Morris, P. (2013). Global citizenship: A typology for distinguishing its multiple conceptions. *British Journal of Educational Studies*, 61(3), 301–325. <https://doi.org/10.1080/00071005.2013.798393>
- 3 Porto, M. (2018). Intercultural Citizenship Education in the Language Classroom. In M.Porto (Ed.), *The Palgrave Handbook of Global Citizenship and Education* (pp. 489-506). London: Macmillan. http://dx.doi.org/10.1057/978-1-137-59733-5_31
- 4 Byram, M. (2009). Intercultural competence in foreign languages. The intercultural speaker and the pedagogy of foreign language education. In D. Deardorff (Ed.), *The SAGE handbook of intercultural competence* (pp.321-332). California: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781071872987>
- 5 Byram, M., Perugini, D. C., & Wagner, M. (2013). The Development of Intercultural Citizenship in the Elementary School Spanish Classroom. *Learning Languages*, 18 (2), 16-31. <http://hdl.handle.net/10993/27149>
- 6 Wagner, M., Cardetti, F., & Byram, M. (2018). The humble linguist: interdisciplinary perspectives on teaching and assessing intercultural citizenship. In E. M. Luef & M. Marin (Eds.), *The talking species: Perspectives on the evolutionary, neuronal and cultural foundations of language* (pp. 419-443). Graz, Austria: Uni-Press Graz Verlag.
- 7 Hsieh, J. (2009). *Reconceptualization English teaching in Taiwan: action research with technical college students*. [Doctoral thesis, University of Durham]. Durham E-theses.
- 8 Golubeva, I., Wagner M., & Yakimowski, M.E. (2017). Comparing students' perceptions of global citizenship in Hungary and the USA. In M. Byram, I. Golubeva, H. Hui & M. Wagner (Eds.), *From principles to practice in education for intercultural citizenship* (pp.3-21). Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters. <http://dx.doi.org/10.21832/9781783096565-005>
- 9 Han, H., Li, S., Hongtao, J., & Yuqin, Zh. (2017). Exploring perceptions of intercultural citizenship among English learners in Chinese universities. In M. Byram, I. Golubeva, H. Hui & M. Wagner (Eds.), *From Principles to Practice in Education for Intercultural Citizenship* (pp. 25-44). Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters. <http://dx.doi.org/10.21832/9781783096565-006>
- 10 Lundgren, U. Intercultural encounters in teacher education - collaboration towards intercultural citizenship. In M. Byram, I. Golubeva, H. Hui & M. Wagner (Eds.), *From Principles to Practice in Education for Intercultural Citizenship*. – Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2017. – P. 45– 68. <https://doi.org/10.21832/9781783096565-007>

- 11 Yamada, E., Hsieh, J. Beyond language barriers: approaches to develop citizenship for lower level language classes. In M. Byram, I. Golubeva, H. Hui & M. Wagner (Eds.), *From Principles to Practice in Education for Intercultural Citizenship*. – Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2017. – P. 81–103. <https://doi.org/10.21832/9781783096565-008>
- 12 Baker, W., Fang, F. *From English language learners to intercultural citizens: Chinese student sojourners' development of intercultural citizenship in ELT and EMI programmes*. – British Council, 2019.
- 13 Gerfanova, E.F., Nemtchinova, Ye.M. Exploring perceptions of intercultural citizenship among Kazakhstani university students. //Bulletin of Toraighyrov University. – 2022. – № 3. – P.182–194. <https://doi.org/10.48081/KVKZ7976>.

Received: 09.08.2023

Студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынасқа және мәдениетаралық азаматтыққа дайындығын зерттеу

Э.Ф.Герфанова¹, З.Ф.Рудик², Л.Е. Дальбергеннова², Е. М. Немчинова³

¹Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 010000, Қазақстан Республикасы

³Сиэтл Тынық мұхиты университеті, Сиэтл, АҚШ

Соңғы жылдары мәдениетаралық азаматтықты дамытуға, студенттерді мақсатты және табысты мәдениетаралық диалогқа дайындауға бағытталған білімге көбірек көңіл бөлінуде. Мәдениетаралық азаматтықтың құрамдас бөлігін тілдік білім беруге кіріктірудің маңыздылығы туралы көптеген зерттеулерге қарамастан, олардың өте азы шет тілін үйренуге деген мотивация мен мәдениетаралық азаматтықты дамыту арасындағы байланысты зерттейді. Сандық деректер онлайн сауалнама арқылы жиналды, оған тілдік емес мамандықтардың 2-3 курсының 407 студенті қатысты. Алынған мәліметтер студенттердің ағылшын тілін үйренуге деген мотивациясының жоғары екендігін көрсетті. Қатысушылар ағылшын тілін үйренудің маңызды мотивтері ретінде мәдениетаралық қарым-қатынас, саяхат, болашақ мансап перспективаларымен байланысты әртүрлі факторларды қарастырады. Қатысушылар өздерін мәдениетаралық қарым-қатынас пен азаматтыққа дайын сезінеді. Дегенмен, ағылшын тілі сабақтарын бағалау кезінде респонденттердің көпшілігі мәдениетаралық коммуникацияға және мәдениетаралық азаматтыққа дайындыққа жеткіліксіз назар аударғанын атап өтті. Зерттеу студенттердің мотивациясы мен олардың мәдениетаралық дағдылары мен мәдениетаралық азаматтықты дамыту арасындағы байланысты зерттеу арқылы зерттеу мәселесіне қатысты бар теорияларға үлес қосады. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: алынған мәліметтерді шет тілі мұғалімдері студенттерді мәдениетаралық қарым-қатынасқа және мәдениетаралық азаматтыққа дайындауда пайдалана алады.

Кілт сөздер: мәдениетаралық азаматтық, түсінік, студенттердің мотивациясы, білім беру, мәдениет, тіл.

Материал 09.08.2023 баспаға түсті

Изучение готовности студентов к межкультурной коммуникации и межкультурному гражданству

Э.Ф.Герфанова¹, З.Ф.Рудик², Л.Е. Дальбергеннова², Е. М. Немчинова³

¹Astana IT University, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Тихоокеанский университет Сиэтла, Сиэтл, США

В последние годы образованию, направленному на развитие межкультурной гражданской ответственности обучающихся, на их подготовку к успешному межкультурному диалогу, уделяется всё большее внимание. Несмотря на многочисленные исследования, посвященные важности интеграции компонента межкультурного гражданства в языковое образование, в очень немногих из них рассматривается связь между мотивацией к изучению иностранного языка и развитием межкультурной гражданской ответственности обучающихся. Настоящее исследование направлено на изучение данной связи.

Количественные данные были собраны при помощи онлайн анкетирования, в котором приняли участие 407 студентов 2-3 курсов неязыковых специальностей. Полученные данные показали, что мотивация студентов к изучению английского языка высока, участники считают различные факторы, связанные с межкультурным общением, путешествиями, перспективами будущей карьеры значимыми мотивами для изучения английского языка. Участники чувствуют себя готовыми к межкультурному общению и гражданству. Однако, при оценке занятий английского языка большинство респондентов отметили их недостаточную направленность на подготовку к межкультурному общению и межкультурному гражданству. Исследование вносит свой вклад в существующие теории, относящиеся к проблеме исследования, через изучение связи между мотивацией студентов и развитием их межкультурных навыков и межкультурной гражданской ответственности. Практическая значимость данного исследования заключается в том, что полученные данные могут быть использованы преподавателями иностранных языков при подготовке студентов к межкультурному общению и межкультурному гражданству.

Ключевые слова: межкультурное гражданство, представления, мотивация, студенты, образование, культура, язык.

Материал поступил в редакцию журнала 09.08.2023

FTAMP 16.01.45

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp159-168](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp159-168)

Т.Н. Ермакова¹, Л. Ә. Ибраймова¹, Б. Молдағали², Д. Рысқұлбек¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ҰЛТТЫҚ БРЕНДТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Ұлттық бренд – ұлттың материалдық-рухани құндылығы, мәдениетінің бір бөлігі, мемлекеттің имиджі. Кез келген ел үшін оның әлемде қалай қабылданатыны, оның жетістіктері мен сәтсіздіктері, мәдениеті, халқы, салт-дәстүрі, өндірілген тауарлары ұлттық бренд ретінде қалай көрінетіні аса маңызды. Бұл мәселе тілді үйретуде де үлкен мәнге ие. Ол үшін, алдымен, брендті анықтау, тілді оқытуда брендтерді қолданудың маңызын нақтылау қажет.

Зерттеудің мақсаты – шетелдік студенттердің қазақтың ұлттық брендтері туралы аялық білімдерін анықтау арқылы ұлттық брендтердің тілді үйретудегі маңызын айшықтау. Бренд арқылы оқытудың тиімділігін негіздеу үшін эксперименттік жұмыстар жасалды. Ол үшін авторлардың түсірген бейнесабақтары қашықтан оқыту жағдайында Түркістан қаласындағы Қожас Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университетінде оқып жатқан шетелдік студенттерге ұсынылды. Мақалада жазылған мәліметтерді тіл

үйрететін мамандар өз ұлтының болмысына сәйкес, ұлттық брендтерін пайдаланып, тілді оқытуға болады. Сонымен қатар шетелдік тіл үйренушілерге қолдану арқылы мәдениетаралық қатысымды жеңілдетуге болады. Зерттеудің болжамы – тіл үйретудің лингвомәдениеттанымдық бағытының мазмұнын құрайтын ұлттық бренд материалдарын қолдану және оны игертуде интербелсенді оқыту технологиясын қолдануға басымдық беру арқылы оқыту шетелдік білім алушының мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруда тиімді тәсіл боп саналады.

Кілт сөздер: білім беру жүйесі, ұлттық бренд, білім, тіл, игеру.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында еліміздің мемлекеттік тілі – қазақ тілін оқыту мен үйрету әдістемелерінің сапасын жақсарту, қазақ тілінің қолданыс функциясын кеңейту және оны түрлі саладағы жұмсалыс мәдениетін арттыру нақты көрсетілген. Осыған орай елімізде тілді оқытудың жаңа заман сұранысына лайықты әдістемелері әзірленіп, ғалымдардың зерттеу нысанына айналып отыр. Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарттарына сәйкес «Қазақ тілін оқытуға арналған типтік бағдарлама» әзірленіп, елімізге белгілі ғалымдар Ф. Оразбаева, З. Күзекова, З. Ерназарова т.т. сынды ғалымдардың тілді екінші тіл, шет тілі ретінде оқытуға байланысты оқу құралдары әзірленді.

Жаңа тілді үйрену – жаңа бір әлемді ашумен, ондағы барлық құбылыстар мен әрекеттерді зерделеп, тілді қолданушылардың танымдық ерекшеліктері мен ұлттық құндылықтарын қабылдаумен тең. Демек, кез келген жаңа тілді үйрену үшін, сол ұлттың мәдениетімен танысу қажет. Ал бұл қажеттілік өз кезегінде тілді мәдени аспект арқылы оқыту ағымын қалыптастырып, әсіресе, полиэтносты қоғамдағы тіл оқытудың басты құралы бола алады. Осыған орай, тілді үйретуде дәстүрден тыс түрлі әдістерге мән беріле бастады. Сондықтан бұл зерттеудің мақсаты – тілді шет тілі ретінде ұлттық бренд арқылы оқытудың дидактикалық мүмкіндігін көрсету. Ешқандай әдістемелік әдебиеттер де, бағдарламалар да сабақтың дайын сценарийін жасап бермейді. Тәжірибелі оқытушы әр сабаққа жеке өзінің тәжірибесін енгізіп отырады [1, 108].

Осы секілді оқыту әдістеріне деген жаңаша көзқарастар мен әлемде орын алған пандемия жағдайы тіл үйрету әдістерін де, форматын да түрлендіріп, тіл үйренуге деген креативті идеялардың қалыптасуына түрткі бола бастады.

Өзгермелі заманда бәрі өзгеруде: қоғам да, құндылықтар да, адамдар арасындағы қарым-қатынас та, тіл үйренушілердің құлшынысы мен талабы да т.т. Тілді бұрынғыдай дәстүрлі жүйе бойынша грамматикалық құрылымдар арқылы оқыту ескіріп, коммуникативтік қажеттілік басты фактор ретінде айқындалды, контактілі оқытудан қашықтан оқытуға көштік. Мұндайда не істеу керек? ХХІ ғасыр адамының коммуникативтік қажеттілігін тұлғаның танымдық және психологиялық ерекшеліктерімен қалай үйлестіруге болады? Әсіресе тілдік ортадан қашықтағы тіл үйренушілерге жасанды ортаны қалай тудыруға болады? Міне, осы секілді сұрақтарды зерделеу барысында бұл мақала тілді ұлттық брендтер арқылы оқыту мәселесіне арналады.

КІРІСПЕ

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытып, меңгерту әдістемесін қазіргі заманға сай жаңа технологиялар негізінде оқытудың мазмұнын жаңаша құру заман талабы болып отыр. Қазақ тілін екінші тіл ретінде шетелдіктерге меңгертуде мәдениетаралық қатысымға ерекше басымдық беру керектігі анық байқалады. С. И. Шевелева зерттеу еңбегінде шетелдік тіл үйренушілердің мәдениетаралық құзыреттіліктерін қалыптастыруда оқыту технологияларынан когнитивтік-әрекеттік, тұлғалық-әрекеттік, этнографиялық, лингвопрагматикалық моделін анықтап көрсетеді [2]. Мұндағы когнитивтік-әрекеттік модель

материалды перцептивті деңгейден концептуалды деңгейде саналы түрде меңгеруге; тұлғалық-эрекеттік студенттің жеке тілдік тұлғасын қалыптастыруға, этнографиялық модель – тіл үйренушінің өзінің және өзгенің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сезінуде этнографиялық компоративтік талдау жасау арқылы игеруге мүмкіндік береді [2, 57-60 б.]. Қазақ тілін оқытуда мәдениаралық құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған, мәдениеттер арасындағы түсіністікті жеңілдету үшін тіл меңгертуде дидактикалық принциптерге жүгінетін зерттеулер бар [3]. Фред Дервин мәдениетаралық тілдік құзыреттілікті бағалауда тіл үйретудегі кейбір мәселелерге сыни шолу жасайды. Мәдениетаралық коммуникация тіл үйрену және оқыту саласында қалай жұмыс істейді, сонымен қатар оны жоғары білім беруде қалай қолдануға болады? деген мәселелерге назар аударады.

Коммуниканттар мәдениетаралық коммуникацияның көмегімен әртүрлі мәдениеттер мен ұлттық стереотиптердің айырмашылығы мен сәйкестігін ажырата алады [4]. Себебі тілді шет тілі ретінде үйрену ұлттық мәдениет пен әлемдік мәдениетті игерудің танымдық құралы ретінде қолданылады. Тілді меңгертуде оны ұлттың бетбейнесі, этностың жаны ретінде көрсету мәдениетаралық қатысымды қалыптастыруға зор көмегін тигізеді. Ол туралы И. Цвик филолог студенттердің мәдениетаралық қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыруға байланысты мәселеге арналған зерттеу еңбегінде проблемалық, эвристикалық, зерттеушілік, жобалық әдіс, шығармашылық оқу, пікірталас, дөңгелек үстел, этномәдени сияқты т.б. оқыту әдістеріне мән береді. Осындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау мақсатында туған этномәдени мазмұнмен толтырылған нақты оқыту әдісін ең тиімді әдіс ретінде атап көрсетеді. Автор білім беру үдерісіне қатысушының басқа этнос өкілдерінің эмоционалдық күйлерін тәжірибе/эмпатия жағдайларын құруды басты мәселе етіп қояды: «өзінің мәдени болмысын сақтай отырып, басқаның ұлттық-мәдени құндылықтарын қатар дамыта отырып, оның мазмұнын меңгеруге негізделген», – деп көрсетеді [5, 129 б.]. Расында да, сол елдің мәдениетімен, осы тілде сөйлейтін халықтың менталитетімен таныспай, шет тілін меңгеру бұл тілді толыққанды білуді қамтамасыз ете алмайды. Біз тілдің өзін ғана емес, сонымен қатар сөйлеушінің «әлем бейнесін» де меңгеруіміз керек [6, 60]. Мәселен, түрік ғалымдары тіл үйренушілердің мәдениетаралық қатынастан хабардар болуға назар аударып, екінші тілдің мәдениетін сыни тұрғыдан талдай алуына мән береді [7]. Демек, тіл үйренушінің ұлттық брендтерді білуі сол елдің мәдениеті мен болмысын, құндылығын, ерекшелігін тануымен бірдей.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеудің алғашқы кезеңінде теориялық және эмпирикалық зерттеулер орын алды. Педагогикалық, психологиялық және жалпы әдістемелік әдебиеттерге теориялық анализ жасалып, ғылыми еңбектер сараланды. Ұлттық бренд арқылы тілді меңгертуге байланысты материалдар түрлі кілт сөздер арқылы ізделді. Мысалы, «ұлттық бренд», «бренд», «тілді меңгерту», «тілді ұлттық бренд арқылы меңгерту», «оқытудың жаңа технологиялары», «жаңа технологиялар». Лингвистикалық немесе педагогикалық бағытта ұлттық бренд арқылы тілді меңгерту туралы еңбектер табылмады. Қолжетімді интернет ресурстарының барлығындағы еңбектерде елтанымдық бағытта тілді меңгерту туралы зерттеулер көп кездеседі. Онда ұлттық брендтер туралы айтылмаған.

Олардың ішінен ұлттық брендті анықтауға байланысты және тілді меңгерту әдістері туралы еңбектерге басымдық берілді, интернет ресурстар мен электронды кітапханалардан дереккөздер жиналды. Атап айтқанда, Educational Resource Information Center (ERIC), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Scholar.google, Academic Search Ultimate (EBSCO HOST), Elibrary.ru, Linguistics and Language Behavior Abstract (LLBA), Proquest.libguides, Researchgate.net, Arts & Humanities Citation Index, ERIC. Зерттеу барысында мынандай әдістер қолданылды: теориялық (анализ, синтез, нақтылау); диагностикалық (сауалнама алу, тапсырмалар әдісі). Тәжірибе барысында тілдік-қатысымдық дағдыларын қалыптастыру

деңгейлерін тексеру мақсатында сауалнама, эксперимттік бағалау, рефлексия, статистикалық (кесте, сызба, диаграмма) әдістері қолданылды. Бұлар үйренушілердің тілін дамытудағы кедергі факторларын анықтауға, әдістемелік жүйенің тиімділігін ғылыми негіздеуге мүмкіндік береді. Ол үшін ұлттық брендтер арқылы тілді меңгертуді анықтау мақсатында Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің филология және медицина факультетінде оқитын 51 шетелдік (1 курс) студенттен ашық сауалнама алынды [8]. Бейнесабақтарды тыңдау арқылы жасалған эксперименттің бұл түрі шетелдік студенттердің қазақтың ұлттық брендтері туралы аялық білімдерін анықтауға негізделді. Олардың Қазақстанға алғаш келуі және қазақ тілінен арнайы дайындығы жоқ. Университетте қазақ тілі пән ретінде бастапқы деңгейден бастап оқытылады. Сол себепті экспериментті қазақ тілі пәнінің оқытушысы жүргізді.

Эксперимент жасау үшін «Қазақ тілі. Бейнесабақтар» топтамасы 15 бейнесабақ алынды [9]. Ұлттық брендті насихаттау, мемлекеттік тілді дамыту, қазақ халқының рухани құндылықтарын насихаттаудың оңтайлы жолы ретінде бейнесабақтар арқылы тілді үйретуді атап көрсетуге болады.

Бейнесабақты қашықтан отырып көре алады. Өз бетімен де орындауға болады. Бейнесабаққа енгізілген материалдар ұлттық брендке негізделген. Мысалы, Қазақстанның ең танымал қалалары (Алматы, Түркістан), ұлттық тағамдар (ет, бауырсақ, құрт, жент), ұлттық ойындар (алтыбақан, соқыртеке) т.б. Жаңа сөздердің дұрыс айтылу үлгісін тыңдау, қайталау арқылы тіл үйренушілер қазақ тіліндегі сөздерді дұрыс айтып, тез үйренуіне жағдай жасайды. Бейнесабақтарға айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым тапсырмаларына ұлттық брендтер болып саналатын тақырыптар бойынша материалдар енгізілген.

Бейнесабақтарды көріп, сабақ модульдерін аяқтаған соң, бренд арқылы оқытудың тиімділігін анықтау үшін респонденттерге сауалнама беріліп, «Ұлттық бренд туралы тіл үйренушінің санасында ұғым қалыптасты ма?», «Шетелдік білім алушылардың мәдениетаралық құзыреті қалыптаса ма?» «Тілді оңай және қызықты етіп үйретуде қаншалықты көмектесе алады?» деген сұрақтарға жауап алу көзделді. Аталған мәселелерді шешу мақсатында сауалнама әдісі қолданылып, Google қосымшасы арқылы алынды.

Эксперимент жұмыстарының қорытындысын IBM SPSS Statistics бағдарламасымен талдау жасалып, бренд негізінде тілдің оқытудың тиімділігі анықталды. Сауалнама сегіз елдің студенттеріне жүргізілген. Қатысушылардың басым бөлігі Ауғанстан мен Түркиядан (11), одан кейін Дағыстан (7), Қырғызстан мен Ресейден (6), Қарақалпақстан (4), Якутия (3) және Өзбекстаннан (2) келді. Қатысушылардың гендерлік ерешелігінің көпшілігі ерлер (29) болды, ал әйелдер қатысушылардың 22% құрады.

Сауалнаманың екі сұрағы 1 - иә, 2 - жоқ, 3-аздап таңдауымен және үш сұрақ еркін жауап беру түрінде ұсынылды. Жиілік санды екі еселегенде пайыздық көрсеткіш шығады. Орта есеппен сенімділік пайыз бен жиынтық пайызды қосқанда 100 пайыздық көрсеткіш шығады. Жиілік талдау келесідей есептеледі.

Кесте 1 – Бейнесабақтардан өз ұлтыңызға тән ұқсастық таба алдыңыз ба?

Жауабы	Жиілігі	Пайызы	Жарамды көрсеткіші	Жинақталған пайыз
Иә	29	56,9	56,9	56,9
Жоқ	8	15,7	15,7	72,5
Аздап	14	27,5	27,5	100,0
Барлығы	51	100,0	100,0	

«Иә» деп жауап берген респонденттер саны – 29, «Жоқ» - 8, «Аздап» - 14. Жартысынан көбі ұқсастық тапқан. Бұл респонденттердің өзара ұлты туыс, түркі

халықтары екендігімен байланысты болуы мүмкін.

Кесте 2 – Бейнесабактан сізге не ұнады?

Жауабы	Жиілігі	Пайызы	Жарамды көрсеткіш	Жинақталған пайыз
Ортеке биі ұнады	6	11,8	11,8	11,8
Қазақтың ет тамағы	8	15,7	15,7	27,5
Барлығы	15	29,4	29,4	56,9
Қазақтың мәдениеті	12	23,5	23,5	80,4
Алтыбақан ойыны	3	5,9	5,9	86,3
Оқытушылар	5	9,8	9,8	96,1
Ұнамайды	1	2,0	2,0	98,0
Білмеймін	1	2,0	2,0	100,0
Барлығы	51	100,0	100,0	

«Бейнесабактан Сізге не ұнады?» Мұнда сұрақтарға жауап нұсқалары берілмегендіктен, респонденттер әр түрлі жауап жазған. Солардың негізгі және тақырыпқа сай түрлері: «Ортеке биі ұнады» - 6, 11,8 %; «Қазақтың ет тамағы» – 8 адам, 15,7 %; «Барлығы» – 15, 29,4 %, «Қазақтың мәдениеті» – 12, 23,5 %; «Алтыбақан ойыны» – 3, 5,9 %; «Оқытушылар» – 5, 9,8 %; «Ұнамайды» – 1, 2,0 %; «Білмеймін» – 1, 2,0 %. Ең жоғарғы жиіліктегі 15 респондент барлығы деп жауап жазған.

Кесте 3 – Бейнесабактан тілді меңгеру оңай болды ма?

Жауабы	Жиілігі	Пайызы	Жарамды көрсеткіш	Жинақталған пайыз
Иә	34	66,7	66,7	66,7
Жоқ	5	9,8	9,8	76,5
Аздап қиналдым	12	23,5	23,5	100,0
Барлығы	51	100,0	100,0	

«Бейнесабактан тілді меңгеру оңай болды ма?» сұрағы бойынша «Аздап» 12 -23,5%, «Жоқ» – 5 – 98%, «Иә» – 32 – 62,7% жауап берді. Тілді игерудің оңай болуы 50 пайыздан жоғары. А1, А2 деңгейінде оқитын студенттер үшін жаңа тілді меңгеруде қиындықтарға кездесуі – қалыпты фактор.

Кесте 4 – Бейнесабактан соң ұлттық бренд туралы не білдіңіз?

Жауабы	Жиілігі	Пайызы	Жарамды көрсеткіш	Жинақталған пайыз
Ұлттық биі туралы білдім	2	3,9	3,9	3,9
Қазақ халқының мәдениеті туралы	12	23,5	23,5	27,5
Барлық брендтерді	11	21,6	21,6	49,0
Ұлттық киім	6	11,8	11,8	60,8
Ет тағамы	13	25,5	25,5	86,3
Аз білдім	6	11,8	11,8	98,0
Ұлттық ойындар	1	2,0	2,0	100,0
Барлығы	51	100,0	100,0	

«Ұлттық би туралы білдім» – 2, «Қазақ халқының мәдениеті туралы» – 12, «Барлық брендтерді» – 11, «Ұлттық киім» – 6, «Ет тағамы» – 13, «Аз білдім» – 6, «Ұлтық ойындар» – 1. Ет тағамы – нақты жауап. Қазақ халқының мәдениеті – жалпылама жауап. Өйткені респонденттер бейнесабактағы барлық ақпаратты қазақ мәдениетімен байланыстырған болуы мүмкін. «Барлық брендтер» де жалпылама жауапқа жатады. Нақты жауап біреу – «ет тағамы».

Кесте 5 – Бейнесабактан соң «Қазақстан» сөзіне ассоциацияңыз қандай?

Жауабы	Жиілігі	Пайызы	Жарамды көрсеткіш	Жинақталған пайыз
Мейірімді, кішіпейіл	11	21,6	21,6	21,6
Қонақжай	13	25,5	25,5	47,1
Ұлттық тағамы	4	7,8	7,8	54,9
Көп ұлтты	2	3,9	3,9	58,8
Керемет Жақсы	12	23,5	23,5	82,4
Білмеймін	5	9,8	9,8	92,2
Менің университетім	1	2,0	2,0	94,1
Қазақтың мекені бейбіт ел	3	5,9	5,9	100,0
Барлығы	51	100,0	100,0	

«Мейірімді, кішіпейіл» – 11, «Қонақжай» – 13, «Ұлттық тағамы» – 4, «Көп ұлтты» – 2, «Керемет, жақсы» – 12, «Білмеймін» – 5, «Менің университетім» – 1, «Қазақтың мекені бейбіт ел» – 3. Қазақстан туралы ассоциациясын білу алдыңғы сауалнамада да болған. «Бейнесабактардан соң респонденттің стереотипі өзгеруі мүмкін бе?» деген сұрақтың жауабын алу үшін берілген еді. Алайда нәтиже көрсеткендей стереотип ұзақ уақыт бойы қалыптасатындықтан, бір ғана эксперимент аясында стереотип бірден өзгере қоймайтыны көрінді. Себебі «көп ұлтты», «қонақжай», «мейірімді», «қазақтың мекені» түркі халықтарының арасында көптен бері бар стереотиптер. Алайда «ұлттық тағам» – жаңа стереотип. Бейнесабактардағы «ет тағамы» тақырыбы жаңа стереотип туғызғаны көрінді.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында тілді бренд арқылы оқытуда сөйлеу әрекетінің төрт түріне де көңіл бөлінді. Кезең-кезеңмен үйретілетін оқу дағдылары тілдік тұлғаның қалыптасуына әкеледі. С. Н. Татарничева шет тілдерін үйренудегі қазіргі ағымдарға сәйкес мәдениетаралық қатысымдық құзыреттіліктер жүйесіндегі басты буын қатысымдық-әлеуметтік дағды қалыптастыруға байланысты мына басты кезеңдерін атап көрсетеді: 1-кезең үлгілерге негізделген басты әрекетті меңгеру – операция кезеңі. 2-кезең операцияны қайталау арқылы қалыптасатын автоматтандырылған кезең – дағдылар кезеңі. 3-кезең дағдыларды жаңа жағдаяттарда комбинациялау – іскерлік кезеңі [10, 77].

Қашықтан білім берудің тиімділігін «бейнесабактан тілді меңгеру оңай болды ма?» деген сұраққа берілген жауаптың пайыздық көрсеткішінің артқандығын 3-кестеден байқауға болады.

Бейнесабак арқылы тыңдаушылардың қазақ халқы туралы танымдық ақпараты молайғандығы 4-кестеден көрінеді. Мысалы, сауалнамада «бейнесабактан соң ұлттық бренд туралы не білдіңіз?» сұрақта бейнесабакта айтылған брендтерді көрсеткен, соның ішінде «ет тағамы» деген жауап басымырақ.

Аслы Фишекжиоғлу екінші тілді меңгеруде оның мәдениетін білгенде мәдениаралық құзыреттілігі артып, тіл үйренуші өз тілімен салыстыра үйрене алатындығын жазған. Автор мұны батыста әлеуметтік акт, мәдениаралық және мәдени құзыреттілік, ал славян

мәдениетінде лингвоелтану деп аталады дейді [11, 312-329]. Осыны негізге алатын болсақ, ұлттық брендтердің көбісі басқа тілге аударылмайды. Сондықтан тіл үйренуші күнделікті қолданыста болатын ұлттық брендтердің мағына-мазмұнына ажырата алатын болады.

Респонденттер өз ұлтымен ұқсастықтарын салыстырды. Өйткені сауалнамада салыстырып көруді нұсқап тұрғандықтан, барлығының салыстыруып көруі орынды. 1-кестеде көрсетілгендей респонденттердің тек 51 респонденттің 8-і ғана «ұқсастық жоқ» жауабын берген.

Тілді оқытуды тек грамматиканы емес, сол тілдің иесі, яғни сол ұлтқа қатысты ақпараттар берудің тиімді екендігіне көз жеткіздік. Себебі тыңдаушылар тапсырмаларды орындау кезінде грамматикалық тапсырмалардың пайызынан гөрі, брендке қатысты жауаптар көрсеткіші жоғары. Бұдан бренд арқылы тілді меңгерудің артықшылығын көруге болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында тілді бренд арқылы оқытуда сөйлеу әрекетінің төрт түріне де көңіл бөлінді. Кезең-кезеңмен үйретілетін оқу дағдылары тілдік тұлғаның қалыптасуына әкеледі. С. Н. Татарничева шет тілдерін үйренудегі қазіргі ағымдарға сәйкес мәдениетаралық қатысымдық құзыреттіліктер жүйесіндегі басты буын қатысымдық-әлеуметтік дағды қалыптастыруға байланысты мына басты кезеңдерін атап көрсетеді: 1-кезең үлгілерге негізделген басты әрекетті меңгеру – операция кезеңі. 2-кезең операцияны қайталау арқылы қалыптасатын автоматтандырылған кезең – дағдылар кезеңі. 3-кезең дағдыларды жаңа жағдаяттарда комбинациялау – іскерлік кезеңі [10, 77].

Қашықтан білім берудің тиімділігін «бейнесабактан тілді меңгеру оңай болды ма? деген сұраққа берілген жауаптың пайыздық көрсеткішінің артқандығын 3-кестеден байқауға болады.

Бейнесабак арқылы тыңдаушылардың қазақ халқы туралы танымдық ақпараты молайғандығы 4-кестеден көрінеді. Мысалы, сауалнамада «бейнесабактан соң ұлттық бренд туралы не білдіңіз?» сұрақта бейнесабакта айтылған брендтерді көрсеткен, соның ішінде «ет тағамы» деген жауап басымырақ.

Аслы Фишекжиоғлу екінші тілді меңгеруде оның мәдениетін білгенде мәдениаралық құзыреттілігі артып, тіл үйренуші өз тілімен салыстыра үйрене алатындығын жазған. Автор мұны батыста әлеуметтік акт, мәдениаралық және мәдени құзыреттілік, ал славян мәдениетінде лингвоелтану деп аталады дейді [11, 312-329]. Осыны негізге алатын болсақ, ұлттық брендтердің көбісі басқа тілге аударылмайды. Сондықтан тіл үйренуші күнделікті қолданыста болатын ұлттық брендтердің мағына-мазмұнына ажырата алатын болады.

Респонденттер өз ұлтымен ұқсастықтарын салыстырды. Өйткені сауалнамада салыстырып көруді нұсқап тұрғандықтан, барлығының салыстыруып көруі орынды. 1-кестеде көрсетілгендей респонденттердің тек 51 респонденттің 8-і ғана «ұқсастық жоқ» жауабын берген.

Тілді оқытуды тек грамматиканы емес, сол тілдің иесі, яғни сол ұлтқа қатысты ақпараттар берудің тиімді екендігіне көз жеткіздік. Себебі тыңдаушылар тапсырмаларды орындау кезінде грамматикалық тапсырмалардың пайызынан гөрі, брендке қатысты жауаптар көрсеткіші жоғары. Бұдан бренд арқылы тілді меңгерудің артықшылығын көруге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлемдік интеграциялық байланыстар халықтардың бір-бірінің тілдерін үйрену үдерісін жандандырды. Осымен байланысты қазіргі кезеңде шетелдіктерге тіл үйретуде мәдениетаралық қатысым, оның мазмұндық компоненттерінің бірі ұлттық-рухани құндылықтарды меңгерту – өзекті мәселе.

Эксперименттің анықтау (констатациялау) кезеңінде білім алушылардың ұлттық бренд туралы түсініктерінің мүлдем аз екендігі және оның басты себептері анықталып, болашақта тіл үйренуде ұлттық рухани құндылықтарды игерудің шетелдік білім алушының зияткерлік өсуіне, когнитивтік-логикалық ойлауы қабілетінің артуына, мәдениетаралық қатысымдық қабілетінің қалыптасуына негіз болатынына сенімінің бар екендігін аңғартты.

Зерттеу барысында болжамға сәйкес тіл үйренушілердің ұлттық менталитетті түсініп, ұлттық психология, ұлттық мәдениетті игерудің тіл үйреніп, сол халықпен біте қайнасып кетуі үшін ұлттық брендтерді игерудің де маңыздылығын түсінді. Оны меңгеруге үлкен ықылас танытты, қызыға игерді, белсенділік танытты.

Тілді меңгерту барысында шетелдік студенттердің қазақ халқының ұлттық брендтерін меңгеру барысында үнемі өз халқының ұлттық брендтерімен де салыстыра-салғастыра отырып, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін түсінуге бет бұрғандары ерекше құбылыс болды. Мұның өзі болашақта тіл үйреу барысында лингвомәденитанымдық бақытта тілді меңгерту әдістемесінде ұлттық рухани құндылықтарды салыстыра-салғастыра зерттеудің, оның нәтижелерін оқыту үдерісінде тиімді қолданудың пайдалы қырлары бар екендігі, осы бағытта тереңірек зерттеулер жүргізуге мән беру керектігі ұсынылады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒСБК 2021-2023 ж. мемлекеттік грантымен қаржыландырылған АР09259496 «Қазақ тілін сандық ресурстар арқылы ұлттық бренд негізінде меңгерту» жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Даниленко, Л. П. *Нетрадиционные методы обучения иностранному языку на примере коммуникативной игры* // Научный журнал современные лингвистические и методико-дидактические исследования. Воронеж. – 2017. – №7, С.108–117.
- 2 Шевелева, С. И. *Формирование межкультурной компетенции обучающихся из стран азиатско-тихоокеанского региона на этапе предвузовской подготовки: дисс. на соис. степ. канд. пед.наук. по 13.00.08 – теория и методика профессионального образования* [Текст] – Томск, 2015. – 227 с.
- 3 Sheriyeva, G., Suleimenova, Zh., Meirbekov, A. *Didactic principles of formation of intercultural communicative competence in teaching the kazakh language* [Text] // Bulletin of Toraigyrov University. Pedagogical series. –2021. – № 4. – P. 321–333.
- 4 Mukhtar, L. *Features of value orientation development to foreign language culture of students: aspect of intercultural communication* [Text] // Bulletin of Toraigyrov University. Pedagogical series. –2021. – № 4. – P. 272–285.
- 5 Цвик, И. *Формирование межкультурной компетенции студентов-филологов. Дисс. на соиск. степ. д-ра педаг. наук. по 533.01 — педагогика высшей школы* [Текст] — Кишинёв: КГПУ им. И. Крянгэ, 2014. — 251 с.
- 6 Салиева, С. М. *Взаимосвязь языка и культуры при обучении иностранным языкам* [Текст] // Наука и образования сегодня. – 2018. – № 5 (28). – С. 60.
- 7 Cem, Alptekin, Sibel Tatar. *Research on foreign language teaching and learning in Turkey (2005-2009)* / [Электронды ресурс]. – <https://eric.ed.gov/?id=EJ1335922>
- 8 Ibraimova L, Koyanbekova S, Ryskulbek D, Moldagali B, Serikova S. *Exploring National Brands in the Field of Education: The Case of Kazakhstan* [Text] // Journal of Social Studies Education Research, 13(4), 2023. 97–117. <https://jsr.org/index.php/jsr/article/view/4523/594>
- 9 https://youtube.com/playlist?list=PLBucjuhdKDRAtJfV3uQ7p_emvm6InwIm6
- 10 Татарничева, С. Н. *Методика обучения иностранным языкам: теория и практика: электронное учебное пособие* [Текст]. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2021. – 47 с.

- 11 Aslı, Fişekcioğlu. *Language Worldview and Action-Oriented National Folklore Elements Approach for Teaching Turkish as a Foreign Language* // [Электронды ресурс]. – <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3692037>

Материал 08.08.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Danilenko, L. P. *Netradisionnye metody obuchenia inostrannomu iazyku na primere komunikativnoi igry [Non-traditional methods of teaching a foreign language on the example of a communicative game] [Text]* – // Nauchnyi jurnal sovremennye lingvisticheskie i metodiko-didakticheskie issledovania. Voronej. – 2017. – №7, P.108–117.
- 2 Şeveleva, S. İ. *Formirovanie mejkülturnoi kompetensii obuchaiuşıhsä iz stran aziatsko-tihookeanskogo regiona na epape predvuzovskoi podgotovki : diss. na sois. step. kand. ped.nauk. po 13.00.08 – teoria i metodika profesionálnogo obrazovania [Formation of intercultural competence of students from the countries of the Asia-Pacific region on the epape of pre-university training : diss. on sois. step. Candidate of Pedagogical Sciences. by 13.00.08 – theory and methodology of vocational education] [Text]* – Tomsk, 2015. – 227 p.
- 3 Sheriyeva, G., Suleimenova, Zh., Meirbekov, A. *Didactic principles of formation of intercultural communicative competence in teaching the kazakh language [Text]* // Bulletin of Toraigyrov University. Pedagogical series. –2021. – № 4. – P. 321–333.
- 4 Mukhtar, L. *Features of value orientation development to foreign language culture of students: aspect of intercultural communication [Text]* // Bulletin of Toraigyrov University. Pedagogical series. –2021. – № 4. – P. 272–285.
- 5 Svik, İ. *Formirovanie mejkülturnoi kompetensii studentov-filologov. Diss. na soisk. step. d-ra pedag. nauk. po 533.01 — pedagogika vysşei şkoly [Formation of intercultural competence of philology students. Diss. on the job. step. Doctor of Pedagogical Sciences. po 533.01 — higher school pedagogy] [Text]* — Kişinev: KGPU im. İ. Kränge, 2014. — 251 p.
- 6 Salieva, S. M. *Vzaimösväz iazyka i kültury pri obuchenii inostrannym iazykam [The relationship of language and culture in teaching foreign languages] [Text]* // Nauka i obrazovania segodnä. – 2018. – № 5 (28). – P. 60.
- 7 Cem, Alptekin, Sibel Tatar. *Research on foreign language teaching and learning in Turkey (2005-2009) / [Electronic resource].* – <https://eric.ed.gov/?id=EJ1335922>
- 8 Ibraimova L, Koyanbekova S, Ryskulbek D, Moldagali B, Serikova S. *Exploring National Brands in the Field of Education: The Case of Kazakhstan [Text]* // Journal of Social Studies Education Research, 13(4), 2023. 97–117. <https://jsser.org/index.php/jsser/article/view/4523/594>
- 9 https://youtube.com/playlist?list=PLBucjuhdKDRAAtJfV3uQ7p_emvm6lnwIm6
- 10 Tatarniseva, S. N. *Metodika obuchenia inostrannym iazykam: teoria i praktika : elektronnoe uchebnoe posobie [Methods of teaching foreign languages: theory and practice : electronic textbook] [Text].* – Tölätti: İzd-vo TGU, 2021. – 47 p.
- 11 Aslı, Fişekcioğlu. *Language Worldview and Action-Oriented National Folklore Elements Approach for Teaching Turkish as a Foreign Language* // [Electronic resource]. – <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3692037>

Эффективность использования национальных брендов в обучении казахскому языку

Т.Н. Ермакова¹, Л. Ә. Ибраймова¹, Б. Молдагали², Д. Рыскулбек¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы., 050000,
Республика Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы., 050010,
Республика Казахстан

Национальный бренд – это материальная и духовная ценность нации, часть ее культуры, имиджа государства. Бренд – это отражение того, как любую страну

воспринимают в мире, ее достижения и неудачи, культура, народ, традиции и обычаи, особо важно то, как выглядят в качестве национального бренда произведенные товары. Этот вопрос также имеет большое значение в обучении языку. Для этого в первую очередь необходимо определить бренд, уточнить важность использования брендов в обучении языку.

Цель исследования – раскрытие значимости национальных брендов при обучении языкам путем определения базовых знаний иностранных студентов о казахских национальных брендах. Проведена экспериментальная работа по обоснованию эффективности обучения с помощью брендов. Для этого снятые авторами видеоуроки были предложены в условиях дистанционного обучения иностранным студентам, обучающимся в Казахско-Турецком Университете имени Кожы Ахмета Яссауи в городе Туркестан. Данные, изложенные в статье, могут быть использованы специалистами – языковедами в обучении языку посредством национальных брендов в соответствии с идентичностью своей нации. Кроме того, применяя их при обучении изучающих иностранный язык, можно упростить межкультурную коммуникацию. Гипотеза исследования заключается в том, что эффективным подходом к формированию межкультурной коммуникативной компетентности иностранного обучающегося является обучение путем использования материалов национального бренда, составляющих содержание лингвокультурологического направления языкознания, и приоритетности использования интерактивных технологий обучения.

Ключевые слова: система образования, национальный бренд, знания, язык, овладение.

Материал поступил в редакцию журнала 08.08.2023

Efficiency of the use of national brands in teaching kazakh

T. N. Yermekova¹, L. A. Ibraimova¹, B. Moldagali², D. Ryskulbek¹

¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan,

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

The national brand is the material and spiritual value of the nation, part of its culture, the image of the state. A brand is a reflection of how any country, its achievements and failures, culture, people, traditions and customs are perceived in the world. It is especially important how the produced goods are perceived as a national brand. This question of language teaching is also of great importance. To do this it is necessary to determine the brand, to clarify the importance of using brands in language teaching.

The purpose of the study is to reveal the importance of national brands in teaching languages by determining the basic knowledge of foreign students about Kazakh national brands. Experimental work has been carried out to substantiate the effectiveness of training with the help of brands. For this, the video lessons filmed by the authors were offered in the conditions of distance learning to foreign students of the Kazakh-Turkish University named after Kozha Ahmet Yassau in Turkestan. The data presented in the article can be used by specialists - linguists in teaching the language through national brands in accordance with the identity of their nation. In addition, the information is useful for simplifying intercultural communication. The hypothesis of the study is an effective approach to the formation of intercultural communicative competence of a foreign student is teaching through the use of national brand materials that make up the content of the linguoculturological direction of linguistics. The method uses interactive learning technologies.

Keywords: education system, national brand, knowledge, language, mastery.

Received: 08.08.2023

М.Е.Какимова¹, Н.А. Кичикова², Е.В.Сабиева¹, А.С. Нурсеитов³

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

²Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, Элиста, 358000, Российская Федерация

³Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

РОЛЬ ВСЕОБЩЕЙ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ НАУКИ В ОСВОЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Поиск новых методологических подходов преподавания английского языка требует рассмотрения различных современных научных парадигм. Целью статьи является показать применимость и эффективность использования организационных методов тектологии на занятиях английского языка.

Английский язык занимает особое место в мировом научном сообществе и в связи с этим наблюдается большая потребность в разработке эффективных методик его преподавания.

В свою очередь, организационная точка зрения становится одним из необходимых условий развития специальных наук. Она позволяет расширить и развить сложившийся подход в решении конкретных задач. Поэтому она находит свою применимость практически во всех специальных сферах исследований, приводя к новому осмыслению существующих парадигм.

В данной статье будет представлено предписание основополагающих закономерностей тектологии и их экспериментальная реализация.

Исследование имеет теоретическую значимость, так как направлено на исследование методологических подходов к преподаванию английского языка с точки зрения организационного анализа. Экспериментально полученные результаты представляют практическую ценность в теории и практике преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: методология преподавания, методика преподавания, системные науки, организационная наука, тектология, организационная диалектика, организационные методы.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Общеизвестно, что далеко не все науки можно отнести к организационным. Такие науки принято именовать – «системными». Наиболее известные среди них: «Общая теория систем», «Кибернетика», «Системный анализ», «Синергетика» и многие другие. Среди них первым развернутым и наиболее широким вариантом общей теории систем является – тектология: всеобщая организационная наука (далее – тектология).

В рамках организационного подхода выделяется также так называемый «метод концентрированного воздействия» то есть направление максимального количества активностей на преодоление определенных сопротивлений. Так, например, ученый Богданов А. считает, что «Контрдифференциация» – это механизм устранения системных противоречий, путем «конъюгации» разошедшихся частей организованного целого [1, 155-222]. Для решения вопроса о методах исследования нами были изучены различные трактовки относительно законов организационной науки.

Данная наука, относясь к ряду системных, содержит уникальный алгоритм построения методов исследования. Поэтому ее закономерности выступают в качестве методологической и методической основ исследования.

Представленная статья, со стороны теоретической значимости раскрывает организационный анализ методологических подходов преподавания английского языка. К практической значимости исследования можно отнести полученные экспериментальным путем результатов использования организационных методов в методике преподавания английского языка.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время развитие цифровых технологий привело к масштабным изменениям в научной сфере. Получая мгновенный доступ к различного рода информации, появилась возможность к нахождению и проверке универсальных закономерностей, объединяющих точки зрения различных специальных направлений. Многие исследователи знакомы с науками о системах и понимают насколько ценно приложить данную точку зрения к специальным наукам для их поступательного развития и расширения границ [1, 11], [2, 80-81]. Примером актуальности данной точки зрения могут послужить современные изыскания системных наук в вопросах искусственной нейронной сети, языков программирования [3], педагогики [4, 4], менеджмента [5, 157], психологии [6, 93] и других.

Многие методисты, приверженцы организационной науки, утверждают, что, как и всякая задача, план проведения занятия, должен быть подвергнут самой обобщенной постановке [1, 23]. Что подразумевает применение организационной диалектики, то есть «тектологического акта», состоящего из трех этапов: «Кризис С», «Кризис Д» и «Кризис С*» [1, 388]. Это является основной схемой, включающий все содержание применения остальных организационных принципов.

В современных экспериментально подтверждённых исследованиях ученых-лингвистов видна тенденция ставить во главу угла именно данный подход в деле оптимизации полученных студентами новых знаний. К примеру, автор статьи, под названием «New Advances in Second Language Acquisition Methodology in Higher Education», сделал широкое обобщение существующих исследований в данном направлении. После обзора и анализа статей в рассматриваемом направлении исследования в таких базах данных, как «the Web of Science» и «Scopus databases», автор выявил три основных методологических подхода, используемых практикующими преподавателями английского языка, а именно:

1. task-based activities/case studies;
2. exploitation of authentic materials;
3. an implementation of blended learning [7, 3].

Вместе с тем, исследования по совершенствованию методик преподавания английского языка в основной своей массе опираются на методологические принципы, выработанные в условиях узкой специализации. Есть лишь небольшое количество работ, в которых отражено приложение отдельных универсальных организационных принципов функционирования систем.

В свою очередь, организационная точка зрения становится одним из необходимых условий развития специальных наук.

На сегодняшний день существует множество подходов к решению тех или иных задач преподавания английского языка, опирающихся на классическую методологию. Тектология, в свою очередь, имея универсальный характер своих принципов и являясь цельной наукой способна раскрыть их суть, дать свое виденье. Поэтому в данной статье рассматриваются различные методики преподавания английского языка с точки зрения организационной науки.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Данное исследование в основном опирается на выводы, сделанные автором А. Богдановым о тектологии В своей работе «Тектология: всеобщая организационная наука» он говорит различных изменениях системы в рамках рассматриваемого потока активностей: «Активности-сопротивления» – это энергия, затрачиваемая на изменение организационной связи, а «организованность» означает, что сумма частей целого, больше чем само целое, по отношению к определенным сопротивлениям [1, 64-67].

Иначе говоря, перегруппировка наличной суммы элементов может привести к более успешному их сочетанию, в отношении преодолеваемых сопротивлений.

Далее «дезорганизованность» – это сумма частей целого меньше чем само целое, по отношению к определенным сопротивлениям [1, 64].

«Тектологическая граница» по его понятиям, – это перерыв каких-либо активностей, то есть их предел распространения [1, 104].

Приводятся границы преобразования между «Кризис С» и «Кризис Д», где «Кризис С» означает разрыв «тектологической границы» между какими-либо комплексами, а «Кризис Д», наоборот, образование «тектологических границ». Нарушение «тектологических границ» означает начало процессов взаимодействия элементов, ранее не вступавших в данный процесс [1, 348].

Следующий процесс, так называемый «Конъюгация»: соединение активностей, ведущее к их взаимодействию. Данный процесс опирается на более широкое и глубокое понимание процессов взаимодействия, в сравнении со специальной точкой зрения определенной науки [1, 88].

«Ингрессия» понимается как организующая связь комплекса. Это именно то звено системы, которое формирует саму систему и определяет ее предел организованности. В то время как «Дезингрессия» – это граница распространения или перерыв определенных активностей. «Дезингрессия» возникает на месте перевеса сопротивлений среды, что равно разрыву определенной организационной связи системы [1, 97-101].

Предполагаются и «дополнительные соотношения» – это разошедшиеся части одной системы, которые путем взаимного дополнения поддерживают ее организационную устойчивость. Говоря конкретнее, те сопротивления среды, которые являются губительными для одной части системы, преодолеваются за счет другой и обратно. Чем полнее и точнее выдержаны «дополнительные соотношения», тем выше организованность системы [1, 198].

Существуют «положительный» и «отрицательный» подборы, где положительный – это воздействие среды, ведущие к количественному росту организованного целого, отрицательный – воздействие среды, ведущие к уменьшению количества сконцентрированных активностей в организованном целом [1, 134].

Данное исследование, со стороны теоретической значимости раскрывает организационный анализ методологических подходов преподавания английского языка. К практической значимости исследования можно отнести полученные экспериментальным путем результатов использования организационных методов в методике преподавания английского языка.

Описываемый метод в нашем исследовании позволяет использовать собственные принципы и методы на каждом этапе, отрезке, уровне преподавания английского языка. Таким образом, предполагается, что преподаватель, освоивший организационную точку зрения способен организовывать собственные методы преподавания английского языка, в зависимости от имеющихся конкретных данных выступающих перед ним задач. Еще одним возможным преимуществом овладения данной точкой зрения является ее способность научно-организационной проверки используемых в теории и практике преподавания английского языка решений, тем самым позволяя ведению не только непосредственной практики преподавания, но и облекая ее в научные формы.

Из этого следует, что использование организационных методов тектологии в методике преподавания английского языка повысит эффективность самих занятий и откроет возможности для дальнейших исследований в данном направлении. Тектология выступает в качестве надстройки методологии и методов. Отсюда следует, что принципы и методы тектологии являются цельно выстроенной системой познания.

Рассмотрев точки зрения различных ученых, занимающихся вопросами искусственной нейронной сети, языков программирования, педагогики, менеджмента, психологии и др., можно отметить, что организационная точка зрения изучает не просто те или иные процессы систем, но является самым способом организации методов познания мира. Это позволяет ей подвергать критике всякие иные формы организации теоретической мысли. Этому способствует ее цельный характер как науки. Говоря иными словами все методы тектологии являются взаимно дополняемыми. Они раскрывают особенности единого организационного процесса

РЕЗУЛЬТАТЫ

С точки зрения организационной науки, как и всякая задача, план проведения занятия, должен подвергнуться самой обобщенной постановке [1, 23]. Это подразумевает применение организационной диалектики, то есть «тектологического акта», состоящего из трех этапов: «Кризис С», «Кризис Д» и «Кризис С*» [1, 388]. Он является основной схемой, включающий все содержание применения остальных организационных принципов.

Далее, с позиции организационной науки всякое изменение начинается с «конъюгации». В рассматриваемом понимании это означает, что преподаватель приступает к непосредственному взаимодействию со студентами. Здесь преподаватель создает «положительный подбор» для усваивания нового учебного материала. Он объясняет тему, предоставляет новую лексику, приводит примеры и так далее. На этом этапе перед нами пока недостаточно зафиксированные в сознании новые знания. Это результат «Кризиса С», целью которого было обогащение студента новыми знаниями в рамках предмета английского языка, а именно лексики и грамматики. Говоря точнее, первый этап будет практически всецело построен на «положительном подборе».

Первый этап был реализован следующим образом. Была выбрана тема занятия – «Articles of furniture. Modern conveniences». Выбор был сделан исходя из учебного материала, в соответствии с учебной программой студентов первого курса группы ИЯ-22-2к [8, 116]. В качестве тем грамматики были выбраны следующие конструкции: “wish + past simple”, “wish + someone/something + would + base form of verb”. Данные грамматические правила выступают в качестве структурной «ингрессии» между выражаемыми идеями студентов и английским языком. Иными словами, шаблоны данных грамматических структур «ингрессивно» соответствуют смысловому содержанию выбранной темы.

Следует отметить, что между лексико-семантической темой занятия и грамматикой должны быть выдержаны «дополнительные соотношения». Представим, что кто-то из студентов хотел бы иметь дизайн своей квартиры в стиле “High-tech” и соответственно передать эту мысль на английском языке, и это будет выражено, к примеру, следующим образом “I wish I would have my future flat interior in “High-tech” style. То есть студент смоделировал смысл, прибегая к соответствующей структуре. Разбираемая здесь лексика и грамматика представляют две стороны одного целого, то есть выражаемой мысли. Отмечено, что чем более строже будут выдержаны «дополнительные соотношения» между ними, тем более успешнее будет осуществляться воспроизводство информации на английском языке студентом.

Далее, на данном этапе был задействован «механизм концентрированного воздействия», то есть прилагать максимально возможное количество активностей системы для преодоления определенных сопротивлений. Говоря конкретнее, использовался аудио, видео материал, раздаточные материалы, была проведена работа индивидуально с каждым

студентом, учитывая особенности восприятия каждого из них и так далее. На этом этапе постоянно соблюдался принцип «дополнительных соотношений», то есть вся подача материала, индивидуальные и групповые работы проводились в строго взаимно дополняемом виде. На протяжении всего занятия демонстрировалась «ингрессия» между лексикой и грамматикой.

Вместе с тем, согласно принципу «положительного подбора», структура будет усложняться и становится более разнообразной и в то же время «хрупкой» [1, 134]. Это означает переход к «Кризису Д». При «Кризисе Д» идет образование новых «тектологических границ» на месте прежних [1, 365]. Например, если раньше у студента название предмета имело одну единицу слова, то с ознакомлением иностранного перевода оно уже имеет два. То же самое касается грамматических структур, если раньше было понимание использования грамматической конструкции родного языка, то теперь к нему добавилось понимание и на английском языке. Таким образом «Кризис С», неизбежно приводит к «Кризису Д», то есть к появлению новых «тектологических границ». Поэтому с расширением и усложнением опыта количество информации возрастает, но в то же время теряется его связность, то есть структурная устойчивость. Поэтому на данном этапе студент лишь имеет слабую фиксацию материала в сознании и отсутствие соответствующих навыков его использования. Иными словами, образы данных знаний не имеют достаточного взаимодействия между собой, и как следствие не обладают пока необходимой устойчивостью и гибкостью. С точки зрения организационной науки это означает, что полученная информация «ингрессивно» не достаточно связна, то есть имеет множество «дезингрессий», и поэтому не представляет из себя организованного целого. Также можно сказать, что присутствует количество, но отсутствует качество. Под количеством подразумевается количество выученных слов, некоторое количество примеров грамматических конструкций, их комбинаций и так далее. Под качеством же подразумеваются две стороны навыка воспроизводства информации, а именно точность сочетания структур грамматических конструкций и новой лексики и навыки их использования. С одной стороны, студенту необходимо зафиксировать и лексику, и грамматику новой темы занятия, с другой – выработать соответствующие навыки, которые включают в себя аналитические способности в целом, то есть гибкость обработки и воспроизводства информации, ее сопоставление, градация, логическая последовательность и тому подобное.

ОБСУЖДЕНИЕ

Для решения вышеупомянутых задач, необходимо сделать следующий шаг. Для этого, на этапе «Кризиса Д» для перехода к «Кризису С*», необходимо расширить «ингрессию», а именно путем отработки учебного материала на практике или в условиях, приближенных к ним. Без данного, основного компонента усваивание учебного материала будет гораздо хуже, так как содержит в себе недостаточную «ингрессию» и не выдержанные «дополнительные соотношения». Данный вывод прежде всего опирается на выдвинутую впервые немецким ученым Людвигом Нуаре гипотезу о том, что язык возник в коллективном труде [9, 39-40]. Данная гипотеза нашла свое подтверждение после приложения организационной точки зрения на вопрос о возникновении языка автором тектологии – Александром Богдановым [10, 40-43]. Для нас же, данный вывод полезен тем, что он объясняет процесс возникновения и использования языка, тем самым ставя точку в вопросе наиболее широкой «ингрессии» в процессе изучения языка. Эта «ингрессия», как уже упоминалось, практика языка в реальных условиях жизни человека. Очевидно, что для наиболее успешного проведения «контрдиференциации» полученных знаний обучающегося необходима данная, самая широкая «ингрессия».

Из этого следует, что первым и по сути основным методологическим подходом, используемым преподавателями английского языка, является практика языка в

непосредственном взаимодействии. «Task-based activities/case studies» – это подход, направленный к отработке учебного материала в реальных коммуникативных условиях, либо в условиях, приближенных к ним. Опыт показал, что после использования различных методологических подходов практикующие преподаватели английского языка останавливали свой основной выбор именно на практической отработке учебного материала в условиях, приближенных к естественной языковой среде.

Данная статья интересна еще тем, что изучение методологии преподавания английского языка велось в области потребностей бизнеса [7, 1-3]. В бизнесе люди стремятся к получению максимальной эффективности и проводят более тщательный «отрицательный подбор» для несоответствующих их задачам методов его ведения. Также, бизнес является современной формой организации труда, поэтому при ведении собственного дела происходит взаимодействие людей. Эти два момента как нельзя кстати подходят для подтверждения выдвигаемых точек зрения.

Далее, согласно организационной науке, в местах, где не выдерживаются «дополнительные соотношения», лежат пункты наименьшего сопротивления [1, 200]. К примеру, студент учит не только слово как некую смысловую единицу, оформленную определенным набором символов, звуков и даже представлений на своем родном языке, но вместе с тем усваивает его практическое применение путем непосредственного взаимодействия. Чем больше практика языка будет соответствовать непосредственным потребностям студента, тем масштабнее будет осуществляться «механизм контрдифференциации», который приведет систему знаний студента о языке в единое, организованное целое. В данном случае на качество усваивания учебного материала будут влиять все когнитивные и сенсорные способности человека и условия среды, даже такие как вкус, запах, цвет, свет, ощущения, телодвижения и так далее [11, 80-97]. Стоит отметить, что скорее всего, именно по этой причине усвоение английского языка в англоговорящей, то есть в естественной среде идет гораздо быстрее, нежели изучая английский язык, находясь в условиях искусственной среды.

Итак, опираясь на выводы, сделанные выше, в качестве практического или точнее назвать более приближенного к реальным условиям задания для студентов была представлена возможность сыграть роль дизайнеров интерьера. Для этого в качестве домашнего задания было задано подготовить презентацию на тему “My future flat interior”. Данная тема уже в своей смысловой конструкции направлена индивидуально на каждого студента, что в свою очередь, позволяет им варьировать свои опыт и знания в зависимости от индивидуальных возможностей. Также, по этой причине у каждого студента будут расширены возможности к проработке данной темы, так как личный опыт, желания, убеждения будут совпадать с темой занятия. На завершающем этапе используется принцип «дополнительных соотношений». Вместе с тем, чтобы данное задание приняло максимально приближенную к реальным условиям ситуацию, студенты должны были защищать свои проекты, то есть объяснить выбор и дать ответ на получаемую критику. Таким образом, студенты не просто использовали недавно пройденную лексику и грамматику в своих презентациях, а погружаясь в реальную языковую среду, понимали и закрепляли их на практике.

Для проверки сделанных выводов были проведены два типа занятий с одной и той же группой студентов первого курса (группа ИЯ-22-2к). Первый тип занятий – это классическая форма планирования и проведения занятия, и второй тип – с применением организационных принципов, то есть апробация вышеизложенных выводов.

Для соблюдения условий чистоты эксперимента, затрачиваемое время на каждую тему занятий было равным (5 занятий), а выбранные темы были практически равны по сложности и количеству содержания. Для классического занятия была выбрана тема – “Shopping” [8, 271-274], а грамматической темой выступили две конструкции, а именно: “wish + past perfect”, “if only + past perfect”. В экспериментальном занятии, как указывалось уже выше, тема – «Articles of furniture. Modern conveniences», а в качестве тем грамматики были

выбраны следующие конструкции: “wish + past simple” и “wish + someone/something + would + base form of verb”.

Под классической формой проведения занятия в данном контексте понимается следующая последовательность: объяснение преподавателем новой темы занятия с применением наглядных материалов в виде текста, картинок, аудио и видео; упражнения, направленные на закрепление нового материала; проверка качества закрепления пройденного учебного материала; рефлексия в рамках пройденной темы.

Экспериментальный тип занятий был описан ранее.

Для фиксации результатов было проведено тестирование на проверку закрепленных знаний грамматических конструкций, а также проверка результатов запоминания пройденной лексики. Также, вопросы тестов включали проверку аналитических навыков овладения пройденного учебного материала, а именно правильность выбора грамматических структур и гибкость вариации ответов. По итогам проведенных тестирований была получена следующая информация:

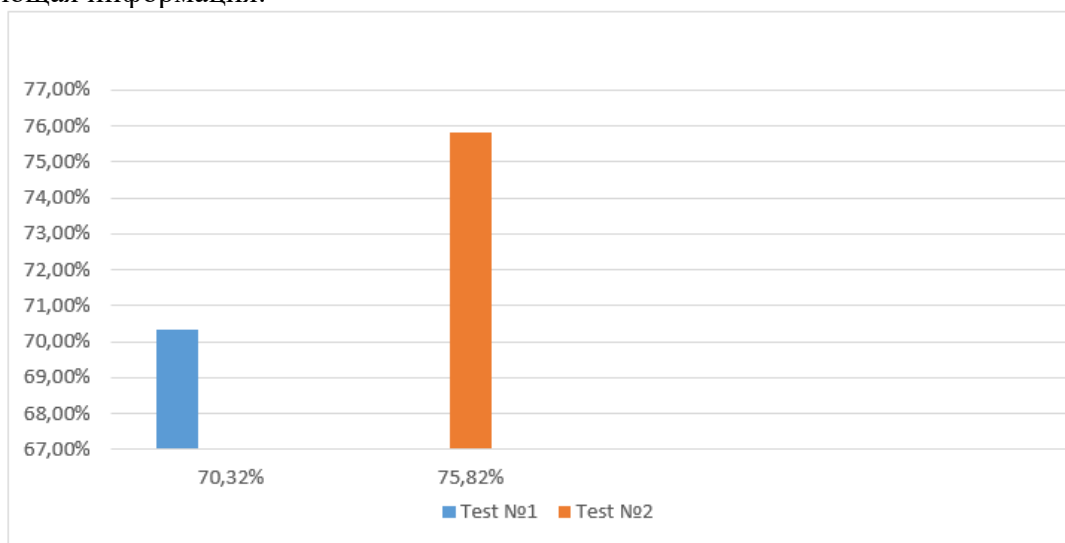

Диаграмма 1 – Анализ результатов освоения учебного материала

Данные «Диаграммы 1» отражают результаты, после проведения занятий в классической форме (Тест №1) и результаты, после проведения занятий с применением организационных принципов тектологии (Тест №2). Анализ полученных результатов демонстрирует рост на 5.5% освоение учебного материала студентами, после проведения занятия с использованием организационных закономерностей тектологии, в сравнении с классическим типом занятий, в части знания и умения использования грамматических структур.

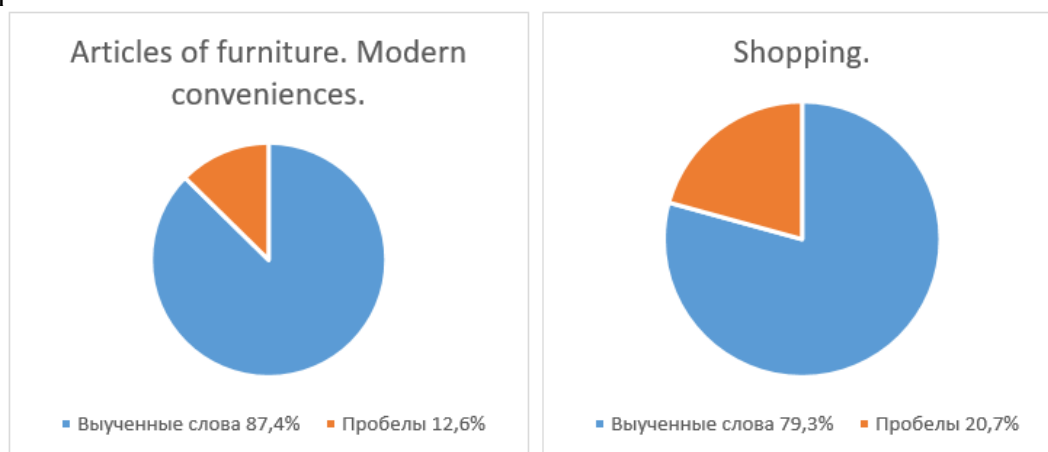

Диаграмма 2 - Рост эффективности запоминания и понимания пройденных слов

Данные из «Диаграммы 2» показывают рост эффективности запоминания и понимания пройденных слов и выражений на 8.1%.

Таким образом, полученные результаты показали эффективность использования организационных методов тектологии на занятиях английского языка, тем самым подтверждая выдвинутую гипотезу данной статьи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итог можно сказать, что и область методологии преподавания английского языка не явилась исключением для тектологии. Стоит указать, что организационная наука опирается на самые широкие обобщения, которые позволяют ей ставить обобщенно-осознанную постановку задач. Уже после этого, осуществлялся переход к конкретным задачам. К примеру, понимание триединства организационной диалектики помогло выстроить более эффективную последовательность проведения занятия. Правильно выстроенные «дополнительные соотношения» между лексикой и грамматикой занятия, а также самостоятельным заданием для студентов позволили спланировать и применить их комбинацию более результативно. «Метод концентрированного воздействия» позволил преодолеть имевшиеся сопротивления успешнее. Иными словами, повышается точность подачи учебного материала, его отработки, закрепления, правильной последовательности, а также открываются возможности к дальнейшему совершенствованию занятия, путем приложения организационных принципов, в зависимости от возникающих перед преподавателем английского языка практических и теоретических задач.

Таким образом, использование организационных принципов, а именно приложение тектологии к освоению английского языка, и методологии в целом, показывает необходимость их использования и возможность дальнейших исследований в данном направлении.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Богданов, А.А. (2003) Тектология: всеобщая организационная наука. – М.: Финансы.. – 496 с.
- 2 Локтионов, М.В. (2016) А.А. Богданов как основоположник общей теории систем // *Журнал Института философии РАН. Философия науки и техники*. – №2. – С. 80-96. doi: 10.21146/2413-9084-2016-21-2-80-96.
- 3 Системный подход [Электрон. ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Системный_подход (дата обращения: 23.03.2023).
- 4 Иванова, С.В. К проблеме методологических истоков дидактики [Электрон. ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-metodologicheskikh-istokov-didaktiki> (дата обращения: 23.03.2023).
- 5 Кузнецов, Э.А. (2015) Тектология А.А.Богданова и современная актуализация менеджмента // *Экономика: современные реалии. Научный журнал*. №3 (19). – С. 153-158.
- 6 Мединцев, В.А. (2018) Вопросы интеграции психологического знания в контексте «тектологии» А.Богданова // *Сборник статей. Теоретические достижения в психологии*. – Том 3. – С. 93-118.
- 7 Klimova, B. and Pikhart, M. (2021) New Advances in Second Language Acquisition Methodology in Higher Education // *Education sciences*. – P. 128. doi: <https://doi.org/10.3390/educsci11030128>.
- 8 Аракин, В.Д.(2012) Практический курс английского языка. 1 курс: учебник для студентов вузов. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС. – 536 с.
- 9 Noire, L. (1895) On the origin of language and logos theory. – Chicago: The open court publishing company. – 57 p.

- 10 Богданов, А. (1913) Наука об общественном сознании. – М.: Книгоиздательство писателей в Москве. – 203 с.
11 Matthew, J.T. (2012) Introduction to Psycholinguistics: Understanding Language Science. – Blackwell Publishing Ltd. – 608 p.

Материал поступил в редакцию журнала 06.09.2023

REFERENCES

- 1 Bogdanov, A. Tektologiya: vseobshchaya organizacionnaya nauka [Tektology: Universal Organizational Science] (Finansy, M., 2003, 496 p) [in Russian].
- 2 Loktionov, M.V. A.A. Bogdanov kak osnovopolozhnik obshchej teorii system [A.A.Bogdanov as a founder of general systems theory], Zhurnal Instituta filosofii RAN. Filosofiya nauki i tekhniki [Journal of RAS Institute of Philosophy. Philosophy of science and technology], №2, 80-96(2016).
- 3 Sistemnyj podhod [Electronic resource]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Sistemnyj_podhod (Accessed: 23.03.2023).
- 4 Ivanova, S.V. K probleme metodologicheskikh istokov didaktiki [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-metodologicheskikh-istokov-didaktiki> (Accessed: 23.03.2023).
- 5 Kuznecov, E.A. Tektologiya, A.A.Bogdanova i sovremennaya aktualizaciya menedzhmenta [Tektology and modern actualization of management], Ekonomika: sovremennye realii. Nauchnyj zhurnal [Economics: modern realities. Scientific journal], №3 (19), 153-158(2015).
- 6 Medincev, V.A. Voprosy integracii psihologicheskogo znaniya v kontekste «tektologii» A.Bogdanova [Integration of psychological knowledge in the context of A.Bogdanov's "tektology"], Sbornik statej. Teoreticheskie dostizheniya v psihologii [Collection of articles. Theoretical advances in psychology], Tom 3, 93-118(2018).
- 7 Arakin, V.D. Prakticheskij kurs anglijskogo yazyka. 1 kurs: uchebnik dlya studentov vuzov [A practical course of English language. 1st grade: a textbook for students of higher education institutions] (Gumanitar. izd. centr VLADOS, M., 2012, 536 p) [in Russian].
- 8 Noire, L. On the origin of language and logos theory (The open court publishing company, Chicago, 1895, 57 p).
- 9 Bogdanov, A. Nauka ob obshchestvennom soznanii [Science about Social Consciousness] (Knigoizdatel'stvo pisatelej v Moskve, M., 1913, 203 p) [in Russian].
- 10 Klimova, B. and Pikhart, M. New Advances in Second Language Acquisition Methodology in Higher Education, Education sciences, 128(2021).
- 11 Matthew, J.T. Introduction to Psycholinguistics: Understanding Language Science (Blackwell Publishing Ltd., 2012, 608 p).

Ағылшын тілін меңгерудегі жалпы ұйымдастырушылық ғылымның рөлі

М.Е.Какимова¹, Н.А. Кичикова², Е.В.Сабиева¹, А.С. Нурсеитов³

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы

²Б. Б. Городовиков ат. Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста, 358000, Ресей Федерациясы,

³Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

Ағылшын тілі, әлемдік ғылыми қауымдастықта ерекше орын алып, оны оқытудың нәтижелі әдістерін ойлап табуға үлкен сұранысты тудырды. Мақаланың мақсаты - ағылшын тілі сабақтарында тектологияның ұйымдастырушылық әдістерін қолданудың тиімділігі мен тиімділігін көрсету.

Ағылшын тілі әлемдік ғылыми қоғамдастықта ерекше орын алады және осыған байланысты оны оқытудың тиімді әдістерін әзірлеуге үлкен қажеттілік бар.

Бүгінгі таңда ұйымдастырушылық көзқарас арнайы ғылымдар дамуының басты себептерінің біріне айнала бастады. Ол арнайы ғылымдардың шектелген көзқарасынан шығып, нақты мәселелерді шешудің қалыптасқан жолдарын кеңейтуге және дамытуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада тектологияның негізгі заңдылықтарының рецепті және оларды эксперименттік іске асыру ұсынылады. Бұл мақалада тектологияның негізгі заңдылықтарының сипаттамасы және олардың эксперименттік іске асырылуы ұсынылған.

Зерттеудің теориялық маңызы бар, өйткені ол ұйымдастырушылық талдау тұрғысынан ағылшын тілін оқытудың әдіснамалық тәсілдерін зерттеуге бағытталған. Эксперименталды түрде алынған нәтижелер шет тілдерін оқыту теориясы мен практикасының практикалық құндылығы болып табылады.

Кілт сөздер: оқыту әдіснамасы, оқыту әдістемесі, жүйелік ғылымдар, ұйымдастырушылық ғылым, тектология, ұйымдастырушылық диалектика, ұйымдастырушылық әдістер.

Материал 06.09.2023 баспаға түсті

The role of universal organizational science in English language acquisition

M. Kakimova¹, N. Kichikova², E. Sabieva¹, A. Nurseitov³

¹M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan

²B. B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, 358000, Russian Federation

³L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

English language plays an important role in the world's scientific community and thus, it has caused a need to make effective English teaching methods. However, most of the studies on English teaching methods were relied on methodological principles, which used a perspective of the narrow specialization. There is only a small number of researches, which utilize the general organizational methods.

Moreover, the organizational perspective becomes one of the necessary conditions, which improves special sciences. It allows expanding and enhancing special approaches to solve specific problems. That is why the organizational perspective finds its applicability in many special fields of researches and reveals new point of views on modern paradigms.

In addition, there are many types of the organizational sciences. They are known as "systems sciences". The most prominent among them are «General systems theory», «Cybernetics», «Systems analysis», «Synergetics». Nevertheless, the first detailed and the broadest version of the general systems theory is Tektology: general organizational science (hereinafter – Tektology).

Therefore, the purpose of this article is to demonstrate the possible efficiency of using Tektological methods in English lessons.

However, it is virtually impossible to describe the practical applicability of all the organizational principles of Tektology under one article. Therefore, there will be described the main principles of Tektology and their experimental implementations. The experimental results are of practical value in the theory and practice of teaching foreign languages.

Key words: teaching methodology, teaching methods, systems sciences, organizational science, tektology, the organizational dialectics, the organizational methods.

Received: 06.09.2023

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

FTAMP 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp179-187](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp179-187)

А. Ақтанова¹, А.Ш.Танирбергенова¹

¹Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Мақалада Қазақстан Республикасында ғылыми зерттеулердің сапасы мен нәтижелілігін қамтамасыз етудің ғылыми негізделген жүйесін әзірлеу бойынша зерттеулер жүргізу мақсатында атқарылып жатқан жұмыстарға саралау жасалған. Еліміздегі ғылымды дамытуға бағытталған заңдар мен ережелердің орындалуы мен олардың жүзеге асуына кедергі келтіретін мәселелер де қарастырылды.

Қазақстандық ғылыми зерттеулер мен оны коммерцияландырудың қазіргі тәсілдері сараланды. Болашақта қандай тәсілдер арқылы ғылымды коммерцияландыруға болатыны болжамдар арқылы берілді. Зерттеу барысында ғалымдардан алынған сауалнамалар талданды. Сауалнама қорытындысы бойынша ғылыми зерттеулерге байланысты ғалымдардың ой-пікірлері статистикалық саралау тәсілі бойынша кестеге түсіріліп, мақалаға материал ретінде пайдаланылды.

Кілт сөздер: Ғылым дамуы, коммерциялау, зерттеу әлеуеті, өндіріске енгізу, жоба, ғылыми пайым, ғылыми түйін, зерттеулердің кіріктірілуі, кәсіпорын мен ғылым байланысы.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақстан Республикасында ғылымды дамытуға байланысты қарастырылып отырған өзекті мәселелердің бірі ғылымның өндіріске кіріктірілуі және коммерциялануы болып отыр. Еліміз бойынша ғылыми ұйымдардың, жеке ғалымдардың зерттеу нәтижелері өндірістен қолдау таппауы және қаржыландыруға байланысты да шешімін таппай отырған мәселелердің болуы зерттеудің негізгі бағыттарын анықтады. Осыған байланысты зерттеу барысында әр саланың ғылыми жобалармен айналысып жүрген ғалымдарынан арнайы сауалнама алынды. Сауалнамада ғылымды өндіріспен байланыстырудың жолдары мен аталған мәселені шешудің жолдарын айқындайтын сұрақтар қарастырылған. Елімізде ғылымды дамыту, оның коммерциялануы туралы арнайы Заңда: «Осы Заң Қазақстан Республикасының экономикасын дамытуға бағытталған ғылыми саланың құрамдас бөлігі ретінде ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді», - деп көрсетіліп, әр бабында сала бойынша ғылымды дамытуға тартылатын қаржы көздері де нақтыланған [1].

КІРІСПЕ

Елімізде әлемдік интеграция үрдісінің әсерінен көптеген жаңалықтар ашылып жатыр. Ол Қазақстан ғылымының барлық саласы бойынша жүргізіліп отыр. Сол себепті ғылымның ары қарай да қарыштай дамуы үшін жасалған алғышарттарға байланысты жүргізілген зерттеулер де бар деуге болады. Алайда, елімізде кейбір салалық ғылыми зерттеулердің әлі

де бұғанасы бекімегені аян болып отыр. Осы мәселелердің басын ашып, ғылымды дамыту, ғылыми нәтижелерді өндіріске енгізу бойынша кездесетін қиындықтар мен ғалымдардың зерттеу жүргізу кезінде шешімі күрделі проблемаларға кезігіп отырғаны туралы саралау жұмыстары жүргізілді. Қазақстан Республикасында ғылымды дамытуға және қолдауға үнемі көңіл бөлініп отырады. ҚР Білім және ғылым министрлігі мен Дүниежүзілік банкінің «Өнімді инновацияны ынталандыру» жобасы аясында құрылған Ғылым және коммерциялау бойынша Халықаралық кеңесінің мүшелерімен ресми кездесу өтті. [2] Онда шетелдік ғылыми гранттар мен жас ғалымдарды қолдау қоры туралы мәселе көтерілді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеудің негізгі материалдары ретінде әр сала ғалымдарынан алынған сауалнама мен ғылыми жобалардың орындалуы туралы ғылыми мақалалар, есептер мен жоспарлар қарастырылды.

Зерттеу мақаласын жазу барысында салалау, талдау, сараптама жасау, сауалнамаларға талдау жасау әдістері қажетінше қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Еліміздегі ғылыми зерттеулер арқылы келген өнертабыстар мен жобалардың нәтижесінде өндіріске енгізілген ғылыми жаңалықтар талданып, олардың жалпы елдің экономикалық әлеуетін арттырудағы пайдасын саралау басты мақсатымыз. Бұл мәселені шешу жолында республика бойынша ғалымдардың ғылыми жобаларға қатысуы мен ол жобалардың өндіріске енгізілуін арнайы дайындалған сауалнамалар арқылы талдап, нәтижесіне байланысты ғылыми тұжырымдар ұсыну.

Қазақстан Республикасында ғылымның қаржыландырылуы бірнеше бағытта келеді. Алдымен үлкен екі бағытты анықтап алсақ:

1. Отандық ғылыми жобалар арқылы мемлекет тарапынан қаржыландыру;
2. Шетелдік ғылыми жобалар аясында шетелдік компаниялардың қаржыландыруы.

Мемлекет тарапынан қаржыландыру көздері ғылыми-зерттеу институттары мен университеттердің ғылыми әлеуетіне бағытталып беріледі. Жүргізілген зерттеу бойынша негізгі қомақты қаржы Астана мен Алматы қалаларының ғылыми ұйымдарында қалатынын көрсетті. Бұл дегеніміз еліміз бойынша жалпы өңірлердің ғылымының дамуына қосылған үлестің аз екенін білдіреді. Ал, шетелдік компаниялардың өңірлік ғылыми ұйымдарды қаржыландыруы өте сирек құбылыс.

Қазақстан Республикасы «Ғылым туралы» Заңында көрсетілгендей: ғылыми-техникалық қызметті мемлекеттік бюджеттен қаржыландыру көздері:

- 1) базалық қаржыландыру;
- 2) гранттық қаржыландыру;
- 3) бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру.

4) іргелі ғылыми зерттеулерді жүзеге асыратын ғылыми ұйымдарды қаржыландыру. [3] бағыттары бар.

Осы төрт бағыт бойынша ғылымның барлық бағыттарына қаржы бөлінеді. Мысалы: «Ұлттық мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптама орталығы (ҰМҒТСО) салалық уәкілетті органдардың бағдарламалық-нысаналы өтінімі аясында берілген мақсатты қаржыландыруға 91 өтінімге, гранттық қаржыландыруға 1276 өтінімге сараптама жүргізді» [4].

«Ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру мәселелері экономиканың нақты секторында отандық әзірлемелерді қолдану және нақты нәтижелерге бағдарланған ұлттық ғылым жүйесін кезең-кезеңімен трансформациялау түріндегі қоғам күтетін нәтижелер тұрғысынан ерекше өзекті болып отыр. Табысты коммерцияландыру қосылған құнды арттыруға, бизнестің және жалпы елдің бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға мүмкіндік береді», - деп ҚР ғылым және жоғары білім министрі

Саясат Нұрбек ҚР Үкіметінің отырысында сөйлеген сөзінде ғылым салаларының дамытудың жоспарлы жобасымен бөлісті [5].

Зерттеу материалдары ретінде еліміз бойынша жасалып жатқан гранттық, нысаналы және басқа да қаржыландыру көздері арқылы жасалып жатқан ғылыми жобалардың есеп материалдары мен бағыттары бойынша жазылған ғылыми зерттеулері мен арнайы осы бағытты талдау үшін жасалған сауалнама алынды.

Ғылыми жобаның бағыты бойынша отандық және шетелдік ғылыми зерттеулердің жүргізілу тәртібі мен олардың өндіріске кіргізілу үрдістері қарастырылды. Зерттеу жүргізуге қажетті құралдар ретінде статистикалық талдау, әлеуметтанулық зерттеудің кейбір әдістері, ақпараттық-анықтамалық материалдарды саралау тәсілдері зерттеу жүргізу кезінде қажетіне қарай қолданылады.

Коммерциялану дегеніміз – бұл ғылыми және тәжірибелік-конструкторлық зерттеу нәтижелерін коммерциялық мақсатта қызметтер нарығында ұсынуға болатын бірқатар іс-шараларды әзірлеу және жүзеге асыру үрдісі болып табылады.

Коммерцияланудың басты қағидалары пост кеңестік елдерде кейінгі кездерде көп зерттеліп, қарастырылып жүрген мәселе. Себебі бұл елдердің барлығында экономиканы басқару және жетілдірудің жолдары қарастырылуда. Ресей ғылымдары ЖОО мен ғылыми ұйымдарда бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылатын ғылыми-зерттеу қызметінің нәтижелерін пайдалануды үшке бөліп қарастырады. Олар: коммерцияландыру орталықтандырылмаған, орталықтандырылған және аралас. Мәселен, Ресей ғалымдарының зерттеулері бойынша: «Орталықтандырылмаған модельді пайдаланудың артықшылығы - кәсіпорын нарық тұрғысынан сұранысы көп саналатын өнімді тиімді коммерцияландыруға қызығушылығының жоғары болуы. Кемшілігі өнімді өндіріске және түпкілікті тұтынушыға жеткізу үшін қаражат пен инвесторлардың табылмай қалуы мүмкін.

Орталықтандырылған модельде артықшылықтар мен кемшіліктер орталықтандырылмаған модельге тікелей қарама-қайшы келеді: дамуды нарыққа шығару үшін қаржыландырудың болуы, бірақ ғылыми-техникалық өнімдерді коммерцияландыру нәтижелеріне әзірлеуші кәсіпорынның қызығушылығы бәсең болады» [6]. Яғни ғылымды коммерцияландыру үшін оның орталықтандырылуы немесе мемлекеттік тараптан қолдануы керек екен.

Сонымен қатар зерттеулер бойынша интеллектуалдық ресурстардың да коммерциялануы туралы мәселелер қарастырылған. Осыған байланысты «...бірлескен зертханаларды құру кезінде ғылыми зерттеулердің нәтижелерін іске асырудан пайда табу үшін бірлескен жұмыс көзделеді. Бірнеше қатысушы және жаңа шаруашылық жүргізуші субъектіні құрады. Бұл ретте зертхананың құрамына: ғылыми-зерттеу орталығы, инновациялық әзірлемелердің нәтижелерін пайдалануға мүдделі кәсіпорын, қолданбалы ғылыми зерттеулер орталықтары кіреді. Бұл тәсілдің артықшылығы-барлығының өзара толықтырылуы серіктестер коммерцияландырудың толық циклін жүзеге асыра алатын процеске қатысушылар, ғылыми бөлімшелер қаржыландыруға қол жеткізе алады, кәсіпорындар - соңғы ғылыми жетістіктерге қол жеткізу қызығушылық танытатын салаларда, бұл олардың нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады» [7].

Жаһандық интеграция кезінде төл ғылымның дамуы мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің басты элементі болып табылады. Жаңа заманға лайықталған білімнің тұрақты түрде генерацияға түсуі елдің бәсекеге қабілеттілігін және оның экономикалық дамуын қамтамасыз ететіні белгілі. Сонымен қатар, бұл инновациялық экономикаға көшуге ықпал етуге арналған. Бұл ретте мемлекет пен оның институттарының бәсекеге қабілетті бизнес пайда болатын ортаны құру және қолдау қабілеті де маңызды. Осы тұрғыда елдегі инновациялық қызметтің дамуы оның азаматтарының әл-ауқаты мен өмір сүру сапасының әлеуметтік-экономикалық өсуіне ықпал етеді. Сондықтан да ғылымды өндіріске айналдыру біздің еліміз үшін аса маңызды. Қазақстан жағдайында жүргізілген зерттеулерде: «Инновациялық коммерцияландыру технологиялар, әсіресе капиталды көп қажет ететін жобалар Қазақстан қалыптастырудың тек бастапқы сатысында. Мұнда өте жоғары үлес мемлекеттік зерттеу

секторы және әзірлемелерге беріледі. Осыған байланысты бірқатар проблемалық мәселелер бар: өндірістік кәсіпкерлікте инновацияның болмауы, бар инновациялық технологияларға сұраныстың аздығы», - деп көрсетеді [8].

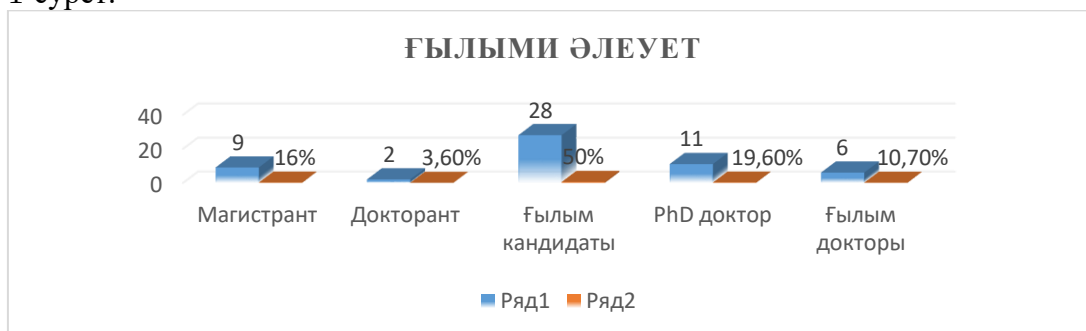
Зерттеу барысында жүргізілген сауалнаманың қорытындылары бойынша талдау жасалды. Талдау негізінде жасалған қорытындылар бойынша зерттеу бағыттары анықталды.

ТАЛҚЫЛАУ

Еліміз бойынша ғылыми зерттеу жобаларына қатысып жүрген ғалымдардың жас шамасы мен ғылыми дәрежеленуі де маңызды факторлардың бірі болып саналады. Себебі, білік пен тәжірибе және заманауи ғылымның талаптары деңгейіндегі дүниелерді ескеру керек. Сонымен қатар, еліміздің қай өңірлерінде ғылыми-техникалық ілгерілеу бар екен деген сауал ойынша да талау жасалды. Сауалнамаға қатысқан ғылымдардың ғылыми жобаға қатысып, оны өндіріске енгізуге ат салысып жүргендерінің көбі Алматы мен Астана қалаларынан болып отыр. Бұл дерек осы қалалардағы оқу орындары мен ғылыми зерттеу институттарының белсенділігін көрсетеді. Алайда, өңірлердегі ғылыми зерттеулердің әлсіз дамып отырғанын және көптеген ғалымдар өздерінің ғылыми әлеуеттерін толық түрде бере алмай отырғанын анықтауға мүмкіндік береді.

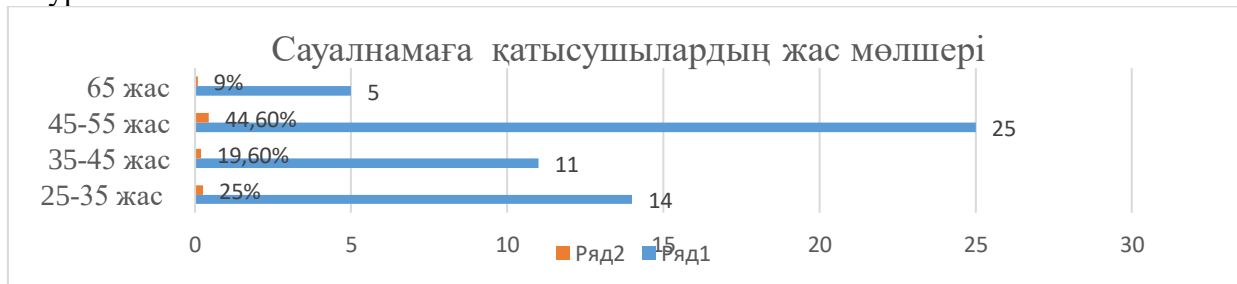
Сауалнамаға қатысқан, ғылыми жобалар жазуға араласып жүрген ғалымдарының ғылыми дәрежеленуі : магистрлер – 16%, докторанттар – 3,6%, ғылым кандидаттары – 50%, PhD доктор – 19,6%, ғылым докторлары – 10,7%. Байқағанымыздай, ғылыми жобаларды жасауға қатысып отырғандардың 50 пайызы кандидаттар, 20 пайызға жуығы PhD докторлары. (1-сурет). Бұл дегеніміз жас ғалымдардың әлі болса ғылыми жоба дайындауға қатысу деңгейлері төмен екенін көрсетеді.

1-сурет.

Осыған байланысты ғылыми зерттеу жобаларына қатысып, нәтижелі ғылыми еңбек етіп отырған азаматтардың жас мөлшеріне де назар аудардық. Себебі ғылыми зерттеудегі заманауи технологиялардың қолданылуы және өз зерттеу саласы бойынша белгілі бір тәжірибесі болуы маңызды екені белгілі. 2- суретте сауалнамаға қатысқан ғалымдардың жас мөлшерлері көрсетілген. 35с жасқа дейінгі ғалымдар - 25%, 45 жасқа дейінгілер - 19,6 %, 55 жасқа дейінгілер - 44,6 %, 65 жастан жоғары - 9% болып, ғалымдардың ғылыми жобаларға қатысушылардың жалпы орташа жас мөлшерлері 50 жасқа дейінгілер екені анықталып отыр.

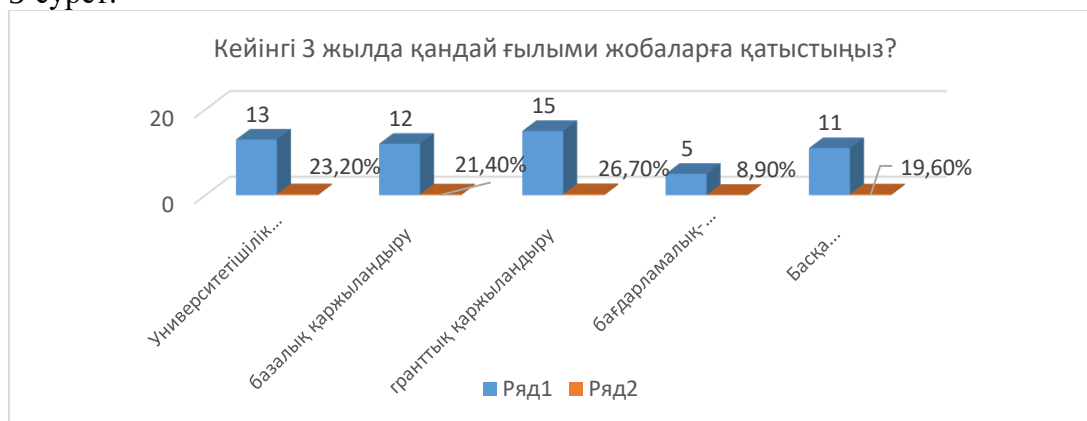
2-сурет

Ғылыми жобалардың қаржыландыруына байланысты сұрақтар бойынша сұраққа университетшілік ғылыми жоба – 23,2%, базалық қаржыландыру – 21,4%, гранттық

қаржыландыру – 26,7%, бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру – 8,9%, басқа қаржы көздерінен – 19,6% деген жауап алынған. Яғни, ғалымдардың ғылыми жобаларына қолдау көрсету үшін жасалып отырған әр түрлі байқаулардың нәтиже беріп отырғанын көреміз. Сонымен қатар ЖОО бүгінгі күні өздерінің қаржысымен жасап жатқан ғылыми жобаларында да біршама нәтижеге жетіп отыр. Университетішілік қаржыландырудың жалпы сомасы аз болғанымен ғалымдардың әсіресе, жас ғалымдардың өз мүмкіндіктерін сынауына жағдай деп білеміз. Осындай ЖОО ішіндегі гранттық қаржыландыруға ие болып, нәтиже шығарған мамандардың болашақта республикалық немесе халықаралық деңгейдегі қаржыландыру арқылы өткізілетін байқауларға қатысу мүмкіндігі туады. Шағын қаржымен жасалған жұмыс арқылы белгілі бір тәжірибе жинайтыны анық. Университеттер өздері бөліп отырған қаржының нәтижесінде алынған ғылыми өнімнің өндіріске кірігуіне аса мүдделі болатынында.

3-сурет.

Зерттеу барысында үлкен назар аударылған мәселе ретінде жасалып жатқан ғылыми зерттеулердің өндіріске кірігуі мен олардың патент алып, өнертабыс ретінде тіркелуі болатын. Шынмен де, көптеген зерттеулердің нәтижелері өнеркәсіпке кірікпесе де, патент алынғаны айқындалып отыр. Әсіресе, техникалық сала бойынша алынған патенттер саны айтарлықтай. Гранттық қаржыландыру бойынша 2020-2022 жылдар аралығында 412 өнертапқыштық жоба өз зерттеулерінің нәтижелеріне патент алса, НТП бойынша 516 патент пен авторлық куәлік алынған. Барлық ғылыми жобалардың орындаушылары кәсіпорынға бағытталған мақсаттардың нәтижесі ретінде патент алғанын байқаймыз. Мәселен, ғылым туралы «Ұлттық баяндамада»: «ҰМҒТСО-нда 2019 жылы мемлекеттік тіркеудің деректері бойынша бағдарламалық-нысаналы әдіс бойынша 148 ҒТБ қаржыландырылды, оның ішінде 4 ҚБПУ. Оларды іске асыру мерзімі – 2017-2019 жж. (6 ҒТБ), 2018-2020 жж. (139), 2019-2020 жж. (2), 2019-2021 жж. (1 ҒТБ). Қазақстан Республикасының 8 министрлігі – бағдарламалар әкімшісі. ҒТБ басым бөлігі БҒМ мен АШМ конкурстары аясында жүзеге асырылды, сәйкесінше 58,1 және 28,4%» деп көрсетілген [1]. Еліміз бойынша ғылымның барлық салаларының патенттік базасы қалыптасқан.

Қазақстан Республикасында ғылымды дамыту және оны өндіріске кіріктіру мәселесі үнемі назарда отыратын мәселе деуге болады. ҚР Премьер-министрі Ә. Смайыловтың төрағалымен өткен Үкімет отырысында ғылым мен ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруға байланысты мәселе қаралып, онда 2023-2025 жылдары ғылымды және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруды қаржыландыру сомасы екі есе өскені туралы жақсы жаңалық айтылды [9]. Бұл, әрине өте қуантарлық жағдай. Дегенмен ғылыми-техникалық әлеуетті арттыруда мәселеге біржақты қарауға болмайды. Бұл біздің еліміздегі жалпы білім беру жүйесінен басталып, барлық білім беру жүйесінде ғылымды дамытуға үлес қосатын тетіктерді мұқият қарауды талап етеді. Білім берудің әр деңгейінде ғылыми талдау, саралау, ғылыми пайымдауға бағыттайтын дағдыны қалыптастыруды да назардан тыс қалдырмау керек.

Жоғарыда аталған мәселерді талдай келе жалпы ғылымды болашақта дамыту үшін ЖОО-дарындағы білім алушы талапты жастарды ғылыми ізденіске тәрбиелеу маңызды екені анықталып отыр. Сонымен қатар жас мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда ғылыми зерттеулермен қатар тәжірибе алаңдарының болуы кезек күттірмейтін өзекті мәселе болмақ. Осы орайда ЖОО білім беру бағдарламаларын жаһандық өркениет негізінде қайта қарап, ғылыми-техникалық бағдарын нығайта түсу маңызды. Осы орайда Назарбаев университеті ғылымдарының «Білім беру бағдарламаларын әзірлеу: жоғары білім берудің жаһандық мәселелеріне жауаптар» деген монографиясында білім беру бағдарламаларында қарастырылатын ғылыми әлеует мәселесі туралы қызықты талдаулар бар [10]. Шетелдік ғалымдар болса, университеттердің сала бойынша жіктеліп, кәсіпорын ретінде жұмыс жасауына назар аудару керек деп санайды. Мәселен: «Университеттер әдетте үш санатқа бөлінеді: білім беру университеттері, зерттеу жүргізетін университеттер және техникалық немесе кәсіптік университеттер. Университеттің үшінші мандаты, яғни экономикалық және әлеуметтік дамуы оның білім берудегі дәстүрлі рөлінің зерттеу жұмыстарымен сәтті үйлескен жағдайында университеттің әлеуметтік жауапкершілігін арттыру үшін айтарлықтай әлеуетке ие болады. Ауқымды экономикалық қайта құру кезінде университеттер бұрынғыдан да экономикалық және әлеуметтік институттарға айналады. Трансформациялаудың бұл жолы көптеген университеттердің кәсіпорын ретінде жұмыс істей бастауына ықпалдасады», - [11]. деген тұжырым жоғары білім берудегі біржақтылықтан арылып, салалық және мамандануының мәселесіне қарай ойысады.

Шетелдік тәжірибелерді саралай келе бірнеше елдің ғылымды коммерцияландыру мәселелеріне назар аудардық. Жапонияда «Инновациялық Жапония» бағдарламасы ғылымды коммерцияландыру үшін қаржыландыру мен ресурстар көзімен қамтамасыз етеді. [12].

Университеттердің жаңа компанияларды құруды және университеттер әзірлеген технологиялар мен білімді коммерцияландыруды қамтитын академиялық кәсіпкерліктің анықтамасын шетелдік ғалым С. Шане ұсынады. Ол академиялық кәсіпкерліктің үш аспектісін талдайды: ғылыми зерттеулер негізінде стартаптар құру, технологиялар трансферті және университеттер ішінде бизнесті дамыту [13]. Мұндай бағыттағы зерттеулер Д. Стокес [14], Р. Зехнер мен Р. Пател [15] еңбектерінде де айтылады.

Ойымызды қорытындылай келе, ғылымды дамытудың басы білім беру мекемелерінің бағдарламаларын ғылыми негізде құрудан басталып, ғылымға қаржы көзін тауып, оны өндіріске енгізу арқылы білім ғылымының пайдалы болуын қамтамасыз етуге болатынын байқадық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруға және өндіріске енгізуге кедергі келтіретін негізгі факторлар анықталды:

- нарыққа ғылымды қажетсінетін жоғары технологиялық өнімді ілгерілету жөніндегі әлсіз менеджмент;
- ҒЗЖ орындауға арналған шарттар шеңберінде алынған ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін пайдалану құқықтарын шектеу;
- зияткерлік меншік объектілерін қоса алғанда, технологиялар трансфері саласындағы білікті кадрлардың жеткіліксіз саны;
- басшылардың кәсіпкерлік секторға және шетелге технологияларды пайдалану бойынша шешім қабылдауға байланысты кедергілері;
- бюджеттік ұйымдар үшін шоттар жоспарын пайдаланатын жоғары оқу орындары мен ғылыми ұйымдарда өз өндірісінің дамуы мен қалыпты жұмыс істеуі үшін жеткілікті айналым қаражатының болмауы;

• ғылыми-техникалық құжаттама бөлігінде ҒТҚ нәтижелеріне ведомстволық бағынысты ұйымдардың құқықтарын ресімдеу мәселелеріндегі қателердің де кездесіп отыруы жалпы ғылыми жұмыстың нәтижесін өндіріске енгізуге кедергі болады.

Аталған кемшіліктердің барлығын арнайы заң жүзінде және жергілікті жерлерде реттеуге болады. Зерттеу нәтижесінде басты кедергілер заңнамалық құжаттардың дұрыс орындамауы мен ұйымдастыру жұмыстарының әлсіздігі екенін байқалады.

Осы бағытта шешілетін басым міндеттердің ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

• ЖОО-дарында инновациялық менеджмент саласындағы мамандарды қайта даярлауды ұйымдастыру;

• ведомстволық ұйымдардағы ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру процестерін басқару мәселелері бойынша барлық деңгейдегі басшы құрамның біліктілігін арттыру;

• ҒТЖ аяқталған нәтижелерін өндіріске неғұрлым тиімді тартудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерін әзірлеу;

• ҒТЖ нәтижелерін коммерцияландыру мәселелері бойынша ғылыми-білім беру және инновациялық сала қызметкерлерін әдістемелік қамтамасыз ету;

• Ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру процестерін басқаруды қозғайтын мәселелердің барлық кешенін шебер іске асыру.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 31 қазандағы №381-VҚРЗ
- 2 Ғылыми интеграция туралы. <https://inbusiness.kz/kz/last/i-tasmagambetov-%C2%ABgylymnyn-zhetistigi-ekonomikaga-integraci>
- 3 Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 18 ақпандағы «Ғылым туралы» Заңы
- 4 Ғылым туралы Ұлттық баяндама. – Нұр-Сұлтан; Алматы, 2020. – 240 б.
- 5 <https://primeminister.kz/kz/news/azastanda-ulyimi-zhobalardy-iske-asyru-barysynda-140-ulyymdy-azhet-etetin-ndiris-ryldy-23042>
- 6 Цуканова О.А., Шашкова Е.В. Особенности коммерциализации научно-технической продукции в России // Современные проблемы науки и образования.
- 7 Монастырный Е.А., Грик Я.Н. Ресурсный подход к построению бизнес-процессов и коммерциализации разработок // Инновации. – 2004, № 7. – С. 85-87.
- 8 КЕНЖАЛИЕВ О.Б., САЛЫКОВА Л. Н., ИЛЬМАЛИЕВ Ж. Б., САДЫКОВА Т. С. «Обзор проблем в управлении проектами коммерциализации капиталоемких научных разработок» <https://kims-imio.kz/wp-content/uploads/2018/08/%E2%84%963-2018-101-108.pdf>
- 9 <https://elorda.info/bilim/29198-otandyk-gylymi-zhobalardy-karzhylandyru-eki-ese-osti-ministr>
- 10 Білім беру бағдарламаларын әзірлеу: жоғары білім берудің жаһандық мәселелеріне жауаптар. Монография / Аида Сағынтаева, Айжан Мусина, Алия Сулейменова, Руслан Қаратабанов, Қайрат Құракбаев, Дункан Пристли, – Нұр-Сұлтан: Назарбаев Университеті Жоғары білім беру мектебі, 2021. – 236 б.
- 11 Lomotey, V. (2017). Towards a Socially Responsible University. In Global University Network for Innovation. Higher Education in the World 6. Towards a Socially Responsible University: Balancing the Global and the Local. URL: <http://www.guninetwork.org/report/higher-education-world-6>
- 12 Clark, B.R. (1998). Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. Issues in Science and Technology, 15(2), 63-78.
- 13 Shane, S. (2004). Academic Entrepreneurship: University Spinoffs and Wealth Creation. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

- 14 Stokes, D. (2013). Putting Entrepreneurial Learning into Practice in Higher Education: The Case of the University of Sheffield. *Journal of Small Business Management*, 51(3), 408-425.
- 15 Zehner, R., & Patel, R. (2016). Universities as Catalysts for Entrepreneurship: A Case Study of Purdue Research Foundation. *Technology Innovation Management Review*, 6(3), 7-16.

Материал 21.08.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Ғылым және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерциализацияға түралу. Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 31 қазандағы №381-VQR3 / Commercialization of the results of Science and scientific and technical activities. Law of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 No. 381-VKP3
- 2 Ғылым интеграцияға түралу / Integration of science. <https://inbusiness.kz/kz/last/i-tasmagambetov-%C2%ABgylymnyn-zhetistigi-ekonomikaga-integraci>
- 3 Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 18 ақпандағы «Ғылым түралу» Заңы / Law of the Republic of Kazakhstan "bilim turaly" dated February 18, 2011
- 4 Ғылым түралу Улттық бағдарлама / National report on Science. - Nur-Sultan; Almaty, 2020.
- 5 <https://primeminister.kz/kz/news/azastanda-ylimi-zhobalardy-iske-asyru-barysynda-140-ylimdy-azhet-etetin-ndiris-ryldy-23042>
- 6 Tsukanova O. A., Shashkova E. V. Features of the commercialization of scientific and technical products in Russia // modern problems of Science and education.
- 7 Monastery E. A., Grik ya. n.resource approach to the creation of business processes and the commercialization of developments // innovation. – 2004, No. 7. - pp. 85-87.
- 8 Kenzhaliyev O. B., SALYKOVA L. N., ILMALIEV ZH. B., SADYKOVA T. S. "review of problems in project management using computerization". developments" <https://kims-imio.kz/wp-content/uploads/2018/08/%E2%84%963-2018-101-108.pdf>
- 9 <https://elorda.info/bilim/29198-otandyk-gyliymi-zhobalardy-karzhylandyru-eki-ese-osti-ministr>
- 10 Bilim berý baғdarlamalaryn ázirleý: joғary bilim berýdiń jahandyq máselelerine jaýaptar. Monografia / Development of educational programs: answers to global professions of Higher Education. Monograph / Aida Sagintayev , Aizhan Musina, Aliya Suleimenova, Ruslan Karatabanov, Kairat Kurakbayev, Duncan Priestley, – Nur-Sultan: Nazarbayev University Higher Education school, 2021. – 236 p.
- 11 Lomotei, V. (2017). On the way to a socially responsible University. In the Global University Innovation Network. Higher education in the world 6.on the way to a socially responsible University: Global and local balance. URL: <http://www.guninetwork.org/report/higher-education-world-6>
- 12 Clark, B. R. (1998). Creating entrepreneurial universities: organizational pathways for transformation. *Problems of Science and Technology*, 15 (2), 63-78.
- 13 Shane, P. (2004). Academic entrepreneurship: additional University income and wealth creation. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing House.
- 14 Stokes, D. (2013). Putting entrepreneurial learning into practice in the higher education system: an example of the University of Sheffield. *Journal of small business management*, 51 (3), 408-425.
- 15 Zener, R., and Patel, R. (2016). Universities as catalysts for Entrepreneurship: A Case Study by the Purdue Research Foundation. *Technological innovation management review*, 6 (3), 7-16.

Эффективные пути повышения потенциала научных исследований в Республике Казахстан

А. Актанова¹, А.Ш. Танирбергенова¹

¹Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина, Астана, 010000, Республика Казахстан

В статье проанализирована проводимая работа по разработке научно обоснованной системы обеспечения качества и результативности научных исследований в Республике Казахстан. Также были рассмотрены вопросы, препятствующие исполнению и реализации законов и правил, направленных на развитие науки в стране.

Проанализированы казахстанские научные исследования и современные подходы к его коммерциализации. Были даны предположения о том, какими способами можно коммерциализировать науку в будущем. В ходе исследования были проанализированы опросы ученых. По итогам опроса мнения ученых, связанные с научными исследованиями, были сведены в таблицу по способу статистической дифференциации и использованы в качестве материала для статьи.

Ключевые слова: развитие науки, коммерциализация, исследовательский потенциал, внедрение в производство, проект, научное видение, научный узел, интеграция исследований, связь предприятия и науки.

Материал поступил в редакцию журнала 21.08.2023

Effective ways to increase the potential of scientific research in the Republic of Kazakhstan

A. Aktanova¹, A.S.Tanirbergenova¹

¹Y. Altynsarin National Academy of Education, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the ongoing work on the development of a scientifically sound system for ensuring the quality and effectiveness of scientific research in the Republic of Kazakhstan. The issues hindering the execution and implementation of laws and regulations aimed at the development of science in the country are also considered in the article.

The paper presents Kazakh scientific research and modern approaches to its commercialization including assumptions about the ways in which science can be commercialized in the future. The study analyzes the questions and opinions of scientists related to scientific research. The data used in the article was tabulated according to the method of statistical differentiation.

Key words: Development of science, commercialization, research potential, project, scientific vision, scientific node, integration of research, communication of the enterprise and science.

Received: 21.08.2023

МРНТИ 06.81.23

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp187-193](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp187-193)

А.Е.Исмагулова¹, О.Я. Черниговцева¹, А.Ж. Ахметова¹

Кокшетауский университет им.Ш.Уәлиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

КОНСОРЦИУМЫ КАК ИНСТРУМЕНТ УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В статье анализируются зарубежные и отечественные консорциумы. Авторы обращают внимание на опыт, который может быть полезен для усовершенствования сложившейся системы как высшего, так и среднего иноязычного образования в РК. Авторы акцентируют внимание на ключевых элементах систем зарубежного образования, сопоставляя их с системой образования в Казахстане. В статье также рассмотрены возможные перспективы развития иноязычного образования через создание консорциумов, приведены примеры некоторых ныне действующих отечественных альянсов.

Исследование проведено в рамках проекта «Создание научно-образовательного консорциума вузов Казахстана по сокращению разрыва между качеством обучения английскому языку в городских и сельских школах». В статье представлены промежуточные данные исследования, проведенного в период 2022-2023 гг.

Ключевые слова: консорциум, сотрудничество, сетевое взаимодействие, зарубежный опыт, высшее образование, среднее образование.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Интеграция Республики Казахстан в мировое сообщество, укрепление межкультурных связей, увеличение потока мобильности студентов, высокая потребность в подготовке высококвалифицированных кадров (педагогических в том числе) ставят перед отечественным образованием амбициозные задачи по улучшению качества иноязычного образования. Для подготовки высококвалифицированных специалистов, владеющих иностранными языками и способных поддержать культурное разнообразие, важно понимать насколько студенты вооружены необходимыми знаниями, умениями и навыками, соответствующими запросам современного общества.

Несмотря на качественные улучшения иноязычной подготовки специалистов различных профилей, казахстанская система образования продолжает выявлять существующие недостатки и искать эффективные пути их устранения. Один из таких недостатков – разрыв в качестве иноязычной подготовки сельских и городских школьников (следовательно, абитуриентов и студентов вузов).

В рамках настоящего исследования проведен анализ иноязычной подготовки на примере 128 студентов 1 курса технической направленности, проанализированы основные причины разрыва в качестве подготовки разнородного контингента обучающихся. Направленность подготовки обучающихся определена в связи с приоритетностью гос.задач, решение которых возлагается на технических специалистов (включая ИТ). В статье рассмотрен зарубежный опыт разрыва в качестве иноязычной подготовки студентов, описывающий эффективные пути решения сложившейся ситуации. В качестве основных – создание педагогических и лингвистических консорциумов, как инструмента улучшения качества иноязычного образования, а также для усовершенствования подготовки преподавательского состава в сфере обучения иностранным языкам.

ВВЕДЕНИЕ

Говоря о проблеме готовности к обучению студентов в вузе стоит обратиться к анализу предыдущей ступени подготовки выпускников сельских и городских школ. Проблема разрыва между качеством подготовленности студентов, бывших выпускников (сельских и городских) школ Казахстана исследуется регулярно. По результатам исследований 2022 года международной программы по оценке образовательных достижений учащихся (PISA) разница в качестве образования между селом и городом составила 25 %, формируя, таким образом, значительный разрыв. О разном уровне подготовки в селе и городе свидетельствуют сравнительные данные результатов ЕНТ, представленные экспертами лиги образования РК с 2018 года по 2022 год, согласно которым разрыв в среднем составляет от 18 до 24 %. К этому следует добавить данные международных тестов TIMSS и PISA, результаты которых свидетельствуют о том, что знания у обучающихся из социально менее благополучных семей ниже, как и знания у сельских школьников в сравнении с городскими [1].

Несмотря на то, что причины хронического разрыва между сельскими и городскими школами анализируются как казахстанскими, так и зарубежными исследователями, предлагаются пути решения, сложившаяся ситуация в Казахстане остается неизменной. Как отмечает Президент РК К.К.Токаев в послании народу Казахстана, разрыв в качестве

среднего образования в городских и сельских школах с каждым годом увеличивается [2]. Как следствие, этот фактор имеет непосредственное влияние на качество подготовки студентов в системе высшего образования. Далее представлен анализ причин создавшегося разрыва.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Для сбора и анализа данных были изучены существующие научные исследования, отчеты и нормативные документы, соответствующие рассматриваемой тематике. Был проанализирован положительный зарубежный опыт решения обозначенной проблемы.

В рамках исследования были поставлены и решены следующие задачи:

- определить уровень фактической иноязычной подготовки, оценить готовность студентов 1 курса (на примере обучающихся технической направленности) к изучению курса базового иностранного языка;
- проанализировать аналогичный зарубежный опыт;
- обобщить имеющиеся данные, сделать логическое заключение.

Методология исследования включает использование эмпирических методов: интервью, анкетирование, опрос, а также теоретических методов: сравнительный анализ литературы и данных интернет-источников.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В рамках исследования было проведено анкетирование и опрос 128 студентов 1 курса (Образовательные программы «Информационные системы», «Физика-информатика», «Математика-информатика», «Информатика и робототехника») на предмет готовности к изучению базового курса иностранного языка и наличия трудностей, связанных с освоением предмета. По результатам данных было выявлено, что процент обучающихся, не обладающих достаточным уровнем иноязычной подготовки, необходимой для изучения предлагаемого курса среди студентов технической направленности составляет 23% - 28 студентов (т.е. не достигли уровня А2) [3]. Дополнительное интервьюирование позволило установить, что основными причинами неготовности студентов к изучению курса иностранного языка стали: 1) обучение в малокомплектных сельских школах и, как следствие, недостаточный уровень внимания со стороны педагога; 2) отсутствие педагога или преподавание вне предметной сферы; 3) низкая квалификация подготовки учителей; 4) отсутствие доступа к интернету и, как следствие, отсутствие опыта самостоятельного обучения и опыта использования интернет ресурсов; 5) отсутствие интереса к изучению иностранного языка. Как видно, из перечисленных причин три связаны с проблемой наличия или подготовки педагогических кадров. Отсутствие доступа к интернет ресурсам также играет отрицательную роль в дальнейшем обучении, так как это не позволяет сформировать необходимые навыки самостоятельной работы и умения самостоятельно учиться. Отсутствие интереса к изучению предмета может являться следствием перечисленных причин, а также следствием недоступности знаний о процессах в мире.

Разрыв в качестве подготовленности выпускников сельских и городских школ является проблемой мирового масштаба. Интересным в рассмотрении данного вопроса может быть опыт России, Австралии и США. Готовность с лингвистической точки зрения к обучению студентов, а также процесс обучения в колледжах и университетах названных стран формируются и контролируются в рамках научно-педагогических и лингвистических консорциумов.

Участие вузов в как в международных консорциумах, так и созданных внутри страны - один из ярких примеров интеграционного взаимодействия среди различных образовательных структур. Взаимодействие между вузами, научными учреждениями и учреждениями основного общего образования становится особенно актуальным в настоящее время. Консорциумы представляют собой сотрудничество между университетами, научными

институтами и другими образовательными учреждениями с целью объединения своих уникальных ресурсов и экспертизы для решения сложных образовательных задач.

Опыт США в создании лингвистических консорциумов тесно связан с обучением языку эмигрантов и студентов-иностранцев, обучающихся по мобильности. Так, Международный образовательный консорциум учителей (International Teacher Education Consortium), включающий программу билингвальной, межкультурной подготовки, объединяет все Кампусы университетов Калифорнии для оказания поддержки как преподавателям, так и студентам, поступающим на обучение. В рамках консорциума студенты и преподаватели могут получать дополнительные уроки иностранного языка или педагогического мастерства с последующим подтверждением полученных навыков [4].

Консорциум между колледжами Австралии, Новой Зеландии и США основан на опыте межкультурного обмена. Он позволяет студентам изучать иностранный язык в любой из трех стран. В рамках консорциума у студентов формируется представление о культурном разнообразии, что позволяет им обмениваться и изучать поведение, действия и прочие проявления представителей других культур [5].

Одним из примеров успешной реализации данного направления является создание консорциума лингвистических университетов Российской Федерации и Республики Беларусь. Стратегической задачей консорциума двух стран является повышение качества лингвистического образования и его конкурентоспособности на мировом уровне. Важным направлением сотрудничества является популяризация и применение цифровых образовательных технологий в практике преподавания иностранных языков.

Данный альянс вузов способствует созданию благоприятных условий для взаимодействия научной и образовательной среды и позволяет всесторонне повысить качество иноязычного образования в разных типах учебных заведений сторон-участников.

Отдельным преимуществом создания образовательного консорциума с целью повышения качества преподавания иностранных языков является разработка и реализация инновационных образовательных программ, что позволит обеспечить образовательные организации высококвалифицированными специалистами лингвистического направления [6 - 8].

ОБСУЖДЕНИЕ

Солидный опыт объединения межвузовских ресурсов накоплен и в отечественном образовании. Консорциум "Образовательный альянс" в Казахстане представляет пример успешного сотрудничества в области педагогического образования и научных исследований. Важно отметить следующие ключевые аспекты этого консорциума. Консорциум был создан с целью подготовки преподавателей педагогических вузов к современным требованиям образования. Инициаторами проекта стали Казахский национальный педагогический университет имени Абая и Международный образовательный центр "EDTECH-KZ" ЮНЕСКО.

В консорциум включены как образовательные учреждения (университеты и педагогические вузы), так и городские и областные управления образования. Это создает множество возможностей для совместных инициатив и обмена опытом.

Следует выделить опыт международного сотрудничества в казахстанском образовательном пространстве. Университет Абая активно выстраивает отношения с международной организацией QS Quacquarelli Symonds, что положительно влияет на развитие иноязычного образования и повышение конкурентоспособности вузов. Консорциум следит за новейшими образовательными тенденциями и старается внедрять их в практику, что помогает подготовке студентов и преподавателей к современным вызовам в образовании.

Ярким примером международного сотрудничества Казахстана выступает проект Erasmus Mundus, включающий большой выбор образовательных предложений для обучающихся.

Дополнением к этому могут стать объединения вузов внутри страны, включающие взаимодействие со школами с целью обеспечения надлежащей иноязычной подготовки студентов и педагогических кадров для сельской местности. Университет им.Ш.Уалиханова является одним из участников подобного консорциума, направленного на сокращение разрыва в качестве подготовки сельских и городских школьников. Одним из направлений работы консорциума является подготовка педагогических кадров для преподавания иностранных языков в школе.

Так, объединяя усилия и ресурсы отдельных вузов внутри страны или за ее пределами возможно обеспечить создание уникальных инновационных технологий в области иноязычного образования. Это поможет вывести существующую образовательную систему на новый качественный уровень.

Все эти факторы свидетельствуют о важности сотрудничества и создания консорциумов в области образования и науки для достижения общих целей и совместного развития.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитие иноязычного образования в Казахстане в настоящее время приобретает все большую значимость, так как владение иностранными языками становится незаменимым инструментом в реализации многих процессов. Научно-образовательные консорциумы лингвистической направленности играют ключевую роль в развитии образования и науки, как в Казахстане, так и в других странах. Консорциумы объединяют усилия университетов, организаций и государственных учреждений с целью повышения качества образования, содействия научным исследованиям и инновациям.

Следующие положения могут быть предложены в качестве рекомендаций исследования. Для развития иноязычного образования необходима:

- 1) консолидация ресурсов сторон-участников консорциума для повышения квалификации сельских учителей.
- 2) объединение обучающих ресурсов и возможность доступа сторон участников.
- 3) всесторонний обмен опытом.

Консорциумы лингвистического направления способствуют обмену знаниями и опытом, содействуют развитию академической мобильности, создают условия для совместных исследований и проектов, а также укрепляют международное сотрудничество на еще более высоком уровне. Они помогают преодолевать границы и барьеры в образовании и науке, что способствует улучшению качества жизни и развитию общества в целом.

Научно-образовательные консорциумы, подобно описанным в данной статье, демонстрируют, как совместное усилие может привести к достижению общих образовательных целей и способствовать инновационному развитию. Консорциумы в целом играют важную роль в укреплении международных связей и содействии устойчивому развитию. Их опыт может быть ценным и вдохновляющим примером для других образовательных и научных сообществ.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Данная статья подготовлена в рамках проекта «Создание научно-образовательного консорциума вузов Казахстана по сокращению разрыва между качеством обучения английскому языку в городских и сельских школах» по грантовому финансированию МНВО РК на 2022-2024 гг. (ИРН AP14871729).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Разрыв между городскими и сельскими школами в Казахстане: почему проблема до сих пор не решена. Доступно на: https://www.kt.kz/rus/education/_1377919808.html2
- 2 Вопросы качества образования в разных регионах страны рассмотрели на совете партии Nur Otan Доступно на: https://www.kt.kz/rus/education/_1377919808.html
- 3 Концепция развития иноязычного образования РК [Электрон. ресурс]. – 2006. <https://gigabaza.ru/doc/62326.html>
- 4 Ankrah S. Universities–industry collaboration: a systematic review /AL-Tabbaa, O. // Scandinavian Journal of Management, 2015. – Vol. 31. – No. 3. – Pp. 387-408.
- 5 Reyes L. Quezada, Beyond Educational Tourism: Lessons Learned While Student Teaching Abroad/ International Education Journal Vol 5, No 4, 2004, доступно на: <http://iej.cjb.net>
- 6 Платонова Р. И., Петрова Т. Н. Формирование консорциумов в высшем образовании как стратегическая задача //Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия: Педагогика. Психология. Философия. – 2021. – №. 4 (24). – С. 84-91.
- 7 Короткова Т.С., Кашук Л.И. Консорциум как форма развития и обеспечения конкурентоспособности в системе высшей школы // Вестник Инновационного Евразийского университета. Серия: Экономика. – 2012. - №2 (34). – С. 22-26.
- 8 Баттакова Ж.Е. Опыт деятельности научного консорциума в области медицинской экологии. Интегрированное обучение: состояние и направления развития: материалы республиканской научно- практической конференции. – Караганда: изд-во КГМУ, 2011. – С. 26-30.

Материал поступи в редакцию журнала 11.09.2023

REFERENCES

- 1 Razry`v mezhdu gorodskimi i sel`skimi shkolami v Kazakhstane: pochemu problema do sikh por ne reshena. Dostupno na: https://www.kt.kz/rus/education/_1377919808.html2
- 2 Voprosy` kachestva obrazovaniya v razny`kh regionakh strany` rassmotreli na sovete partii Nur Otan Dostupno na: https://www.kt.kz/rus/education/_1377919808.html
- 3 Konczepczya razvitiya inoyazy`chnogo obrazovaniya RK [E`lektron. resurs]. – 2006. <https://gigabaza.ru/doc/62326.html>
- 4 Ankrah S. Universities–industry collaboration: a systematic review /AL-Tabbaa, O. // Scandinavian Journal of Management, 2015. – Vol. 31. – No. 3. – Pp. 387-408.
- 5 Reyes L. Quezada, Beyond Educational Tourism: Lessons Learned While Student Teaching Abroad/ International Education Journal Vol 5, No 4, 2004, dostupno na: <http://iej.cjb.net>
- 6 Platonova R. I., Petrova T. N. Formirovanie konsorcziумov v vy`sshem obrazovanii kak strategicheskaya zadacha //Vestnik Severo-Vostochnogo federal`nogo universiteta im. M.K. Ammosova. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya. Filosofiya. – 2021. – #. 4 (24). – S. 84-91.
- 7 Korotkova T.S., Kashuk L.I. Konsorcziум kak forma razvitiya i obespecheniya konkurentosposobnosti v sisteme vy`sshej shkoly` // Vestnik Innovaczionnogo Evrazijskogo universiteta. Seriya: E`konomika. – 2012. - #2 (34). – S. 22-26.
- 8 Battakova Zh.E. Opy`t deyatel`nosti nauchnogo konsorcziума v oblasti mediczinskoj e`kologii. Integrirovannoe obuchenie: sostoyanie i napravleniya razvitiya: materialy` respublikanskoj nauchno- prakticheskoy konferenczii. – Karaganda: izd-vo KGMU, 2011. – S. 26-30.

Консорциумдар Қазақстандағы шет тілдерінде білім сапасын жоқарту құралы ретінде

А.Е.Исмағұлова¹, О.Я. Черниговцева¹, А.Ж. Ахметова¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Мақалада консорциумдар қызметіндегі шетелдік тәжірибе және жоғары оқу орындарының өзара әрекеттесуінің заманауи тәжірибесі қарастырылған. Консорциум ұғымы ғылыми және білім беру ұйымдарының желілік өзара әрекетін ұйымдастыру нысандарының бірі ретінде ашылды. Мақалада жұмысы жоғары білім сапасын арттыруға, білім беру мәселелерін шешуге және түрлі ғылыми жобаларды жүзеге асыруға бағытталған әртүрлі елдердің заманауи білім беру консорциумдарының түрлері мен ерекшеліктері сипатталған.

Мақалада қарастырылған шетелдік және отандық консорциумдарды талдау Қазақстан Республикасындағы жоғары және орта білім берудің қолданыстағы жүйесін жетілдіруге пайдалы тәжірибеге назар аударады. Авторлар Қазақстандағы білім беру жүйесімен салыстыра отырып, шетелдік білім беру жүйесінің негізгі элементтеріне тоқталады. Мақалада сондай-ақ консорциумдар құру арқылы шет тілдерін оқытуды дамытудың ықтимал перспективалары талқыланып, қазіргі уақытта әрекет ететін кейбір альянстардың мысалдары келтірілген.

Мақалада зерттеудің негізгі құрамдас бөліктері айқындалып, әдебиеттерге талдау жасалып, негізгі бөліктерге тоқталып, логикалық қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: консорциум, ынтымақтастық, нетворкинг, шетелдік тәжірибе, жоғары білім, орта білім.

Материал 11.09.2023 баспаға түсті

Consortiums as a tool for improving the quality of foreign language education in Kazakhstan

A.E. Ismagulova¹, O.J. Chernigovtseva¹, A.Zh. Akhmetova¹

¹Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article examines the problem of the gap in the quality of preparation of urban and rural applicants, analyzes the obstacles to learning a foreign language and, as a consequence, unpreparedness for studying at a university.

The article discusses similar foreign experience and a positive solution to the existing problem within the framework of the activities of consortia. Examples of consortia are given as a form of organizing network interaction between scientific and educational organizations and modern practice of cooperation between higher education organizations abroad.

The analysis of foreign and domestic consortia discussed in the article draws attention to experience that can be useful for improving the existing system of both higher and secondary education in the Republic of Kazakhstan. The authors focus on the key elements of foreign education systems, comparing them with the education system in Kazakhstan. The article also discusses possible prospects for the development of foreign language education through the creation of consortia, and provides examples of some currently existing domestic alliances.

The article identifies the main components of the study, analyzes the literature, highlights the main parts, and draws a logical conclusion.

Key words: consortium, cooperation, networking, foreign experience, higher education, secondary education.

Received: 11.09.2023

Біздің авторлар

Г.С. Ахметова – PhD-докторант, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей қ., 071411, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulnur_51984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2918-1127>

А.А. Букаева – ф.ғ.м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: anar-bukaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4858-7205>.

Г.О. Сыздықова – ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>.

М.А. Ермекбаева – қазақ тіл білімі кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: maira_08@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0606-2144>.

К.К. Кенжалин – PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Н.Г. Омарова – докторант, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Nurlugul@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7800-3602>

Ж.Т. Оспанова – А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhanna19@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Г.К. Длимбетова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: gainid@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3578-8996>.

К.Н. Булатбаева – Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7288-8120>.

Ш.Б. Саликжанова – PhD-докторанты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: akbulak07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5082-0654>.

Қ.Қ. Сарекенова – ф.ғ.к., доцент, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: sareke.kk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1383-2247>.

С.Ж. Тажibaева – ф.ғ.д., аударма теориясы мен тәжірибесі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5655-8391>.

Ш.К. Жаркынбекова – ф.ғ.д., теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zharkyn.sh.k.@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>, SCOPUS ID 55446258300.

Г.С. Бөкен – PhD, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>.

Қ.К.Молғаждаров – ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

Ж. С. Бейсенова – ф.ғ.д., профессор, орыс филологиясы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhaina_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

Г.А. Джакипова – магистр, орыс филологиясы кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: jakipova.gulsana@mail.ru.

О.Г. Егорова – ф.ғ.д., профессор Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, 101000, Мәскеу, Ресей Федерациясы. E-mail: o.egorova@linguanet.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1841-065X> ID 57200410086.

А.Б. Ерсайнова – PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: asel_ersainova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0948-53> X.

Ж.С. Таласпаева – ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150011, Қазақстан Республикасы. E-mail: talaspaeva@inbox.ru <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

Р.Ж. Қияқова – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-1150-2335> E-mail:rauа_05@mail.ru

Г.Ш. Шахманова – п.ғ.м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

Т. Берикбол – п.ғ.м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Berikbol_taslima@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>.

Б.Б. Тагудретова – Phd докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail:bhtagudretova @bk.ru <https://orcid.org/0000-0002-1698-6850>

Ж.Т. Қадыров – ф.ғ.к., профессор, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Ж.Г. Темирова – PhD, профессор ассистенті, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: temirova.zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5294-9846>.

Е. Токтарбай – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, 071400, Қазақстан Республикасы. E-mail: toktarbay.eldos@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0346-2246>.

Г.И. Байгунисова – филология ғылымдарының докторы, доцент, Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: baigunisova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8964-853X>

Ж.А. Бейсембаева – филология ғылымдарының кандидаты, Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhannabei@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6083-0546>.

А.У. Тажиева – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ажинияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институтының Ағылшын тілі және әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, Нукус қ., Қарақалпақстан Республикасы. E-mail: aliyatajjeva67@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-9509-3243>.

Н. Әбдіғарқызы – шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: yg9893@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-3733-8113>.

Э.Ф. Герфанова – PhD, профессор ассистенті, Жалпы білім беру пәндері департаменті, Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: elmira.gerfanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4581-5222>.

З.Ф. Рудик – «Шет тілі: екі шет тілі» оқу бағдарламасы бойынша докторант, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, филология және педагогика факультеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: uzar2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5213-791X>.

Л.Е. Дальбергенова – PhD, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, филология және педагогика факультеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: LDalbergenova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

Е.М. Немчинова – PhD, профессор, Сиэтл Тынық мұхиты университеті, Сиэтл, WA 98119, АҚШ. E-mail: katya@spu.edu, <https://orcid.org/0000-0002-7297-925X>.

Т.Н. Ермекова – ф.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ken_tina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1184-2679>, ID: 56105192800.

Л.Ә. Ибраймова – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: lira.ibraymova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>.

Б. Молдағали – PhD., постдоктор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы., 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>.

Д. Рысқұлбек – PhD., аға оқытушы., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ryskulbek.didar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>.

А. Ақтанова – ф.ғ.к., Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: Aimanaktan71@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0444-5336>.

А.Ш. Танирбергенова – п.ғ.к, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: anar-tanirbergenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0199-302X>.

А.Е. Исмагулова – ф.ғ.к., "Серпіліс" жобалық кеңсесінің басшысы, ағылшын тілі және оқыту әдістемесі кафедрасы, қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ismainagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2703-1619>.

О.Я. Черниговцева – магистр, ағылшын тілі және оқыту әдістемесі кафедрасы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: chernigovtseva@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8431-2893>.

Ә.Ж.Ахметова – магистр, жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: asel.ahmetova.77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0277-1525>,

Наши авторы

Г.С. Ахметова – PhD-докторант, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, г. Семей, 071411, Республика Казахстан. E-mail: gulnur_51984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2918-1127>.

А.А. Букаева – м.ф.н., Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: anar-bukaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4858-7205>.

Г.О. Сыздыкова – д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>.

М.А. Ермекбаева – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: maira_08@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0606-2144>.

К.К. Кенжалин – PhD., доцент кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Астана 010000, Республика Казахстан. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Н.Г. Омарова – докторант, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: Nurlugul@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7800-3602>.

Ж.Т. Оспанова – Евразийский гуманитарный институт им. А.К.Кусаинова, г.Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: zhanna19@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Г.К. Длимбетова – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: gainid@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3578-8996>.

К.Н. Булатбаева – Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7288-8120>.

Ш.Б. Саликжанова – PhD-докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: akbulak07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5082-0654>.

К.К.Сарекенова – к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева», г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1383-2247>.

С.Ж. Тажибаева – д.ф.н., профессор кафедры теории и практики перевода, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5655-8391>.

Ш.К. Жаркынбекова – д.ф.н., профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: zharkyn.sh.k.@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>, SCOPUS ID 55446258300.

Г.С. Бөкен – PhD, ассоциированный профессор Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>.

Қ.К. Молғаждаров – д.ф.н., ассоциированный профессор Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

Ж.С. Бейсенова – д.ф.н., профессор кафедры русской филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000 г. Астана, Республика Казахстан. E-mail: zhaina_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7022-4956> ID 56537108500.

Г.А. Джакипова – м.г.н., докторант кафедры русской филологии Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000 г. Астана, Республика Казахстан. E-mail: jakipova.gulsana@mail.ru.

О.Г. Егорова – д.ф.н., профессор, Московский государственный лингвистический университет, 101000, г. Москва, Российская Федерация. E-mail: o.egorova@linguanet.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1841-065X> ID 57200410086.

А.Б. Ерсайнова – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана 010000, Республика, Казахстан. E-mail: asel_ersainova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0948-53X>.

Ж.С. Таласпаева – Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150011, Республика Казахстан. E-mail: talaspaeva@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

Р.Ж. Қияқова – к.ф.н., ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: raua_05@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1150-2335>.

Г.Ш. Шахманова – м.п.н., Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

Т. Берикбол – м.п.н., Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: Berikbol_taslima@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>.

Б.Б. Тагудретова – Phd-докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана 010000, Республика, Казахстан. E-mail: bbtatudretova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1698-6850>.

Ж.Т. Қадиров – к.ф.н., профессор, Северо-Казахстанский университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан. E-mail: zhkadurov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Ж.Г. Темирова – PhD, ассистент-профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: temirova.zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5294-9846>.

Е. Токтарбай – магистр гуманитарных наук, Университет имени Шакарима г. Семей, г. Семей, 071400, Республика Казахстан. E-mail: toktarbay.eldos@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0346-2246>.

Г.И. Байгунисова – д.ф.н., доцент, и.о. профессора кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, Астана, Республика Казахстан. E-mail: baigunisova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8964-853X>.

Ж.А. Бейсембаева – к.ф.н., заведующая кафедрой теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, Астана, Республика Казахстан. E-mail: zhannabei@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6083-0546>.

А.У. Тажиева – к.п.н., доцент, заведующая кафедрой английского языка и литературы Нукусского государственного педагогического института им. Ажинияза, г. Нукус, Республика Каракалпакстан. E-mail: aliyatajjeva67@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-9509-3243>.

Н. Әбдіғапарқызы – магистрант кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, Астана, Республика Казахстан. E-mail: yg9893@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-3733-8113>.

Э.Ф. Герфанова – PhD, ассистент-профессор, департамент общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: elmira.gerfanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4581-5222>.

З.Ф. Рудик – докторант ОП «Иностранный язык: два иностранных языка», Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: uzar2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5213-791X>.

Л.Е. Дальбергенова – PhD, ассоц. профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: LDalbergenova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

Е.М. Немчинова – PhD, профессор, Тихоокеанский университет Сиэтла, Сиэтл WA 98119, США. E-mail: katya@spu.edu, <https://orcid.org/0000-0002-7297-925X>.

Т.Н. Ермекова – д.ф.н., профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы., 050000, Республика Казахстан. E-mail: ken_tina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1184-2679>.

Л.Ә. Ибраймова – к.ф.н., и.о. ассоц. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы., 050000, Республика Казахстан. E-mail: lira.ibraymova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>.

Б. Молдағали – PhD., постдоктор., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы., 050010, Республика Казахстан. E-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>.

Д. Рыскулбек – PhD., старший преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы., 050000, Республика Казахстан. E-mail: ryskulbek.didar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>.

А. Ақтанова – к.ф.н., Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: Aimanaktan71@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0444-5336>.

А.Ш.Танирбергенова – к.п.н., Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: anar-tanirbergenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0199-302X>.

А.Е. Исмагулова – к.ф.н., руководитель проектного офиса "Серпіліс", ассоциированный профессор кафедры английского языка и МП. Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: ismainagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2703-1619>.

О.Я. Черниговцева – магистр, кафедра английского языка и МП, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, E-mail: chernigovtsevao@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8431-2893>.

А.Ж. Ахметова – магистр, кафедра общего языкознания и литературы, Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, E-mail: asel.ahmetova.77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0277-1525>.